

Servodat- oahppu 8-10

Oahpaheaddjibagadus

Sisdoallu

OPPALAŠOASSI	5
Vuodđogirji	5
Máhttoloktema ulbmilat	6
Máhttolokten – ja Servodatoahppu 8.-10.....	8
Servodatfága oahppoplána	8
Mo galggat girjji lohkat?.....	13
Oppalaš oassi, servodatoahppa 8 -10	18
DIET BUORRE SERVODAT	25
Máhttoloktemaulbmilat	25
Skuvlaservodat	25
Fága guovdu momeanttat.....	25
Girjjálašvuohta.....	25
Filmmat	26
Muhtun neahttabáiki.....	26
Fágalaš duogášdieđut.....	26
Metodalaš evttohus.....	31
Lassi barggut	36
Fasit “Muittát go?”	38
Iskosiid evttohusat.....	38
Kopiijaoriginálat	38
IDENTITEHTA JA KULTUVRA.....	40
Máhttoloktema ulbmilat	40
Identitehta ja váikkuheapmi	40
Fága guovdu momeanttat.....	40
Girjjálašvuohta.....	41
Filmmat	42
Muhtun neahttabáikkit.....	42
Fága duogášdieđut	43
Muhtun metodalaš evttohusat.....	46
Fágaidrasttildeaddji fáttát.....	47
Fasit “Muittát go?” s 43.....	47
Kopiijaoriginálat	48
Ráhkistan, in ráhkis – Ovttaseallin ja seksualitehta	49
Fága guovdu momeanttat.....	49
Girjjálašvuohta.....	49
Filmmat	50
Muhtun neahttabáikkit.....	51
Fágalaš duogášdieđut.....	51
Muhtun metodalaš evttohusa	56
Fasit “Muittát go?”	59
Kopiijaoriginálat	59
Mánngakultuvrralaš servodat.....	60
Fága guovdu momeanttat.....	60
Girjjálašvuohta.....	60
Filmmat	61
Muhtun neahttabáikkit.....	61
Fágalaš duogášdieđut.....	61

Kopiijaoriginálat	64
POLITIIHKKA JA DEMOKRATIIJA	65
Máhttoloktema ulbmilat	65
Demokratiija stivrenvuohki	65
Fága guovdu momeanttat	65
Girjjálašvuohta	66
Filmmat	67
Ávkkálaš web-čujuhusat	67
Politiikhkalaš bellodagat ja listtat Stuorradikkis ja Sámedikkis	68
Fágalaš duogášdieđut	68
Metodalaš evttohusat	72
Fágaidgaskasaš fáttát	72
Fasit “Muittát go” gažaldagaide	73
Fágaidrasttideaddji bargu stuorradiggeválgga birra	77
Kopiijaoriginálat	77
Lagašservodat	78
Fága guovdu momeanttat	78
Girjjálašvuohta	78
Filbma	79
Ávkkálaš web-čujuhusat	79
Fágalaš duogášdieđut	80
Metodalaš evttohusat	80
Fasit “Muittát go?” gažaldagaide	82
Kopiijaoriginálat	82
Politiikhkalaš joavkkut	84
Fága guovdu momeanttat	84
Girjjálašvuohta	84
Filmmat	85
Ávkkálaš web-čujuhusat	85
Fágalaš duogášdieđut	85
Metodalaš evttohusat	86
Fasit “Muittát go?” gažaldagaide	87
Kopiijaoriginálat	88
Mediat ja váikkuheapmi	89
Fága guovdu momeanttat	89
Girjjálašvuohta	89
Filmmat	90
Ávkkálaš web-čujuhusat	90
Fágalaš duogášdieđut	91
Muhtin metodalaš evttohusat	93
Fasit “Muittát go?” - gažaldagaide Media ja váikkuheapmi	93
Fasit “Muittát go?” s 185	93
Kopiijaoriginálat:	94
LÁHKA JA RIEKTI	96
Máhttoloktema ulbmilat	96
Riektestáhta ja duopmostuolut	96
Fága guovdu momeanttat	96
Girjjálašvuohta	96
Filmmat	97
Muhtun neahttabáikki	97
Muhtun metodalaš evttohusa	97
Dievasdigaštallan	98

Fasit "Muittát go?"	99
Kopiijaoriginálat	100
Kriminalitehta ja ránggáštus.....	101
Fága guovdu momeanttat.....	101
Girjjálašvuohta.....	101
Filmmat	102
Muhtun neahttabáikki	102
Eanet dieđut iešguđet giddagasain:.....	102
Fágalaš duogášdieđut.....	103
Muhtun metodalaš evttohusa	106
Fasit Muittát go?.....	107
Kopiijaoriginálat	107
Norga ja riikkaidgaskasaš lágat	109
Fága guovdu momeanttat.....	109
Girjjálašvuohta.....	109
Filmmat	110
Ávkkálaš webačujuhusat	110
Fága duogášdieđut	111
Metodalaš evttohusat.....	113
Fasit "Muittát go" – gažaldagaide	114
Kopiijaoriginálat	114
GEAVAHUS, EKONOMIJA JA GOLBALISEREN	115
Máhttoloktema ulbmilat.....	115
Geavahusservodat.....	115
Fága guovdu momeanttat.....	115
Girjjálašvuohta.....	115
Filmmat	116
Muhtun neahttabáikkit.....	116
Fága duogášdieđut	116
Gávpeláhka gusto:	116
Muhtun metodalaš evttohusat.....	117
Fasit "Muittát go?"	118
Kopiijaoriginálat	118
Norgga ekonomiija.....	120
Fága guovdu momeanttat.....	120
Girjjálašvuohta.....	120
Filmmat	121
Ávkkálaš Webb-čujuhusat.....	121
Fága duogášdieđut	121
Metodalaš evttohusat.....	122
Fasit "Muittát go?" – gažaldagaide	123
Kopiijaoriginálat	124
ÁRBEVIROLAŠ MÁHTTU	125
Máhttoloktema ulbmilat.....	125
Giella ja árbediehtu.....	125
Girjjálašvuohta.....	125
Filmmat	126
Fágalaš duogášdieđut.....	126
Metodalaš evttohusat.....	127
Fasit "Muittát go?" gažaldagaide.....	128
Kopiijaoriginálat	129

OPPALAŠOASSI

Vuođđogirji

Oahpponeavvu hábmemis lea oktasaš, ollislaš profiila, gos oahppit sáhttát iežaset dovdat ieš guđet elemeanttain ja álkidit dádjadit girjjis.

Rámmateavsttat ja ravdateavsttat

Earret dan dábálaš, ovddos guvlui doalvu teavstta de lea girjjis maiddá rámmateavsttat ja ravdateavsttat. Rámmateavsttain lea bábercivccanaš mearkan, ja teavsttat ovddastit eará jienaid, čiekŋudahttet fágačállošiid, geahčada fágafáttáid eará čalmmiiguin ja bidjá dan eará oktavuodaide gos leat maiddá lassiteavsttat mat leat álkibut olámuttus buohkaide ja heivejit differensieremin. Ravdateavsttat leat maiddá eará jienat, mat leat fas merkejuvvon oaidninmearkkain. Ravdateavsttat leat sitáhtat, divttat, teakstačoakkáldagat, lávlagat ja eará mat sáhttet dahkat oahppoávdnasa ealasin ja ávkkáleabbon ohppiide.

Rámmateavsttat ja ravdateavsttat leat fágaidrasttildeaddji ja servodatfága golbma oassedisipliinna.

Sátnečilgehusat

Ravdateavsttaid lassin leat maid sátnečilgehusat ravddain. Sánit leat buoiduvvon ja čilgejuvvon.

Oanehaččat čilgejuvvon

Juohke oasi loahpas lea čoahkkáigeassu dan oasis maid leat aiddo lohkan. Čoahkkáigeasu sáhttet oahppit geavahit geardduheapmin, muhto dan sáhttet maid geavahit differensieremis. Čoahkkáigessui leat maid gažaldagat, mat leat seamma láhkai ráhkaduvvon go *Muittát go?* gažaldagat.

Muittát go? ja Bargu ovddosguvlui

Dađi mielde bohtet gažaldagat mat leat njuolgga oahppogirjjis. Dat leat oaivvilduvvon nu ahte juohke oahppi galgá sáhttit daid vástidit ja sáhtta geavahit álkidit fáktadieđuid dárkkisteapmái. Muittát go? lea iežas rámmas ja juohke rámmii lea sierra ikona mii mitala mas lea gažaldat.

Bargu ovddasguvlui bargobihtát bohtet juohke kapihttala loahpageahčen, das ii leat oaivil ahte buot oahppit galget bargat buot bargobihtáid. Oahppit galget ovttas oahpaheddjiin válljet heivvolaš bargobihtáid. Differensierenvuogit leat máŋga ja bargguid sáhtta viiddidit fáddán – ja prošeaktabargun ja ovdanbuktimat sáhttet leat vuodđun máhppaárvoštallamiidda.

Gáldobargobihtát leat loahpageahčen Bargu ovddasguvlui bargobihtáin ja leat ivdnemerkejuvvon bargobihttánummiriin.

Girji loahpahuvo álo Bargu ovddasguvlui filosofalaš gažaldagain.

Čiekŋudeapmi

Maŋŋegeahčen girjjis leat oanehis oasis maid namma lea čiekŋudeapmi. Dego rámmateavsttat čiekŋudahttet dat fágaávdnasiid ja gehččet eará čalmmiiguin. Čiekŋudeami sáhtta geavahit čeahpit ohppiide čiekŋudit fága ja teavsttaid maid fágaberošteaddjit sáhttet lohkat. Čiekŋudeamis leat sierra bargobihtát.

Hábmemat

Dás leat návccat geavahuvo hábmemiidda ja ollislaš govvi. Hábmemat čilgejit teavsttaid, muhto addet maid ođđa dieđu. Dan lassin bohtet dat dego nubbi jietnan. Mánŋga kapihttalas leat maid áigelinnját ja leat heivehuvo oktii Muittát go? - ikonaiguin.

Oahpaheaddjibagadus

Oahpaheaddjibagadus lea guovtti oasis. Ovddit oasis leat oktasaš fágaoasit, maŋit lea njuolggá čujuhuvo oassedisiplinnaide.

Vuosttaš oasis

Oahpaheaddjibagadus álggahuvo dainna mo oahpponeavvut leat huksejuvo, ja servodatfága váldoulbmilat. Dan maŋŋá čuovvu čilgehus ja bargovugiid logahallan ja muhtun veardde árvvoštallan ja oaivadeapmi. Loahpas oahpaheaddjibagadus vuosttamuš oasis leat fágaidrasttildeaddji fáttáid evttohusat ja oahpahuvo, gáldolista ja oktasaš maŋgenoriginálat.

Nubbi oasis

Nubbi oasis oahpaheaddjibagadusas lea fágadárkil ja lea dán vuogi mielde:

Máhttoloktema ulbmilat

Vuodđogirji lea juhkkujuvo osiide mii čohkke kapihttaliid fáttáid mielde. Juohke oasis čujuhuvo oahppoplánii.

Girjjálašvuodalista

Fága- ja čáppagirjjálašvuolta ohppiide ja oahpaheddiide.

Eará mediat

Neahttabáikkiide čujuheapmi, filmmat, máinnusčállosat ja eará mii sáhtta leat ávkkálaš oahpahuvo

Fágalaš duogášdieđut

Mat leat eanaš oaivvilduvvon oahpaheddjiide, muhto sáhttet maidái leat juohkin láhkai ohppiide.

Somás dieđut, informašuvdna ja mitalusat.

Guovddáš fágalaš momeanttat

Viiddiduvvon logahallan man oahppit sáhttet dahje galget oahppat kapihttalis.

Metodalaš evttohusat

Motiveren – Mo beassat johtui?

Fágalaš fáddá/prošeakta

Fáddá/fágaidrasttildeaddji ávnnas

Fasit Muittát go?

Vástádusat buot Muittát go...? gažaldagaide mat ihtet kapihttala logadettiin.

Ovddasguvlui bargui kommentárat

Dás leat kommentárat guorahallanbargobihtáide mat leat loahpas juohke vuollekapihttalis.

Kopiijaoriginálat, gos leat evttohuvvon kapihtaliskadeamit

Juohke kapihttalii leat ráhkaduvvon kopiijaoriginálat ja evttohunnon kapihttaliskadeamit. Dat gávdnjit kopiijaoriginálaid vuolde.

Máhttolokten – ja Servodatoahppu 8.-10.

Vai deavdá gáibádusaid mat leat máhttoloktemis, de leat girjjis deattuhan čielga ulbmilčilgemiid mat vástidit oahppoplána ulbmiliid oahpahussii. Mii leat vuoruhan differensierema mánggabealat bargobihtáiguin, teavsttat ieš guđet dásiin ja mánga eará guorahallanvugiiguin. Oahpaheaddjibagadusas leat evttohuvvon mánga eará lágan oahpahanvuogit, oaivadeamit, árvoštallamat ja barggut. Vuodđogálggat leat vuhtiiváldon ja leat čielggasin dahkkon oahpaheddjiid várás oahpaheaddjibagadusas. Servodatoahppu 8.-10. lea olles nuoraidceahkkái. Servodatoahppa lea reaidu ja čalbmeglásat mainna geahččá ja ádde/ipmirda otná servodaga. Servodatoahppa ii leat dakkár go historjá, gos bidjá maŋŋálagaid dáhpáhusaid. Servodatoahppa lea dynámalaš, ja girji dán fágadisipliinii dahká ahte geavaheaddjit šaddet njuovžilat.

Máhttolokten fáttmasta sihke vuodđoskuvlla ja joatkkaskuvlla oahpahusa. Máhttoloktemis leat ollislaš oahppoplánat buot fágaide olles oahppoáigodahkii ja dahká ahte spiralprinsihppa ii ráđđe, muhto ahte kontinuehta báidná oahpahusa.

Kompetánsaulbmilat eai leat šat biddjon juohke ceahkkái, ja nuoraidceahki kompetánsaulbmilat leat biddjon logát ceahki maŋŋái: “Logát ceahki maŋŋá galget oahppit máhttit (...)” Čielga kompetánsaulbmiliid lassin báidnašuvvá plána das ahte vuodđodáiddut galget leat integrerejuvvon buot oahppoplánaide buot fágain.

Oahppopláhkáhis leat 11 ovddasvástádusa mat gusket buot skuvllaide ja eará oahpahusbáikkiide. Oahppopláhkáha váldoulbmil lea ahte skuvla galgá leat movttiidahti, ja oahpahus galgá buoremus vuogi mielde heivehuvvot juohke ovttá oahppái.

Servodatfága oahppoplána

Fága ulbmil

Servodatfága ulbmil lea veahkehit ohppiid ipmirdit ja doarjut vuđolaš olmmošvuoigatvuođaid, demokrátalaš árvvuid, dásseárvvu, ja searvat aktiivvalaš servodatmiellahttuvuhtii ja demokrátalaš oassálastimii. Dat galgá nannet sámi ohppiid identitehta ja buot ohppiid mánggakultuvrralaš gelbbolašvuođa, ja duddjot sidjiide oadjebas gullelašvuođa iežaset servodahkii ja kultuvrii. Fága galgá arvosmahttit ohppiid háhkat máhtu ovdalaš áiggi ja dálááiggi máilmmi kultuvrralaš girjáivuoda birra, ja oažžut sin ipmirdit luonddu ja olmmošráhkadan birrasa oktavuoda.

Dasto galgá fága leat veahkin ovdánahttit dihtomielalašvuođa das ahte olbmot leat oassin historjjás, ja ahte leat olu historjjálaš dáhpáhusat mat leat dagahan sin dan dillái mas leat. Fágii gullá máhttu buot sámivuoda birra, namalassii sámi kultuvra miehtá Sámi, ja eará eamiálbmogiid ja unnitloguid birra. Fága galgá maid leat neavvun analyseret fápmooktavuođaid, ja analyseret eamiálbmogiid ja unnitloguid dili ja vuoigatvuođaid. Dat galgá maid boktit ohppiid diehtoáŋgirvuoda árbevirolašmáhttui ja movttiidahttit reflekteret árbeviero ja ođđa áiggi deaivvadeami birra dálá ja boahttevaš servodagas.

Servodatfága oahpahus galgá ovddidit suokkardallama lunddolaš ja olmmošráhkadan

dilálašvuodain eatnamis, ja báikkiid válldaheami. Barggut fágas galget arvvosmahttit ságaškuššama buvttadeami ja geavaheami gaskavuoda birra, ja árvoštallat movt resursageavaheapmi ja eallinvuohki váikkuha birrasii ja guoddevaš ovdáneapmái. Servodatfága galgá veahkkin ovddidit ohppiid ipmárdusa teknologiija ja fiidnudeami mávssolašvuoda. Fága galgá addit ipmárdusa Norgga, Sámi ja riikkaidgaskasaš servodaga politihkalaš vuogádagas ja dahkat ovttaskas olbmo diđolažžan das ahte leat sihke vuostálasvuodat ja ovttasbargu mat váikkuhit politihka.

Olmmoš servvoštallá nuppiiguin giela ja ovdanbuktinhámiid bokte mat leat váikkuhuvvon dan kultuvrras mas ieš lea bajásšaddan. Jurddašeaddji olmmožin juohkehaš sáhtá hábmet iežas. Politihkalaš olmmožin juohkehaš sáhtá váikkuhit iežas birrasa. Morálalaš olmmožin lea juohkehaččas ovddasvástádus iežas daguid váikkuhusain.

Danne galgá servodatfága čiekŋudit ohppiid ipmárdusa servodateallima ja persovnnalaš eallima oktavuoda birra, ja arvvosmahttit dohkkehit servodathámiid ja eallinmálla girjáivuoda. Dan vuodul galgá fága nannet ohppiid dáiddu jurddašit friddjadit, perspektiivavalljodagain, kritihkalaččat ja gierdilit. Go boktá oahppi hálu ohat dieđuid servodagaid ja kultuvrraid birra, de fága arvvosmahtá su aktiivvalaččat searvat sámi servodahkii, našuvnnalaš ja riikkaidgaskasaš servodahkii. Movttiidahttimiin ohppiid diehtoáŋgirvuhtii, imaštallamii ja hutkanbargui, veahkeha fága nannet ohppiid dáiddu ipmirdit su iežas, hálddašit iežas máilmmi, ja movttiidahtá ođđa ipmárdussii ja eallinagi ohppui.

Fága váldoasit

Fága lea juhkkovuvvon váldoosiide maidda leat hábmejuvvon gelbbolašvuodamihttomearit. Váldoasit dievasmahttet nuppit nuppiid ja fertejit gehččojuvvot oktavuohan. Dutki váldoasit galgá integrerejuvvot fáttáide bargobihtáid bokte.

Fága lea oktasašfága, mii gullá buot joatkkaoahpahusa oahppoprográmmaide. Oahpahusa galgá danin heivehit sierra oahppoprográmmaide vai dat livččii ohppiide nu relevánta go vejolaš.

Servodatfága lea vuoddoahpahusa čadačuovvu fága. Vuoddoskuvllas dat fátmasta váldoosiid mat leat servodatoahppu, geografii ja historjá. Geografii ja historjá fievrreduvvojit viidáseappot oktasašfágan studerenráhkanahhti oahppoprográmmaid.

Joatkkaoahpahusa servodatfága fátmasta váldoosiid mat leat olmmoš ja servodat, bargo- ja ealáhuseallin, politihka ja demokratiija, kultuvra, ja riikkaidgaskasaš dilit. Servodatoahppu ja ekonomii ja ovttastahttojit juohke váldoassái.

Vuoddoskuvllas leat servodatfágas gelbbolašvuodamihttomearit maŋnel 4., 7. ja 10. jahkeceahki.

Joatkkaoahpahas leat servodatfágas gelbbolašvuodamihttomearit maŋnel Jo1, studerenčiekŋudahttin oahppoprográmmaid čuovvovaš prográmmasurggiin: servodatfága ja ekonomii, realfátagat ja giellafátagat. Hábmefágaid prográmmasuorggis leat servodatfágas gelbbolašvuodamihttomearit maŋnel Jo2.

Fidnofágalaš oahppoprográmmain ja valástallanfágaid ja musihka, dánssa ja drámá oahppoprográmmain leat servodatfágas gelbbolašvuodamihttomearit maŋŋel Jo2.

Servodatoahppu

Servodatoahppu fátmmasta sosialiserema, politihka, ekonomii ja kultuvrra, ja váldá ovdan olbmuid oktavuodaid ja vuostálasvuodaid dálááiggeperspektiivvas. Ovttasdoaibman kultuvrralaš norpmaid ja servodatlaš stivrema gaskkas nuppi bealis ja ovttaskas olbmo dagut ja válljemat fas nuppi bealis leat guovddázis váldooasis. Servodatmiellahttuvuoda mearkkašupmi, demokrátalaš gálggaid ja demokratiijaáddejumi ovdánahttin maiddá unnitlogu ja eanetlogu perspektiivvas, leat deatalaš dimenšuvnnat servodatoahpus.

Olmmoš ja servodat

Váldooassi fátmmasta sosialiserema, persovnnalaš ekonomii ja ovttasássanvugiid ja vearredaguid. Dat maiddá gieđahallá mii ja geat váikkuhit nuoraide dán áigge.

Bargo- ja ealáhuseallin

Váldooassi lea ealáhusaid, fitnodagaid, fidnoálggaheami, fidnoválljemiid ja bargguhivvuoda birra. Dat sisttisdoallá maid bargoeallima organisašuvnnaid ja bálkáhuksama. Váldooassi gieđahallá maiddá dálá bargoeallima ja dan prinsihpaid ja árvvuid.

Politiikka ja demokratiija

Váldooassi fátmmasta politihkalaš vuogádaga Sámis ja buot dásiin Norggas. Dat sisttisdoallá politihkalaš bellodagaid ja ovtastumiid, ja dan mii sáhtá áitit demokratiija. Dán váldooasis deattuhuvvojit stivrenvuogi, riektestáhta, eamiálbmotvuogitvuodaid ja olmmošvuogitvuodaid gaskavuodát. Váldooassi fátmmasta maid buresbirgenstáhta ja eamiálbmotvuogitvuodaid.

Kultuvra

Váldooassi fátmmasta gullelašvuoda iešguđet kultuvrraide, servodagaide ja oskkuide ja daid ovttasdoaibmamiidda. Dat sisttisdoallá eamiálbmogiid, čearddalaš ja našuvnnalaš unnitloguálbmogiid, máŋggakultuvrralaš servodaga hástalusaid ja vejolašvuodaid ovdánahttit máŋggakultuvrralaš servodagaid ja movt vierisbalu ja rasisma sáhtá eastadit.

Riikkaidgaskasaš dilit

Váldooassi fátmmasta riikkaidgaskasaš ovttasbarggu, terrorismma, vuostálasvuodaid, čoavdit vuostálasvuodaid ja ráfibargguid. Lea maid globaliserema, resurssaid juogadeami ja guoddevaš ovdáneami birra. Váldooassi váldá maid ovdan Norgga rolla riikkaidgaskasaš váikkuheaddjin ja movt eamiálbmogat hálddašit iešguđetlágan riikkaidgaskasaš proseassaid.

Fága diibmolohku

Diibmolohku lea almmuhuvvon 60-minuhta ovttadahkan.

MÁNÁIDCEAHKKI

1.-7. jahkecehkiin: 385

NUORAIIDCEAHKKI

8.-10 jahkecehkiin: 256

STUDERENČIEKŃUDAHTTI OAHPPOPROGRÁMMAT –
REALFÁGAID, GIELLAFÁGAID JA SERVODATFÁGA JA EKONOMIJA
PROGRÁMMASUORGGIT:

Jo1: 84 diimmu

FIDNOFÁGALAŠ OAHPPOPROGRÁMMAT, MUSIHKA, DÁNSSA, DRÁMÁ JA
VALÁSTALLANFÁGAID OAHPPOPROGRÁMMAT JA STUDERENČIEKŃUDAHTTI
OAHPPOPROGRÁMMAT – HÁBMENFÁGAID PROGRÁMMASUORGI

Jo2: 84 diimmu

Gelbbolašvuodamihttomearit 10. jahkeceahki maŋŋel

Servodatfága

Oahpahusa mihttomearri lea ahte oahppi galgá máhttit

- plánet, čadahit ja ovdandivvut čuolbmadiđolaš servodatfágalaš iskkademiid, ja árvoštallat bargoproseassa ja bohtosiid
- gávnnahit ja ovdandivvut áigequovdilis servodatgažaldagaid, earuhit oaiviliid ja dieđuid, sátnádit ákkaid ja ságaškuššat gažaldagaid
- ráhkadit plána álggahit ja doaimmahit fitnodaga gánnáhahtti iskkademiid vuodul
- analyseret gárihuhttinmirkkuid geavaheami ja borgguheami riev dama Norggas, ja reflekeret makkár miellaguottut leat gárihuhttinmirkkuid hárrái
- ságastallat ráhkisvuoda ja seksualitehta oktavuoda birra kultuvrralaš ja oskku norpmaid čuovggas
- válddahit mo geavahanvuogit rivdet Norggas, ja čielggadit geavaheaddji vuoigatvuodaid
- čilget mat miellaguottut ja ovdagáttut leat, ja ságaškuššat vejolašvuodaid ja hástalusaid mánggakultuvrralaš servodagain
- guorahallat mii gáibiduvvo servodaga bisuheapmái, ja buohtastahttit guokte dahje eanet servodaga
- guorahallat árbevirolašmáhtu ja movt dat máhttu sáhtta fievrreduvvot ođđaáigásaš oktavuodaide

- selvehit politihkalaš ásahusaid Sámis ja Norggas ja buohtastahttit daid eará riikkaid ásahusaiguin
- addit ovdamearkkaid ja ságaškuššat demokratiija stivrenhápmin, selvehit Norgga ja Sámi politihkalaš váikkuheami ja fápmojuogu, ja geavahit digitála kanálahaid demokratiija čadaheapmái
- digaštallat vearddaguid árttaid ja váikkuhusaid, ja čilget movt riektestáhta gieđahallá áigequovdilis láhkarihkkunáššiid
- válddahit Norgga servodatekonomiija válđoiesvuodaid, ja movt dat lea čadnojuvvon máilmmiviidosáš ekonomijii
- selvehit vuđolaš olmmošvuoigatvuodaid, ja ságaškuššat man deatalaš lea ahte dat dohkkehuvvojit

Mo galggat girjji lohkat?

Ođđa ja ávkkálaš bajilčállagat
Skuvlaservodat

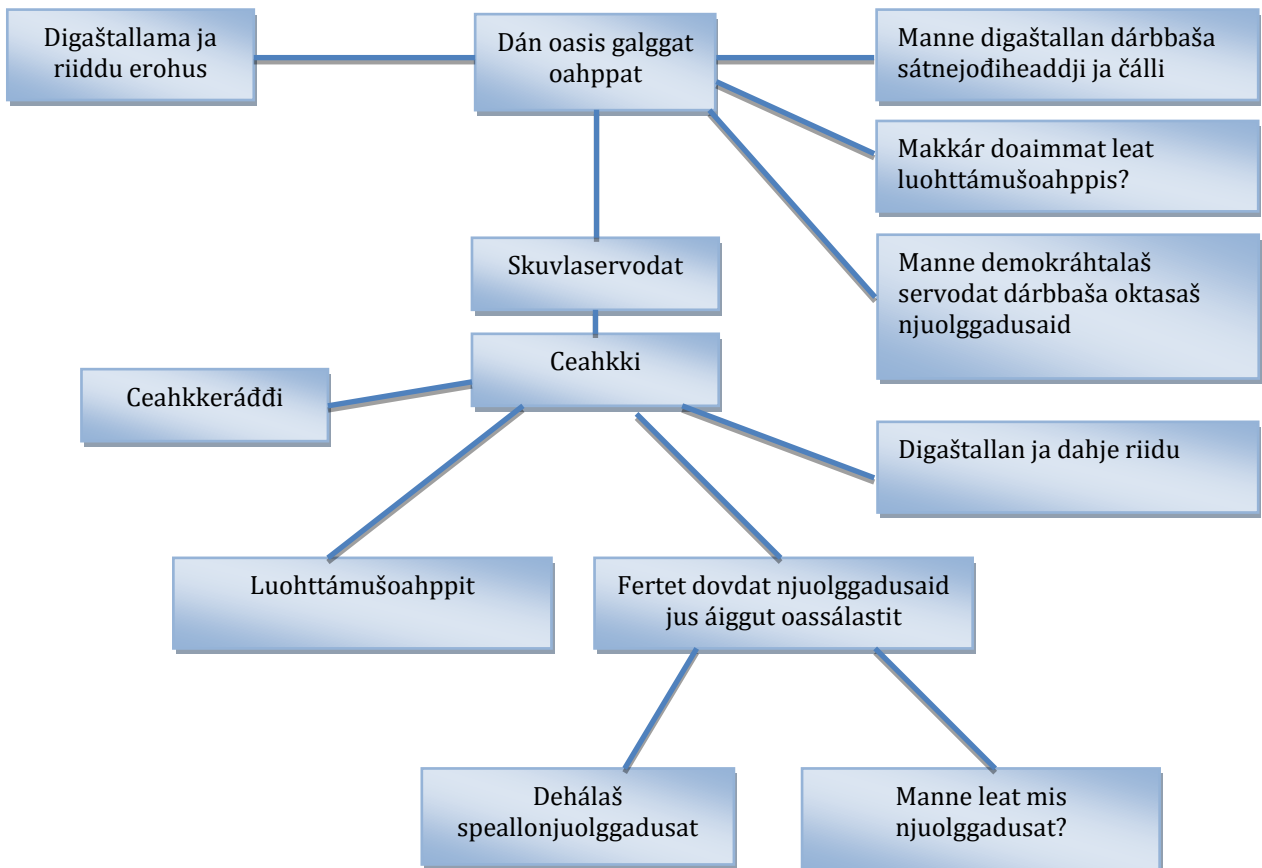
BOARES
Ceahkkeráđđi
Digaštallan ja riidu

Fertet diehtit speallonjuolggadusaid
jus galggat oassálastit

OĐĐA _____
Ceahki digaštallandiibmu _____
Oaivilat ja guottut dahket báhkka diliid
- Gii galgá mearridit? _____
Oktasaš čoaikkinnjuolggadusaid fertejit
buohkat máhttit
Demokrátalaš speallonjuolggadusat _____

Jurddakárta logahallan

Skuvlaservodat

Nannenčála

Skuvlaservodat

Dán oasis galggat oahppat

- * digaštallama ja riiddu erohus
- * manne digaštallan dárbbáša ságadoalli ja čáli
- * manne demokrátalaš servodat dárbbáša oktasaš njuolggadusaid?
- * makkár doaimmat leat luohttámušohppiin?

Ceahkki

- * ohppiidráđdi
- * luohttámušoahppit
- * digaštallan vai riidu
- * fertet dovdat speallonjuolggadusaid go oassálastát
- * manne leat mis njuolggadusat?
- * dehálaš njuolggadusat

Govvaanaliisa

Vuolábealde gávnnat gažaldagaid maid sáhtát jerrat go geahčat govaid. Jus čálát vástádusaid maŋŋálagaid ráidui, de leat buorre muddui juo ráhkadan *govvaanaliisa*.

Geavat gažaldagaid bajábealde govvii dahje eará govaide maid gávnnat servodatfágagirjjiis, historjágirjjiis dahje geografiijagirjjiis.

- Lea go govva figuraktiivvaš dahje eahpefiguraktiivvaš (muittuha go dat juoidá maid mii dovdat duohtavuodas dahje eat)
- Makkár tehnikat leat geavahuvvon: lea go omd. olju, akvarealla, tušša, collage, govva dahje eará?
- Makkár ivnnit leat eanemusat (čielga, seagukeahtes ivnnit, čuvges basteallaivnnit, eanaivnnit, dahje čáhppes/vilges)?
- Mo geavahuvvojit čuovggat ja suoivanat?
- Mo lea govva huksejuvvon, “komponerejuvvon”? Leat go omd. sárgát ja merkemat, sárgáid deaivvadeamit dahje dušše “ovtta” guvlui govvas? Lea go lihasteapmi vai jaskatvuolta govvas? Mii lea ovdageahčen, gasku ja duohken govvas?
- Mo don dulkot gova, maid dat muitala dutnje? Maid don gáttát govvasárgu lea áigon dutnje muitalit?
- Bohciidahtta go govva dus jurdagiid maid don leat vásihan, gullan, lohkan dahje mas don beroštát?

Gálduid dutkan

Muhtumin dáhpáhuvai soadiáigge Norggas 1940-45 ahte norgalaš vuostálastit báhče ja godde nasisttaid geat sin mielas ledje erenoamáš váralaččat. Guovvamánus 1945:s goddui Bødvar Sprækkenhus Gudbrandsdalenis. Vuolábealde oainnát guokte čálalaš gáldu. Dás oainnát maid nasisttat čálle *Laagen* áviissas, ja maid Iver Forseth dadjá seammá birra dán girjjis *Árbok for Budbrandsdalen*. Soahtejagit 1940-45. (Solbakk: Sápmi ja Máilbmi historjá 2 nuoraidskuvla galggat don oahppat eanet soadi birra mii lei Norggas 1940-45.)

1. Mo čállojuvvon Sprækkenhus birra *Laagenis*?
2. Mii lohká su birra fas Forseth artihkkalis?
3. Mo namahuvvojit dat geat godde Sprækkenhus *Laagenis*?
4. Mo namahuvvojit dat geat godde Sprækkenhus fas Forseth artihkkalis?
5. Man láhkai geahččala Forseth oazžut ovdan ahte dat lei dárbblaš goddit Sprækkenhusa?
6. Manne jáhkát artihkalčálle *Laagenis* loahpaha nu go son dahká?
7. Sulastahttet go artihkkalat?
8. Sáhtta go jáhkkit ahte artihkalčállit gielistit mo ge? Vuoduš iežat vástádusa.
9. Goappá ovdanbuktima lea álkkimus jáhkkit? Vuoduš iežat vástádusa.
10. Maid muitalit dán lágan gálduid geavahit dutnje?

Politiikalaš goddin

Dovddus bivdoalmmái, Bødvar Sprækkenhus, báhčču ruovttus dan botta go eamit lei seamma lanjas.

Son lei dovddus bivdoalmmái oppa guovllus, Bødvar Sprækkenhus, goddui bearjadateahkeda 21:45 áigge ruovttus Trettenis.

Ii sáhte leat eará sivva dán fasttes dahkui go ahte Sprækkenhus lei alla agi ektui laktán iežas NS:ii ja garra movttain doarjjui germánalaš jurddašeami. Olles dán goddima dagu orrot leamen dahkan bálkáhuvvon vearddahkkit. Lea vuosttaš gearddi go politiikalaš goddin lea čadahuvvon Gudbrandsdalenis ja čájeha mii lea vuordagis makkár fámut leat jođus dan nu daddjon “heimfront” ovttasbarggus Secret Serviceain ja kommunisttaiguin geat háliidit rievdadit ráfálaš diliid giliin jus ii lihkostuva bissehit sin doaimmaid.

Goddelaččat leat leamaš lahkosis Bodvar Sprækkenhus ruovttu beaivvi ovdal go goddin dáhpáhuvai. Olbmot leat oaidnán sudno gilis. Bearjadateahkeda gávccii áigge bođiiga soai dohko gos Sprækkenhus orui. Báikkoheigga lihttoláigolačča Tofte ja eamida mannat láhtui, juolggit ja gieđat čadnojuvvojedje sudnos. Dan maŋŋá manaiga goddelačča guovttos stohpui, báikkoheigga Sprækkenhus eamida velledit gopmut seŋgii ja čanaiga su julggiid ja gieđaid gitta. Ja de bážiiga soai Bødvai Sprækkenhusa seamma lanjas. Son báhčču oavái ja raddái maŋŋil go lei geahččalan báhtarit uksaráigge. Luodat ledje báhččon amerihkálaš pistovllain.

Mii eat eahpit ahte buot gudbrandsdalalaččat vašuhit garraseamos láhkai dán lágan olmmošmeahtun vearddaguid ja nu bures go vedjet veahkehit politiijaid gávndat veardahkkiid.

Laagen artihkal, guovvamánu 26.b.1945

Bødvar Sprækkenhus

Bødvar Sprækkenhus lei nasista ja vadjolii ollu várís. Son lei váralaš ruovttujoavkkuid mielas. Son lei dávjá ofelažžan duiskalaččaide várís, ja son lei maid čeahpes meahcce- ja bivdoalmmái. Go oinnii sabetluotta, de vuhttojedje olbmot. Duiskalaččat eai nu beroštan diekkáriin.

Soađi loahpageahčen orostadde 10-12 dievddu Linge kompaniijas Øyerváris, Ringebu guvlui. Dieppe lei maid báhtaranluodda Trettenis Holm-Sætra – Grunna – Djupa – Lyngen badjel. Dan lassin lei bohtán vearjoguorbmi Øver-Åsta badjel. Vearjoguorpmi birra lei Sprækkenhus gullan ja lei mannan leansmánni Huse lusa mitalit. Son ii mitalan gal nasisttaide, baicce nuppe beliid, son mitalii Milorgii. Huse čájáhalai duppal rolla soađi vuolde.

Milorg ii liikon go Sprækkenhus golggadii várís, ja várúhahtii su mángii gos son čielgasit gilddii su jorešteames várís. Son ii beroštan gal dieid várúhusain, vaikke son loahpas oaččui unna čáhpes gisttu, de son ii rievadan oainnus. Baicce nuppe beliid, son ozai bissu ja doalai dan gearggusin.

Sprækkenhus lei náitalan ja orui Bædstø:s Trettenis. Martha ja Johan Tofte doalaiga gárdima. Johan lei guoddimin čázi šibihiidda, go guokte bissodievddu bođiiga gárdimii. Soai doalvvuiga Johana ja eamida návehii ja čanaiga sudno gitta. Vieris dievddut hálle dahje hupme Oslo suopmana ja leigga hui mášoheamit.

Bødvar ja eamit oruiga lovttas ássandálus. Bødvar lei vellestan senġii, eamit lei fas láibumin gáhkuid. Go dievddut bohte sisa, geahččalii Bødvar báhtarit, son báhččui oalgái, ja juvssahalai feaskáris gos son goddojuvvui. Garra hommá, go vel Linge karlažžii ge.

Bødvara gávnnaí muhtun eará nasista, man Milorg maid lei várúhan. Nasista nu suorganii ja son viegai gili čađa ja huikkii: “Quisling lea jápmán, Quisling lea jápmán.” “Quisling” lei buddosnamma maid báikkálaččat ledje addán Sprækkenhusii. Iver Forseth, *Árbok for Gudbrandsdalen*:s. Soahtejágit 1940-45.

Oppalaš oassi, servodatoahppa 8 -10

Mo geavahit girjji?

Servodatfágas lea hui dehálaš movttiidahttin fáktor čatnat oahpahusa duođalaš dáhpáhusaide. Danne leat čohkken buot oahppomateriála ovtta girjái, vai oahppit ja oahpaheaddjit álkit gávdnet áššáigullelaš dieđuid. Mii leat vuoruhan vai girjji sáhtta álkidit heivehit oahpahussii. Dattetge lea oassi 1 ja 2 buoremusat heivehuvvon gávccát ceahkkái. Oassi 3 ja 4 lea fas ovccát ceahkkái, go oassi 5 gal lea dan mađi váttis ahte dat gal dušše heive logát ceahkkái. Mii gal ávžžuhit mielas ahte gávccát ceahkki álggaha vuosttaš osiin, go dát oassi heive bures oahpahit ohppiide nuoraiddási. Juohke oassái leat mii ráhkadan siiddu gos leat gažaldagat maiguin sáhtta bargat ovddos guvlui. Loahpas lea vel Sokrates gažaldagat maidda eai leat čielgavástádusat, muhto leat oaivvilduvvon boktit filosofalaš ságastallamiid.

Filosofalaš ságastallan

Maid leaba čállán Øyvind Osholt ja Ariane Schjelderup

Filosofalaš gažaldagaid dehálašvuohta

Mánát jerret dávjá ollu “ártegis” gažaldagaid. Dá leat muhtun dakkára:

- Manne buohccát mii?
- Mii dáhpáhuvvá midjiide go mii jápmit?
- Jus Ipmil sivdnidii máilmmi, gii sivdnidii Ipmila dasto?
- Manne mun in sáhte álo bargat maid háliidan?

Ii leat imaš go mánát imaštallet dákkáraš áššiid. Máilbmi lea ođas, amas ja varas sin mielas, ja sii leat devdon lunddolaš iskkadan dárbbuiguin áddet dahje ipmirdit buot dien “ártega” mii birasta sin: Luonddu ipmašat, kultuvrralaš iešvuođat ja riggodagat, sierra vierut ja dábit, sosiálalaš oktavuodát ja iežas persovnnalaš vásáhusat máilmmis. Mánát fuobmájit oppa áigge ođđa vásáhusaid, ja isket buoremus lági mielde hábmet daid iežaset oaivvis. Filosofalaš gažaldagat leat mánáin (ja rávisolbmuin) okta daid deháleamos reaiduin vai fidne ortnegii árgabeaivvi “moivvis”.

Otná riidos digaštallankultuvra – lea filosofalašgažaldagain eret báhtareapmi

Go juo rávisolbmuin eai leat buorit vástádusat mánáid filosofalaš gažaldagaide, de suoli garvet sii daid gažaldagaid. Rávis olbmuid mielas ii gánnehivčče gažadit dakkár áššiid maidda eai leat vástádusat.

Dien lánkai maiddá badjelgehččet duohtavuodá ahte sihke mánát ja rávisolbmot dárbbášit dieid gažaldagaid vai dihtet gos ieža leat dán moive árgabeaivvi dilis.

Ii leat várra imaš go rávisolbmot liikojit buorebut TV:s geahččet guoimmuheaddji digaštallan prográmmaid go ságastallat njozet eallima vuodđoáššiid birra. TV-digaštallamat leat jođánis ovddos guvlui doalvu ja dan dovdomearkkat leat ahte galget “čuggestit” nuppi digaštalli. Iežas áddejumi dahje ipmárdusa viiddideapmi ii leat dehálaš. Digaštallamat dollet stuorra leavttu, eai dat leat fágalaš alla dásis, hervejuvvojit dávjá satiirrain, muhtumin loavkašuhtti, persovdnaválddahallamiiguin. Eará lánkai daddjojuvvon, dat lea buorre guoimmuheapmi.

Mánát ja nuorat báidnašuvvet dieđusge diekkár digaštallankultuvrras. Go sii gehččet mo

rávisolbmot ságastallet gaskaneaset, de ohppet sii makkár njuolggadusat ja ideálat rádđejit servodagas gosa sii leat johtimin. Sii ohppet ee. go mii čohkánit birra beavddi ságastallat, de vuosttamušžan nuppiid oainnuid jorgalit vai oážžut sin iežamet beallai, nu ahte *mu oaivilat* ja *mu vástádusat* leat áidna rivttes vástádusat. Ja jus vuostábealli ii dalán njiela dán, de ohppet sii ahte buot lágan koansttat leat lobálaččat, omd. fallehit persovvna ášši sajis, nirvut earáid vástádusaide, dahje bidjat earáide dakkár oainnuid mat sis eai leat ja dan maŋŋá fallehit vuostebeali daid oainnuid bokte maid ieš vuos leat coggan sidjiide. Mánát ja nuorat ohppet ahte fuones áigumušat nannejit fuones dábiid.

Filosofalaš ságastallan molssaeaktun ja njulgehussan

Filosofalaš ságastallan lea molssaeaktun – ja njulgehus olles dán kommunikašuvdnakultuvrii. Dego kontrástan geahččalit mii filosofalaš ságastallamis ráhkadit ságastallamiid mat dutket gažaldagaid maidda eai gávvnna mánát eai ge rávisolbmot vástádusaid – gažaldagat mat leat áibbas dárbbaslaččat min persovvnalaš, kultuvrralaš ja historjjálaš identitehtii. Ovdamearkkat dakkár gažaldagaide leat juohke oasi álggoeahčen ohppiidgirjjis:

- Gii lean mun?
- Mii lea ráhkisvuohta?
- Mii lea buorre eallin?
- Mii lea vuoiggalašvuohta?

Danne go daidda eai gávdno “rivttes” vástádusat, de deattuha filosofalaš ságastallan baicce *luotta vástádusaide*, mii oaivvilda ahte man láhkai mii ovttas galgat nagodit ráhkadit buori ja viissis *vástádus árvalusaid*. Lea oainnat nu filosofalaš ságastallamis ahte álo gávdnojit ođđa ja viissis gažaldagat buoremus ge vástádusaid duohken.

Stuorradiggedieđáhus

Kultuvra ja oahpahus

Maiddá politihkkárat ge leat fuobmán maŋimuš jagiin ahte man dehálaš servodathuksejeddji ja identitehtaráhkadeaddji potentiála lea dan filosofalaš lahkoneamis kommunikašuvdnii, diehtagii ja oahpahussii. Stuorradiggedieđáhus 30:s mii lea vuodđooahpaha birra 2004:s, *Oahpahuskultuvra*, lohká ná: “Departemeanta áigu sihkkarastit vai mánát ja nuorat ožžot oahpu ja vásáhusaid čuolbmačilgehusain ja metodalaš lahkoneami filosofalaš fágasuorggis. Dát sáhtášii nannet ohppiid go galget bargat fágaiguin skuvllas ja leat mielde válmmašteamen sin boahttevaš doaimmaide servodagas ja bargoeallimis. Filosofiiija addá ohppiide várddusvuođa go galgá bargat eará skuvlafágain, sihke dan go čájeha mo čuolbmačilgen historjá lea šaddan ja mo čuolbmačilgehusaid systemáhtalaččat sáhttá ságastallat. Dás ii daddjo njuolgga “filosofalaš ságastallama” birra, muhto buot orru čájeheamen ahte filosofalaš perspektiiva lea boahtimin Norgga skuvllaide – buot dásiid bokte ja buot ávdnasiin. Mii mearkkašit erenoamážit dan maŋimuš oasi: “(...) mo sáhttá čuolbmačilgehusaid systemáhtalaččat ságastallat”. Vástádusat leat juo systemáhtalaš ságastallamis ja go dat dáhpáhuvá *filosofalaš ságastallama* bokte.

Filosofalaš ságastallama ulbmilat

Oahpaheaddji rolla filosofalaš ságastallamis

Filosofalaš ságastallamis leat *ohppiid* – eai ge boares filosofaid – jurdagat mat galget boahtit oidnosii. Ságastallama váldoulbmil lea guorahallat makkár *sivaid* dihtii nuorat jurddašit ja oaivvildit maid sii dahket. Diehttalas ii sáhte oahpaheaddji duhtat dasa go jodiha filosofalaš ságastallama ahte buktá dušše dološ filosofaid fákta dieđuid, ii ge

passiivvalaččat diktit ohppiid jođihit ságastallama ieža dego filosofalaš ságastallan lea dušše veahá ártegis eará lágan “oahpahus diibmu”. Oahpaheaddji bargun lea *“leat buorre ságastallanjođiheaddjin”*, mii mearkkaša ahte son galgá gažadit dutkan láchkai, movttiidahttin gažaldagaid ohppiid čuoččuhusaide ja cealkámušaide.

Filosofalaš ságastallan ii doaimma jus oahpaheaddji geassáda ja diktá ohppiid áibbas veaiddalassii ságastit. Oahpaheaddji dehálaš ja áibbas dárbblaš bargun lea veahkehit ohppiid vai sii máhttet cealket iežaset oaiviliid čielgasit, buktit iežaset čuoččuhusaid ja iežaset vuoduštusaid, ja fuobmát vuostálasvuodaid ja oktavuodaid gaskal daid iešguđet ovdanbuktimiin ságastallamis. Dán sáhttá dušše dahkat jus oahpaheaddji searvá aktiivvalaččat ja *jođiha* ságastallama.

Son gii áigu jođihit, ferte čuovvut mielde geaid son áigu jođihit. Nu ahte oahpaheaddji ferte leat buorre *guldaleaddji*, dakkár gii gozuid alde lea. Oahpaheaddji ferte gullat maid oahppit *duodaid* dadjet, čuovvolit sin njulgestaga sánát ala, ii ge geahččalit árvidit maid sii mahká áiggošedje dadjat. Go oahpaheaddji váldá sin sánát ala, de sáhttá son maid bissánaddat čuoččuhusaid bokte, dutkkadit veahá lagabut sin čuoččuhusaid ovdal go joatká fáttá dutkkademiin. Muhtumin ferte son botket ohppiid ovdanbuktimiid, jus muhtumat hállet dahje hupmet menddo ollu, dahje jus muhtumat šaddet menddo áššeheapmin. Dat maid gullá oahpaheaddji ságastallanstivrenbargui.

Dehálaš ulbmil ságastallamis lea čavget ohppiid jurddašánvugiid. Go oahpaheaddji ságastallan vuolde fuobmá jus ovdamearkkat boastut geavahuvvojit, logalaš boasttuvuodát dahje leat váilevaš dieđut čuoččuhusaid eavttuin ja/dahje konsekveanssain, dalle ferte oahpaheaddji čilget oahppái dán. Oahpaheaddji ferte máhttit gažadit vai olles ceahkki fuomáša jurdagiid váilevašvuodaid. Dán lágan čuvgehusas ii galgga leat mange lágan morálaš dahje pedagogalaš čalbmi, amas oahppit oažžut dakkár dovddu ahte sin leat moaitán dahje njulgen. Dán lágan deattuheapmi sáhttá baicce boktit bargomovtta. Jus muhtun áššit leat eahpečielgasat – mii duohtavuodas sáhttá leat mángii – dalle lea oahpaheaddji bargu gažadit *kritihkalaš láchkai*.

Ovdamearkka dihtii ná:

- Oaivvildat go dáinna ahte don áiggošit dadjat...?
- Mii lea buot deháleamos dies maid aiddo dadjet?
- Sáhtášit go ráhkadit čeahkkáigeasu dies maid dadjet?
- Go dajat sáni..., maid don dainna oaivvildat?
- Sáhtášit go čilget lagabui sáni...?
- Go nie dajat, ii go dat eaktut dalle ahte...?
- Jus muhtun dajašii du vuostá, maid son dat olmmoš livččii dadjan?
- Lea go du oaidnu áidna oaidnu dán áššis, vai gávdnojit go eará oainnut?

Aiddo dan dihtii go oahpaheaddji deattuha diekkár “metodalaš” gažaldagaid, de ii buvttte goassege iežas guottuid ja oainnuid ságastallamis ohppiide. Filosofalaš ságastallamis bidjá oahpaheaddji buot návccaid dasa ahte guorahallat ja analyseret ohppiid cealkámušaid. Oahpaheaddji lea *vuollegaš* go deaivida ohppiid gažaldagaid, muhto ii dattetge “jávkat” iežas. Fránskalaš filosofa Simone Weil (1909-43) dajai hui vuohkkasit dán vuollegisvuoda birra: “Jierpmálaččat go geahččá de lea vuollegisvuolta ii uhcit ii ge eanet go ahte leat beroštuvvon.”

Jáhku ahte servodaga viisodat lea indiviida bajábealde

Vai filosofalaš ságastallan galgá šaddat ealli ságastallandáhpin ceahkis, ferte

oahpaheaddji duodaid jáhkkit, luohttit dasa, ahte ságastallanoktavuohta lea dego oktasašvuohtan. Go oahpaheaddjis ii leat konkrehtalaš sisdoallu maid son áigu mitalit ohppiide (oahpaheaddjis leat seamma uhccán vástádušat go ohppiin), ja duodalaččat eai leat go dutki gažaldagat madda dorvvasta, de lea ceahkki, *oktasašvuohta* – ii ge oahpaheaddji – mii bargá ieš dan jurddašbarggu ságastallamis.

Muhto jus oktasašvuohta galgá movttiiduvvot bargui, de fertejit oahppit vásihit dan láhkai ahte oahpaheaddji váldá sin duodas. Mii mearkkaša ahte ohppiin ferte leat lohpi árvalit dakkáriid mat oahpaheaddji mielas leat “gielis” dahje “eahpemorálalaš” jurdagat dahje čuoččuhusat nu ahte son ii dan seammás álgge duopmárin ja sensureret sin jurdagiid. Oahpaheaddji ferte luohttit ahte oktasašvuodaanalysa dutká man bures čuoččuhusat dollet deaivása dahje jus dain leat váilevašvuodát.

Nuppe bealis lea vuordimis go oahppit váldojuvvojit duodas, de sáhtá vuordit ahte sii milloseappot vuoduštit iežaset oaiviliid ja leat dialogas dakko bokte – ležžet dal vaikke makkár oaivilat.

Dábálaččat vástida oktasašvuoda viisodat buorebut go ovttaskas ovdanbuktimat erenoamáš “čeahpes” ohppiin. Dasgo nugo daddjon: Jierbmámus vástádušaid duohken leat velá jierbmábut gažaldagat čihkkojuvvon. Filosofalaš ságastallamis oidno mángii ahte “čuoččuhusat oahppit” gažadit buot eanemusat filosofalaš gažaldagaid.

Filosofalaš ságastallan gažada seamma gažaldagaid sihke oahpaheaddjái ja ohppiide: *luohttevašvuohta prosessii, guottuhisvuohta, beroštuvvan ja jierpmálaš sáhkkiiivohta.*

Filosofalaš ságastallama čađaheapmi

Ságastallama vuolggasadji lea “duodalaš” dáhpáhus.

Filosofalaš ságastallamat vulget dábálaččat muhtun *dáhpáhusas*. Mii sáhtá leat muhtun teaksta, ohppiid gažaldat (dahje oahpaheaddji), čuoččuhus (hypotesa), dáiddalaš dahku, muhtun kommentára, fuomášupmi dahje eará. Jus ságastallan álggahuvvo teavsttain – ovdamearkka dihtii oahppogirjies – sáhttet oahppit lohkat vuoruid mielde muhtun cealkaga. Lohkama maŋŋá sáhtá oahpaheaddji bivdit ohppiid mitalit oanehaččat teavstta sisdoalu. Jus bohtet váttisvuodát, lohket dalle vel oktii čađa olles teavstta. Várra bohtán ovdán dán háve ahte doppe leat váttis sánit mat dahket jurddaráiddu váttisin.

Ohppiid áddejupmi dahje ipmárdus dáhpáhusas

Go oahppit leat ádden dahje ipmirdan ieš dan sisdoalu dáhpáhusas, sáhtá oahpaheaddji jearrat ahte leat go sii ovttaoaivilis dáinna sisdoaluin. Son sáhtá maid jearrat mii lea buot deháleamos maid mitalus áigu mitalit ja leat go sii ovttaoaivilis dahje sierramielas dainna, dahje lea go eará mii sin mielas skoariha dáhpáhusas. Dán lágan álkes gažaldat lea doarváid fidnet johtui ságastallama.

Oahppit eai leat dábálaččat hárvánan dárkilit guldalit nuppiid, nu ahte go muhtun vástida, de dárkilastte eará ohppiiguin ahte sii leat ádden dahje ipmirdan vástádusa. Man sáhtá hui oktageardánit dahkat go bivdá sin geardduhit vuosttamuš oahppi vástádusa. Jeara dasto makkár sivaidd dihtii oahppi oaivvilda ahte dát lea riektá/boastut dahje dehálaš/ii nu dehálaš. Muite bivdit ohppiid buktit ovdamearkkaid das maid sii mitalit. Ovdamearkkaid geavaheapmi dahká ahte guldaleaddjit álkit áddejit dahje ipmirdit, muhto maddái son gii vuosttamužžan árvalii jurdaga.

Okta oahppi hállá dahje hupmá hávil

Buot oahppit eai sáhte oktan hállat dahje hupmat. Okta hállá dahje hupmá hávålássii ja go okta oahppi hállá dahje hupmá, dalle lea dehálaš buohkat čuvvot maid son dadjá. Danne sáhtta leat buorre jurdda bivdit ohppiid njeaidit gieđaid go okta oažžu sátnevuoru. Mánja gieđa badjin mitalit ahte oahppit čohkkájit ja jurddašit aiddo mii sis lea váimmu alde ja dan sivas eai nagot čujuhit beroštumi sutnje geas lea sáhkavuorru. Boađusin das lea ahte dalle šaddá váttis jodihit systemáhtalaš ságastallama. Lea maid vejolaš geavahit “cealkinsoappi”. Dušše son geas lea soabbi, beassá hállat dahje hupmat ja go son lea geargan, de geige son soappi ovddos guvlui čuovvovaš oahppái.

Mo geavahit giehtabajideami

Filosofalaš ságastallamis leat dávjá dušše unnit lohku ohppiin geat leat aktiivva. Vuohki mo eará galggašii movttiidahttit, lea geavahit giehtabajideami strategalaš báikkiin sagastallan áigge. Jus muhtun oahppi dadjá juoidá mii sáhtta leat gudneheapmi dahje juoidá mii ii biso čoahkis, sáhtta oahpaheaddji bivdit buohkaid bajidit gieđa geat áddejedje dahje ipmirdedje cealkámuša. Dan maŋŋá sáhtta bivdit sin bajidit gieđa geat *eai* ádden dahje ipmirdan cealkámuša. Loahpas sáhtta vel bivdit sin bajidit gieđa geat *eai* dieđe áddejedje/ipmirdedje go sii vai eai go ádden/ipmirdan. Dalle fertejit jávohis oahppit maid váldit oasi ságastallamii.

Ságastallama evalueren

Go lea čađahan muhtun fáttás ságastallama, de lea buorre lohppii vel guođdit 10-15 minuhta evalueremii. Gos beassá geahčadit mii dáhpáhuvai, mo dáhpáhuvai ja manne ii dáhpáhuvan. Dán lágan gažaldagat sáhttet leat:

- Man birra hálaimet/humaimet ja mii šattai boađusin?
- Mo gávnaheimmet dan bohtosa?
- Fuobmáimet/oahpaimet go maidege ođđa?
- Oahpaimet go ođđa sániid mearkkašumiid?
- Sáhttit go ráhkadit man ge lágan čoahkkáigeasu das maid hálaimet/humaimet?
- Hámuheimmet go čielgasit, vai lei ge váttis áddet/ipmirdit min oaiviliid?
- Vuodušteimmet go bures min čuoččuhusaid?
- Guldaleimmet go bures nuppiid?
- Jotkkiimet go mii nuppiid cealkámušain?
- Mii doaimmai buoremusat ságastallamis, mii ii doaimman nu bures?
- Mo sáhtášeimmet rievdadit nuppe hávvái go fas deaivvadit?

Evalueren boađus lea guovtti bealit. Ovddit oahpaha ohppiid gávdnat guovddáža váttis ságastallamis gos ollugat dadjet ollu, ovdamearkkaid buktimat, oaiviliid sierramielalašvuohta – spiehkasteamat. Oahppit ohppet dán láhkai earuhit dehálaš ja ii nu dehálaš áššiid gaskkas, muhto ohppet maiddá govvet mo ságastallan ovdána. Dan maŋŋá ohppet maiddá buktit cealkámušaid áddehahtti dahje ipmirdahtti láhkai. Dás ohppet maiddá oahppit geahčat áššiid veahá olggobeale čalmmiiguin gos oidnet iežaset dakkár áššiin gos galget ovdan buktit iežaset.

Praktihkalaš organiseren

Buoremus lea – erenoamážit álggus – jus oahpaheaddji jodiha joavkkuid gos leat sullii 10-15 oahppi. Go šaddet stuorát joavkkut, de lea veahá váddásat stivret ságastallama ja dalle leat nu máŋggas geat eai oaččo sátnevuoru. Go leat uhccánat, masset oahppit sosiálalaš hárjáneami mii lea jurdagiid ovdanbuktimis dievasčoahkkimis. Jus ii leat vejolaš juohkit ceahki máŋgga oassái, dalle jodiha oahpaheaddji ságastallama olles ceahkiin. Ale fal divtte ceahki stuorisvuođa dan dihtii hehttet filosofalaš ságastallama ohppiiguin.

Buoremus lea jus oahppit čohkánit riekkisin, dahje heastagáman go galget čađahit

filosofalaš ságastallama. Dalle ii gárta oktage čohkkát selggolassii geasage ja čohkkánmále deattuha ahte buot mii daddjo, lea joavkku guvlui, ii ge oahpaheaddji guvlui. Oahppit leat hárvánan hállat dahje hupmat oahpaheaddji guvlui, dahje oahpaheaddji bokte, vaikke sii váldet oktavuoda eará ohppiiguin. Dan áiggošimmet garvit filosofalaš ságastallamis.

Muhtun hástalusat maid gánneha muittus atnit Stivren versus friddjavuohta

Go jodihat ságastallama, nugo leat oaidnán, de fertet hálddašit ságastallama. Seammás ferte mis leat dan mađe friddjavuohta ahte oahppit dovdet iežaset oadjebassan dadjat iežaset jurdagiid. Diet guokte beali riidaleaba. Muhto muittu fal ahte oahpaheaddji ferte hálddus atnit, *mo* ságastallan ovdána, nu daddjon *mo* ságastallama *hápmi* lea. Dán lágan hálddašeapmi addá ohppiide friddjavuođa deavdit ságastallama jierpmálaš *sisdoaluin*. Dattetge ii leat dán nu álki čadahit.

Oahpaheaddji iežas ovdagáttut

Mii rávisolbmot váldit álkit mielde min iežamet ovdagáttuid ságastallamii. Dat sáhtá dahkat ahte mii badjelgeahččat mánáid cealkámušaid mat sáhttet leat earálaganat go masa mii leat ráhkkanan. Nuppe beliid fas, mii *bealuštit* dakkár cealkámušaid mat heivejit min oainnuide. Nu dáhpáhuvá veahá dego diehtemeahttunvuodas ja dan sáhtá dušše garvit jus rávisolmmoš didolaččat oahpásmuvvá iežas ovdagáttuide ja dan maŋŋá iská beassat dain.

Beassat ovdos guvlui jurdagiiguin ja cealkámušaiiguin

Dás leat guokte siva dábálaččat manne min mielas ii ovdán jurddaráidu ságastallamis. Oahppit sáhttet badjelmeare movttiidit ja hállagohtet dahje hupmagohtet áibbas eret fáttás ja láhppojit. Jus oahpaheaddji maid searvá dán ságastallamii, de sáhtá ceahki oazžut ovttá duoldi bottu, muhto dalle ii fidne dássidit ovdánit ságastallama. Čoavddus lea ahte fidnet ceahki ráfot: Máhccat fas dohko gos ášši gárgidii, geahččalit giedahallat ášši hávil ja geahččalit ohppiid fas čoagganit ášši birra.

Nubbi sivva manne ságastallan bisána, lea fas nuppe lágan dáhpáhus: Oahppit šaddet passiiva ja sin mielas orru leamen ahte eai gávdno jurdagat. Čoavddus dása sáhtá leat boktit sin “nahkáriin”, mat sáhttet boahit váibasiin, láikivuodas – dahje menddo váttis gažaldagain? Spiehkas eret fáttás mas lehpit geahččalan ságastallat ja gažat áibbas “árvitmeahttun” gažaldagaid, ovdamearkka dihtii:

- Mii lea buot ahkideamos maid dii diehtibehtet?
- Mo veadjibehtet aiddo dál? Man láhkai dii šattaidet nie?
- Maid dii jurddašehpet aiddo dál?

Ulbmilin lea boktit fas sin imaštallanmovtta. Mo dat dáhpáhuvá dies ja dalle ii leat ieš alddis nu dehálaš.

Fágagirjjálašvuohta ja interneahhta

Áiggi mielde lea boahán valjis girjjálašvuohta fáttás filosofiijas/filosofalaš ságastallamis mánáiguin – maidái dárogillii. Dás lea okta čoakkáldat. Dievasleabbo listta gávnnat, go manat Mánáid- ja nuoraidfilosofaid ruovttusiidduide www.buf.no ja deaddilat “lesestoff”.

Girjjit dárogillii/dáskkagillii/ruotagillii/sámegillii

- Aikio, Aimo: *Olmmoš han gal birge. Áššit mat ovddidit birgema*. Čálliidlágádus 2010.
- Brenifier, Oscar, Bare spør” Metoder for samtale i klasserommet, Cappelen

- Akademisk Forlag 2004, (loga árvvoštallama dán girjjis dáikko www.buf.no)
- Jespersen, Per: *Børn og filosofi – en let inføring, OP-forlag, Gesten 1993* (dát girji ii leat šat gal vuovdimassii, muhto dan gal lihkus sáhtta lohkat ollislaččat www.buf.no - hui movttiidahtti girji; ávžžuhuvvo!)
 - Kuokkanen, Rauna: *Boaris dego eana- eamiálbmogiid diehtu, filosofijat ja dutkan. Čálliidlagáduš ja Sámi Academica. 2009.*
 - Malmhøster, Bo, Ohlsson, Ragnar: *Filosofi med barn – reflektioner over ett försök på lågstadiet, Carlssons Bokförlag, Stockholm 1999* (valljet čilgejuvvon Ruota skuvllaproševttas 1999-logus)
 - Malmhøster, Bo, Børresen, Beate: *La barna filosofere – den filosofiske samtalen i skolen, Høyskoleforlaget 2003* (loga almmuhusa dán girjjis dáikko www.buf.no)
 - Schjelderup, ariane, Olsholt, Øyvind, Børresen, Beate: *Filosofi i skolen, Tano Ascheoug, Oslo 1999* (vuosttamuš girji dárogillii filosofija birra mánáiguin, loga dan birra dáikko www.buf.no)
 - Schjelderup, Ariane: *Filosofi – Sokrates, Platon og Aristoteles, Gyldendal Temabibliotek, Oslo 2001* (presentašuvdna antihka filosofain, čállojuvvon nuoraid várás, loga girji birra dáikko www.buf.no)

Filosofalaš girjjit mánáide ja nuoraide

- Andersson, Roy (doaimm-), Boman, Kalle (doaimm-), Borbás, István (doaimm-): *FRYS – Vellykket nedfrysning av herr Moro, Spartacus forlag, Oslo 2001*
- Biong, Trine-Line B.: *Vi er alle opp-ned – en bok for veldig voksne, Flux 2005*
- Brenifier, Oscar: 3 girjji mánáid várás Teknofil-serien: *Hva tenker du om livet?, Hva tenker du om følelser?, Hva tenker du om godt og ondt?*, Omnipax, Oslo 2005 (loga árvvoštallama girjjis dáikko: www.buf.no)
- Gaarder, Jostein: *Hallo? Er det noen her?*, Gyldendal Tiden 1999
- Lemieux, Michele: *Natt-tanker*, Gyldendal Tiden 1997
- Micaelsen, Vera: *På månen spiser de kameler – filosofi for barn*, Kagge forlag 2005
- Nyhus, Svein: *Verden har ingen hjørner*, Gyldendal Tiden 1999
- Nyhus, Svein: *Jeg!*, Gyldendal 2004
- Osborne, Richard: *Filosofi for begynnere*, Pax 1995
- Saint Exupery, Antoine de: *Den lille prinsen*, Ascheoug 1998, sámegillii: *Bás prinssaš*, Sámediggi 2007
- Stoltz, Gerhard: *Ingen eier tankene*, Eide 1996
- Stoltz, Gerhard: *Tiden bor ingenstede*, Eide 1993

Girjelisttas mii dáppe: www.buf.no de lea bajábealde logahallon girjjiin mat leat mánáide oanehis válddahallan.

DIET BUORRE SERVODAT

Máhttoloktemaulbmilat

Oahpahusa ulbmil lea ahte oahppit galget oahppat

- plánet, čadahit ja ovdanbuktit problemaorienterejuvvon servodatfágalaš guorahallamiid ja árvoštallat bargoproseassaid ja bohtosiid
- gávnnahit ja ovdanbuktit áigejuovdilis servodatgažaldagaid, earuhit oaiviliid ja fáktaid, hábmet argumeanttaid ja guorahallat gažaldagaid

Skuvlaservodat

Vuollekapihttalat	Girje- čujuhhus	Kopiiijaoriginálat
Skuvlaservodat	s. 13	
Čoahkkáigeassu	s. 23	
Bargobihtát	s. 24	

Fága guovdu momeanttat

Dán oasis galget oahppit oahppat čoahkkinnjuolggadusaid mearkkašumiid ja mat leat buorit čoahkkindábit. Ášši geahčaduvvo nuoraidskuvlla ceahki čalmmiiguin. Sii galget oahppat maid barget sátnejodiheaddjit, ságastallit ja rehkenastit digaštallan oktavuodas.

Ceahki diibmu geavahuvvo váikkuhanválddi ektui. Luohtámušoahppit ovddastit ohppiid jiena.

Čiekŋudanávdnasat addet áššiide amadaju ja konkretiserejit mánga fáttá mat dás leat váldojuvvon ovdan dán oasis ovttaskasoahppi skuvlavásiheami bokte. Dan lassin geahččala dát čiekŋudanávnnas geahčadit makkár leat unnitlogu ohppiid hástalusat. Áigejuovdilis servodatgažaldagat makkár mearkkašupmi eatnigielas lea oahppamii, kultuvrii ja identitehtii ja buolvvaidvuostálasvuodát, giehtadalloyuvvojit maiddái.

Lea lunddolaš geavahit dán oasi 8. ceahki nuoraiddásis. Muhto dán oasi sáhtta maid geahčadit goalmát oasi oktavuodas, “Servodat ja stivrenvuogit”. Dat sáhtta doaibmat láidehussan demokratiija ja demokrátalaš proseassaid fáttáide.

Girjjálašvuohta

Fágagirjjálašvuohta

Eidsvåg, Inge: *Læreren*, Cappelen 2000

Eidsvåg, Inge: *Den goden lærer i liv og diktning*, Cappelen 2005

Olweus, Dan: *Mobbing i skolen: Hva vi vet og hva vi kan gjøre?* Universitetsforlaget 2002

Vaage, Svein (red): *Utdanning til demokrati: barnet, skolen og den nye pedagogikken*;

John Dewey i utvalg, Abstrakt forlag 2000

Čáppagirjjálašvuhta

Bergren, Arne: Frøken brenner! Og andre historier om kjærlighet, død og råtne rampestreker, Aschehoug, 1991

Bjørneboe, Jens: *Jonas*, Gyldendal 1988

Khemiri, Jonas Hassen: *Et øye rødt*, Gyldendal 2005

Klass, David: *Du kjenner meg ikke*, Damm 2003

Laberg, Hans Petter: *Fordi det er sånn*, Cappelen 2001

Männikkö, Lise: *Klassebildet*, Cappelen 1995

Niemi, Mikael: *Populærmusikk fra Vittula*, Pax 2001

Filmmat

Populærmusikk fra Vittula – 2004

Filbma vuodđuda Mikael Niemi dovddus girjái 2001:s ja lea filbma mii boktá olbmo ja lea hui garra muitalus mánnávuoda skihpár Matti ja Niilas guoktás ja sudno bajásšaddamis garra Davvi-Ruota birrasis Duortnosleagis 60- ja 70-logus.

Ungommens råskap – 2004

Filmmas “Ungdommens råskap” čájeha Margareth Olin skuvlaárgabeivvi gos lea ráfehivuohta, veahkaválddálašvuhta, givssideapmi, šliedda oahppit, fuones ceahkkebiras, váilevaš heivehuvvon oahpahus, fuones skuvlaviesut, heittogis psykososiála skuvlabiras ja oahppit main ii beroštuvvo.

Hjerterått – 2013

Drámaráidu NRK-TV. Oslo-nieida Anneli ferte fárret Guovdageidnui. Doppe son oahpásmuvva ránnjágáandain gii šaddá su skuvlavielja. Soai bohtiba goappát kultuvrras ja sutno vuosttaš vávjjakas deaivvadeamis ii oro šaddamin buorre ustivuohta.

Muhtun neahttabáiki

www.barneombudet.no

Fágalaš duogášdieđut

Ná olu muitit mii ...

Dutkan čájeha makkár bargovugiid bokte mii buoremusat muitit:

- 20 % das maid **gullat**
- 30 % das maid oaidnit
- 50 % das maid mii sihke oaidnit ja gullat
- 70 % das maid mii ieža dadjat
- 90 % das maid mii ieža bargat

Ohppiid ráhkkanahhtit njálmmálažžii

Uhccán njálmmálaš doaimmat ceahkis dán áigge

- Giellageavaheapmi ceahkis lea leamaš dehálaš fáddán ceahkkelatnjadutkamis mañimuš jagiin.
- 1960- ja 1970-loguid dutkamušat eanjalas skuvllain čilgejuvvojedje doaimmat

dan láhkai ahte doppe lei 2/3-njuolggadus, mii mearkkaša ahte oahpaheaddji hállan dahje hupman deavdá 2/3 oasi áiggis olles oahpahasáiggis ceahkis.

- ođđa dutkan Norgga vuodđoskuvllas duodašta ahte 2/3-njuolggadus vel doallá deaivása – oahpaheaddjistivrejuvvon oahpahassekveanssain.
- muhto dehálaš nuppástusat: Oahppit geavahit eanet áiggi ovttaskas bargguide go ovdal.

Imsena čoaikkáigeassu evaluerema guorahallamis 97-reformmas:

“Ohppiid cealkámuša mielde leat guokte oahpahasvuogi mat ráđđejit buot dásiin, namalassii oahpaheai-beavddi duohken ovttaskas ohppiid barggut gos oahpaheaddji johtá birra ja veahkeha juohke ovttá oahppi” (Imsen 2003, *Skolemiljø, læringsmiljø og elevutbytte. En empirisk studie av grunnskolen 4., 7. Og 10 trinn*).

Eará fuomášumit guorahallamis: Duođalaččat hui unnán joavkobarggut; oahppit čohkkájit bevddiid guoras ja ráiddus nuoraidceahkis.

Konklusuvdna: Mii leat mannamin individualiserejuvvon, bargoorienterejuvvon skuvlii.

Mo bargojuvvo dainna njálmmálašgielain dábálaš oahpahasas?

Oasseguorahallamis *Klasseromets praksisformer etter L97* guorahalai Frøydis Herzberg mo bargojuvvo dainna njálmmálašgielain ceahkis.

Fuomášit

- Eanaš njálmmálaš sekveanssat vulget ovdagihtii válmmaštuvvon čállojuvvon barggus.
- Guldaleaddjirolla ii leat goassege fáddán

Hástalus

- Oažžut doarvái beroštumi iešráđálaš njálmmálašbargguide

Mo bargat ceahkis go lahkona njálmmálaš eksámena?

- retorihkas čuvgehus
- ráhkadit njálmmálaš eavttuid
- njálmmálašhárjehallan dahje iskkadit njálmmálaš sekveanssaid eavttuid
- bargojoavkkuid čohkken
- válmmaštit njálmmálaš eavttuid

Váralaš otnábeaivvi nuoraid ražaheapmi

Tone Buberger gearahallan Akers Avis Groruddalen 19. oktober 2005 man čálii Siri L. Guttormsen

- Leat olmmošmeahtun gáibádušat nuoraide, oaivvilda mánáid- ja nuoraidpsykiátralaš klinalaš pedagoga Alna gávpotoasis, Tone Buberger. Son lea fuolastuvvan byrokratiijas ja buot diet giddejuvvon uvssat maid nuorat deivet beaivválaččat, erenoamážit skuvllas.
- Joatkkaskuvla lea badjemearálaš ražaheapmi, gos mii oaidnit stuorra logu nuoraid geat gaskan heitet dahje eai oba álgge ge joatkkaskuvlii. Dan lassin vel ožžot nuorat boasttu dieđuid, oaivvilda son.

Buberger deaivá psykiatriija bokte dájvja nuoraid geat leat moivváskan dahje leat nu eahpesihkkarat iežaset skuvladilis. Son oaivvilda dát váttisvuolta lea dušše lassáneamen.

- Ovdalis áiggiid sáhtiimet mii váldit sierra dakkár ohppiid geat eai heiven dábálaš skuvlaárgabeaivái, juogo sii ledje *menddo* skuvlačeahpit dahje rahče

skuvlabargguiguin, ja diedihit sin geahččalanjoatkkaskuvlii. Gos sidjiide fálojuvvui earálágan, muhto dattege buorre oahpahas, oaivvilda Buberg, gii ovdal lea leamaš oahpaheaddjin.

Geahččalanjoatkkaskuvla heaittihuvvui 2004:s, skuvla man son oaivvilda dagai álkibun dáidda nuoraide fidnet oahppu ja barggu.

Dahppojuvvon uvssat

Buberg mielde de lohpiduvvui ohppiide geat válljejit ámmátskuvlasurggiid ovttá dievasmahttinjagi, mii mearkkaša ahte sii ožžot jagi lassin dievasmahttit iežaset oahpu, mii lea hui dehálaš jus galgá beassat universitehtaide ja allaskuvllaide.

- Muhto go sii jovdet nie guhkás, fuobmájit mánggas ahte eai šat gávdno oahppobáikkid sidjiide.
- Smartejuvvon uvssat. Skuvllat leat bahkka, dadjá son. Buberg oaivvilda ahte skuvllaid kapasitehta ferte viiddiduvvot, dan láhkai ahte eanet oahpaheaddjit bálkáhuvvojit.
- Skuvllat leat nealgi gillámin, oaivvilda son.
- Borgemánus 2005:s ledje 4200 bargguhis oahpaheaddji.

Eará smartejuvvon uvssa deivet nuorat jus leat menddo ollu buozas.

- Ovttá dáhpáhusas oiden muhtun oahppi gean váhnemat ledje earránan. Oahppi šlunddui nu sakka ja lei dan sivas jávkan skuvllas “menddo ollu diimmuid”. Oahppi manahii oahpposaji.
- Muhto muhtun oahpes oahpaheaddji čálihuvvui buohccin jahkebeallái dan dihtii go son earránii. Dat gal lei ortnegis.
- Dát lea mu mielas vuoigatmeahtun. Ohppiin maid galggašii leat vejolašvuohta čálihit iežaset buohccin seamma láhkai go rávisolbmui ja oážžut veahki jus dárbašit.

Son vávjá ahte oahppit jávket lobiheamet oahpahas vai besset veahki ohcat klinihkas Furusetas, danne go eai duostta jietnadit maidege ruovttus dahje skuvllas.

- Mii leat jurddašan doallat rabas eahkediid, dadjá Buberg.
- Gákkaha vel váimmu go oainnán ohppiid geain duodaid leat váttisvuodát, go veahki lea nu váttis fidnet.

Dutkansuorgi

Oahpahasdirektoráhta oaidná maid váttisvuohtan go nu ollu nuorat heitet gaskan joatkkaskuvlla. Sii leat álggahan dutkanprošeavtta, dutkat man sivas nuorat garvet oahpu gazzama.

Statistihkka čájeha ahte minortehtagielaid nuorat leat eanet logus dain geat heitet gaskan skuvlla. Motivašuvdna lea okta stuorra sivva dása.

Direktoráhta lea dan sivas álggahan doaimbajuid nannen dihtii sin geat galget oaivadiid nuoraid geat ballamis leat guođdimin skuvlla.

- Kárta ferte ráhkaduvvot eatnama mielde, ja mii fertet ráhkadit dakkár skuvlla maid nuorat dárbašit, dadjá Buberg.
- Lea erenoamáš dehálaš ahte nuorat ožžot albma fáldaga. Dan gal ánsásit sii.

Eahpepraktihkalaš skuvla

Mosse Jørgensena artihkal Aftenpostenis juovlamánu 3.b. 2003:s:

“Buohkat” leat ovttaoaivilis ahte skuvllas galget buot mánát oahppat eanemus, johtileamos, buoremus lági mielde. Dalle lea ártet go mii eallit dakkár skuvllain mii lea hui eahpepraktihkalaš iežas doaimmas.

Oahppama birra diehtit ollu pedagogalaš ja psyhkalaš dutkamis, muhto dieđut eai geavahuvvo skuvllas. Dutkanbohtosiid ii dárbbas geahčadit man ge lágan dieđalaš duogáziin. Juohke okta sáhtta duodaštit iežas vásáhusaid bokte.

Dá leat muhtun ovdamearkkat: Olbmot riegádit ieš guđet lágan dáidduiguin ja láddet sierra leavttuiguin. Danne lea eahpepraktihkalaš čohkket buohkaid agiid mielde ja buohkaide oahpahit seamma áššiid oktanaga, mii mielddisbuktá ahte muhtumat láittastuvvet ja earát fas rahčet. Nie bohtet árrat juo oahppanválttisvuodát.

Buoremus oahppan lea barggu bokte, dalle go oaivi ja giehta johtiba fárrolágaid – “learning by doing”.

Min skuvllain lassánit teorehtalaš gáibádusat go praksisa duvddestuvvo eret. Buohkat leat buoremusat movttiidan oahppat go ieža besset divvut gažaldagaid. Danne lea eahpepraktihkalaš ahte eanaš lea oahpaheaddji gii divvu gažaldagaid.

Ferte leat oadjebas jus galgá oahppat juoidá. Skuvllas vásihit ollu oahppit oahppangáibádusaid.

Jus čállá boastut muhtun iskkademiin, dat báhcá muitui jus dan ii divo dalán. Danne lea eahpepraktihkalaš go oahppit čállet bargguid ruovttus dahje skuvllas, gos oahpaheaddji divvu daid muhtun áigge geahčen. Dalle dárbbasuvvo oahpahallan jus galgá meattáhusaid divvut.

Ii oktage movttiit oahppat jus álo galgá vásihit vuoittáhallamiid. Go vuoittáhallamat vel merkejuvvojit formála árvosániiguin, de sáhtta oahppamii čatnašuvvat bissovaš vuosteháhku.

Mii lea buot eanemus eahpepraktihkalaš lea go mánát njulgestaga šaddet oaidnemeahttumin skuvllas. Dán moivvis, mii lea hálddašeapmi, registreren, byråkratijja, árvvoštallan ja fuonesárvvoštallan, muhtumat jávket. Gávdnojit duodaštusaid ahte mánna, mii oidno ja sus gáibiduvvo dan veardde maid nagoda čadahit, ovdána fágalaččat.

Logahallan čájeha ahte skuvla ráhkada joavkoerohusaid. Mo lea vejolaš ahte servodaga iežas deháleamos institušuvdna lea čuođi jagi mañis iežas dutkama?

Oassi čilgehusas lea: Skuvla vuodđuda konseptii mii lea čuođi jagi boarrásat go pedagogalaš/psyhkalaš dutkan ja lea ráhkaduvvon áibbas eará servodahkii. Jahkegerddiid málle lea praktihkalaš byråkratijii. Eiseválddit sáhttet dárkilis oahppoplánaid bokte stivret nu ahte buohkat ohppet maid sii mearridit. Go lea gáibádus ahte oahpahus galgá leat oppa áigge stivrra vuolde, de ii leat vejolaš geavahit jierpmálaš oahpahanvugiid.

Gurutbeali politihkkárat leat olles áigge laktán ovtadatskuvlla 100-jagi struktuvrii. Ovtadatskuvlla bisuhan dáhttu lea caggan dan ovdánit ovtas lassánan diehtogáibádusaide ja bákkolaš skuvlajagiide. Oahpaheddjiid organisašuvnnat leat mángalot jagi dušše beroštan iežaset bálkagažaldagain ja leat dan sivas gártan rahčet eahpepraktihkalaš bargobirrasiiin.

Praktihkalaš skuvllas báhcá eanet áigi. Ja áiggi han sáhtta geavahit oahppoháhkamii. Muhto áiggi maid sáhtta geavahit eará áššiide go dan maid sáhtta rehkenastit ja mihtidit.

Diehtu han lea dakkár man ii sáhtte veardádallat. Árvosátneovdáneami, čuvgehusa, olmmošvuođa, miellagovvádusa, hutkáivuođa ii sáhte geavahit gilvalánávnasin.

Dattetge dáhpáhuvvá nu bisánkeahttá buot šaddi ovdáneamis – buriiguin ja baháiguin – ja lea dehálaš mo dieđut geavahuvvojit.

Praktihkalašskuvllas besset mánát bargat juohke ávdnasis iežas dási mielde. Ovdanbuktindeaddu ja gilvu váldo eret, ja nu maiddáí vuoittáhallan. Dalle lea dilli guldalit mánáid imaštallamiid ja vástidit sin gažaldagaid. Lea maid dilli dalán divustit boasttovuođaid bargoproseassas.

Dilli lea maid deaivvadit oktasaš mearrádusaid dahkat mat gusket oktasaš áššiide dego dárbbášlaš disiplingažaldagaide, čoavdit riidduid dahje lágidit stuorra skuvladoaluid.

Dán lágan skuvllas sáhtta bisuhit ovttadatskuvlla. Buohkat vázzet doppe, muhto ovttadat ii leat čadnojuvvon fágalaččat oktii, muhto diehtu ahte mii olbmot váikkuhit nuppiide.

- Dál lea lohpi jus ohppiin lea leabuhis siellu

Artihkal Aftenpostenis 20.08.04 man Ola Henmo čálii heivehuvvon oahpahusa birra Hvalstad skuvllas.

Hvalstad mánáidskuvllas lea mánáin lohpi oahppat gearduntabealla feaskáris vaikke giedaid alde čuoččat. Dahje gávnut muhtun litna soffás, gahpir oaivvis ja bivttas badjelis. Jus dat heivešii buorebut ohppiide.

Vissásit lihkestuvvan

Oahpaheaddjit Asker skuvllas leat duođaid mearridan deavdit gudnecealkaga “ovttaskas oahppái heivehuvvon oahpahas” duođalaš sisdoaluin. Danne leat sii geavahan vihtta skuvlenbeaivvi oahppovuigiin, muhtun pedagogalaš reaidu man amerihkálaš professor Rita Dunn ja su seamma allagit oahppan isit leaba geavahan 40 jagi ráhkadeapmái.

Ja man son jolgadit rámiida ahte das leat hirpmahuhtti bohtosat.

- Dušše 14 % ohppiin atnet ávkki dábálaš oahpaheaibeavddi duohken oahpahasas. Min metoda fuopmášahtta ahte buohkain leat sierra oahppanvuogit, go muhtumiin leat leabuhis sielut ja dárbbášit oppa áigge lihkadit ja skurbat juoidá go galget oahppat juoidá. Boađusin mu málle váikkuha buohkaide, dadjá son.

Go 40 guovddáža buot máilmmi osiin oahpahit oahppovuigiin, sáhtta mitalit juoidá ahte sus lea juoga lágan sáhka. Seammá sáhtta dadjat maid dat positiivvalaš čoahkkáigeassu maid badjel 800 dieđalaš dutkosat celket metodas.

Askera 30 oahpaheaddji leat goittotge dan mielas ahte son lea deaivan riekta.

- Erenoamáš movttiidahtti. Mun lean juo fuobmán mo mun galggan geavahit oahppoávdnasiid vai buorebut olahan juohke oahppi iežan ceahkis, dadjá movttegit Anne Cecilie L. Hytten.

Ferte iskkastuvvot

Dunn & Dunn oaivvildit gávdnan 21 siskkáldas ja olggudus fáktora mat váikkuhit mo mii buoremusat háhkat alccemet odđa ja váttis informašuvnna. Okta dain lea jietna, čuovga, temperatuvra ja stohpoortnet. Motivašuvdna ja sávrivuohka. Leat go mii joavkkus vai

iehčanassii. Gallás dahje goikkus, váibbas dahje vuonjis. Čohkut dahje jođus. Gullat, oaidnit dahje guoskat go.

- Go mánát leat čadahán iskosa maid leat hábmen, mii čadahuvvo diibmobealis, kártejuvvojit ovttaskas ohppiid oahppanvuogit. Go mii diehtit man oktavuodas juohke okta oahppi oahppá buoremusat, de lea álki heivehit oahpahusa, dadjá son.
- Norggas oaivvildit mii juo joavdan muhtun muddui ovttaskas oahppái heivehit oahpahusain go juohkit ceahkiid unnit joavkkuide?
- Oahpahusas ii lean man ge lágan váikkuhus jus dat joatkašuvvá dego ovdal. Deháleamos lea goittotge ahte ii gieđahala juohke ovttá seamma láhkai.
- Nubbi riidos ášši lea ahte galget go mánát juo vuosttaš ceahki rájes juo bákkolaččat oahpahuvvot lohkat ja čállit?
- Diehttalas galget sii. Buohkat leat gergosat oahppat lohka ja čállima guđa jahkásažžan, ja mielas mealgat ovdal juo. Muhto sin galgá oahpahit máŋga eará vuogi mielde. Mii lea ulbmilin dás, deattuha son.

Astri Granly Foss lea jagi juo geahččaladdan iežas njealját ceahkálaččain oahppoávdnasiid. Sii mielas iskkašit lasi.

- Son lea positiivvalaččat hirpmástuvvan. Sihke oahppit ja mun leat šaddan eambo didolaččat mo sii buoremusat ohppet. Go galggaimet oahpahallat gearduntabealla, de bivddiiga guokte gándda lobi vuolgit feaskárii čuožžut gieđaid alde. Muhtun jagiid dassái livččii dása dadjan “makkár dušši!” NU mun dušše dikten sudno dahkat dan.

Áiddo nie háliida rektor Johanna Lervik ahte galgá leat.

- Mii oahpahit dego buot mánát leat analyhtalaččat ja ohppet buoremusat gulu ja oainnu bokte. Muhto máŋggas, erenoamážit gánddat, ohppet buoremusat jus sii besset bargat ja ráhkadit, go leat jođus. Nu guhká go eai vuorjja earáid, de eat bivdde sudno ráfot. Oppalohkáii leat oahppanvuogit hui buorit sidjiide geat eai liiko skuvlii.
- Muhto veahá váttis praktihkalaččat čadahit dábálaš Norgga skuvlaárgabeaivvis dábálaš ceahkis, uhccán oahpaheaddjit ja unnán ruhta.
- Mii álkit roahkkasit dien lágan váttisvuodaide. Lea han vejolaš čadahit oahppovugiid min skuvlla rámmaeavttuid siskabealde, vaikke mis eai leat gal menddo viiddis resurssat man ge láhkai. Muhto go skuvllat Filippiinnain ožžot dán vuogi doaibmat ceahkis gos leat 60 oahppi juohke ceahkis, gal han dalle mii ge nagodit dán čadahit.

Metodalaš evttohus

Mo galgá beassat johtui?

Ollu ceahkit álggahit lagašbirasprošeavtta nuoraid ceahki molsašuvvamis. Eará vejolaš álgin lea oččodit ovttasbarggu johtui ceahkis. Dalle sáhtta oahpaheaddji lohkat vuos vuosttaš oasi vai dat livččii lean movttiidahttin čuoŋvovaš ságastallamiidda. Kapihttaliid hábmemat maid heivejit čállimii ja/dahje ságastallamii.

Láidehus ovdalohkanmetodaide ja diehtoráhkadusa metodaide

Mii ovdanbuktit dás vuolábealde ieš guđet lágan metoda evttohusaid mat leat ávkkálaččat máŋga oasis. Mii guoská ieš guđet lágan ovdalohkanmetodaide ja

diehtoráhkadusa metodaide. Dán oasis leat láidestusat guovtte-ráidomerken, verrošanbábir, áigelinnjá ja jurddakárta.

Jurddakárta

Jurddakárta sáhtta geavahit sihke ovttaskas oahppái ja jovkui. Vuohki lea dakkár maid oahppit berrejit oahppat go galget bargat iehčanassii.

Jurddakárta lea čoakkáldat man sáhtta hábmet. Buorre lea álggahit dávvalis oktasaš čohkkemiin go galgá oahppat dán vuogi. Álggahuvvo nu ahte vuos čállojuvvo hiluid háluid dávvalii buot maid oahppit fuobmájit. Oahpaheaddji sáhtta ovttas ohppiiguin sirret dieđuid luohkáide viidásat gieđahallamii.

Teakstabargu

Mii lea ovdalohkanmetoda. Oahppit gehččet bajilčállagiid, gaskatihtteliid, govvemiid ja fas ovddasguvlui go fas galgá lohkat olles teavstta. Dan maŋŋá sáhttet oahppit bargagoahit teavsttain go sii geahčadišgohtet bajilčállagiid, gaskatihtteliid, govvemiid ja nu ain.

Go oahppit lohkahtet kapihttaliid, de leat juo sii ráhkadan gova alccesis teavsttas.

Áigelinnjá veahkkin dieđu čoahkkáigeasus

Ulbmilin lea oahpahit ohppiid čoahkkáigeassit dieđuid maid leat oahppan. Vuosttaš kapihttalis ferte oahpaheaddji ovttas bargat ohppiiguin.

Áigelinnjá sáhtta vaikke ba dán láhkai hábmet:

- 1 Válljet fáttá
- 2 Válljet sátnejodiheaddji
- 3 Válljet čáli
- 4 Válljet rehkenastiid
- 5 Válljet hállan- dahje hupmanáiggi
- 6 Čilget ovdanbuktima ja replihka birra
- 7 Doallat ságastallama

“Verrošanbábir” – lohkat peannain

Doaibma lea dan láhkai vai oahppit ohppet mearkut báhpárii dađi mielde go lohket. Dalle šaddet duostileappot go galget čoahkkáigeassit/gearduhit maid leat aiddo oahppan. Doaibma dáhpáhuvvá čuovvovažžan:

Ráhkadehket verrošanbáhpára

Mearridehket: Mii galgá báhpárii čállot? Merkejehket osiin 1, 2, 3 ja nu ain ovddos.

Verrošanbábir sáhtta geavahuvvot mángga láhkai:

- 1 veardit báhpára iežat siidooahppái
- 2 veardit oahpaheddjiin
- 3 dievasčoahkkimis
- 4 iskkademiin
- 5 go galggat gearduhit earáide čuoggáid bokte

Verrošanbáhpára sáhtta geavahit eará ávdnasiin ge.

Bargu dehálaš/váttis sániiguin ja cealkagiiguin – guovtte- ráidomerkeimiin

Geahča máŋgenoriginálas 1.1. Guovtte-ráidomerken

Guovtte-ráidomerken sáhtá geavahuvvot máŋgga ávdnasis. Das leat guokte komponentta: čoavddasátni ja čilgehus.

Oahppit čállet gurutbeallái vuos čoavddasáni ja čállet fas čilgehusa olgešbeale ráidui.

Oahppit sáhttet veahkkálagaid bargat, geavahit synonymasátnegirjji, interneahhta ja oahpaheaddji.

Čoavddasátni	čilgehus
Digaštallan	Digaštallan, ságastallan gos vuodusta iežas oaiviliid
Etiikka	Morálaoahppa, oahppa das mii lea buorre ja vuoiggalaš olbmuide

Áigekapsel

Gávccát ceahki álggus sáhtá leat hui miellagiddevaš ráhkadit áigekapsela.

Boahhteáiggečálus alccesan. Oahppit devdet mielddusin biddjon skovi. Dušše oahppi

galgá ieš lohkat, mii galgá seilejuvvot. Buot ohppiid čállosat sealluhuvvojit

lohkkaduvvon vuorkkás rektor kantuvrras. Loahpageahčen logát ceahkis ožžot oahppit fas iežaset čállosa ruovttoluotta. Geat sii leat dál ja geat sii ledje?

Namma:

Čujuhus:

Beroštumit:

Mii dáhpáhuvvá ovdal go mun álggán joatkkaskuvlii?

Mus lea miella šaddat (ámmát):

Mun eanaš servvoštalan:

Čeahpimusat lean:

Buoridit sáhtášin:

Pássagovva:

Oahppovuogit

Dánskalaš ruovttusiiddut, mat leat viisodaga ja viisodatdutkanama birra, e.e. amerihkálaš

psykologa Howard Gardnera čieža viisodaga teoriija, mii lea vuodđun oahppovuogiid

jurddašallamis. Oahppit sáhttet dáppe iskkadit iežaset viisodatprofiilla: www.dr.dk

Fágaidrasttideaddji

Lohket vuosttaš kapihtala, máŋgenoriginála 1.3, lohket KRL-girjgis givssideami birra ja dárogielatgirjgis digaštallama birra.

- 1 Čohkánehket joavkkuide maid oahpaheaddji lea ráhkadan.
- 2 Lohket olles bargobihtá ovttas. Muhtun joavkolahttu lohka jitnosit earáide. Hállet dahje hubmet vai áddejit dahje ipmirdit maid dii galgabehtet bargat. Buohkat fertejit leat ovttaoaivilis maid dii galgabehtet bargat.
- 3 Gávnahehket gii galgá leat joavkojodiheaddjin. Joavkojodiheaddjis lea ovddasvástádus juohkit bargguid ja fuolahit ahte dii geargabehtet mearriduvvon áigemearrái. Buohkain lea seamma stuorra ovddasvástádus fidnet bargguid

válmmašin.

- 4 Buohkat fertejit mearkut dieđuid nu ahte jus muhtun lea eret, de sáhttibehtet joatkit barggu!
- 5 Čálalašbarggut galget leat riehta, dárkilat ja čábbát čállojuvvon, millosit hábmejuvvon.

Ráhkadehket njuolggadusaid ceahkkeságastallamii

- 1 Makkár doaimmat leat ságadoallis?
- 2 Makkár doaimmat leat čállis?
- 3 Mo galgabehtet stivret replihkaid ja ovdanbuktimiid?
- 4 Mo galget earát láhttet go muhtun doallá ovdanbuktima?
- 5 Makkár njuolggadusat gusket giellageavaheapmái?
- 6 Mo galgá rumašgiella leat go ovdanbuvttát?

Ceahkkeráđđi ja ohppiiráđđi

Dát lea muhtun fáddá masa eanemusat galggašedje oassálastit.

Oahppit besset barggu bokte oaidnit ahte demokratiija mii ferte *organiserejuvvot*.

Ceahkkeráđđi ja ohppiiráđđi addá dáid vejolašvuodaid vásihit:

Ságastallan evttohusat ceahkkeráđđái:

- Ceahkki čállá ceahkkeráđi ulbmiliid álgi skuvlajahkáii.
- Makkár áššiiguin galgat mii bargat?

(Skuvlabiras – oahpahus – lohkanortnet – bihtát ja iskosat – leairaskuvla - skuvlamátki – ceahkkefeasta – váhnenčoahkkin – eará doalut – oahppomátkkit, ja nu ain ovddosguvlui)

- Maid áigut mii juksat ceahkkeráđiin? (Áigumušat čakča- ja giđđalohkanáigodahkii)
- Gean vehkiin juksat mii áigumušaid?
(Skuvlabargit – váhneamat – ohppiiráđđi – earát)
- Fertejit go mis leat fásta áiggit Ceahkkeráđis?
- Dárbbasit go ceahkkekássa ja mo galggašeimmet mii háhkat ruđaid?
- Ohppiiráđđi ferte organiseret doaimmi oktasašbarggu ceahkkeráđiiguin, muđui ii leat ceahkkeráđiin váikkuhanváldi. Ráhkadehket mánnosašplána.

Oahpaheapmi

Ođđa ja gelddolaš áššiid, maid nuoraidceahkkái álgin mielddisbuktá, ferte ávkin atnit.

Vuosttamuš diimmut leat dávjá mat eavttuid ráhkadit ohppiid ceahkke- ja skuvlaloaktimii. Danne lea dehálaš ahte eanaš ávnnasoahpaheaddjit leat mielde ovttasráđiid bargamin dán áigodagas. Oahpahusa ferte lágidit vai oahppit:

- 1 Oahpásmuvvet guhtet guimmiineaset ceahkis
- 2 Oahpásmuvvat skuvlaráhkkanusaiguin ja olgoguovlluiguin skuvlla birrasis
- 3 Oahpásmuvvat skuvlaorgánaiguin ja dan bargiiguin ja sin doaimmaiguin
- 4 Soahpat ceahki njuolggadusaiguin ja ságastallat skuvlanjuolggadusain
- 5 Oahpásmuvvat skuvlla lagašbirrasiin

Konkrehta doaimmat

1 Oahpásmuvvat guhtet guimmiineaset ceahkis

Bija ohppiid nuppiid jearahallat. Dan maŋŋá sáhtá jearahalli mitalit njeljiin viđain cealkagiin olles ceahkkái su birra gean lea jearahallan (Dát bargu heive bures jus oahppit eai dovdda nuppiid juo mánáidceahki rájes).

2 Oahpásmuvvat skuvlaráhkkanusaiguin ja olgoguovlluiguin skuvlla birrasis

Oahpásmuvvama vuodđun sáhtá leat go oahppit buktet gažaldagaid maid oahpaheaddji čállá dávvalii: *Maid mun háliidan diehtit skuvlla birra?*

Oahpaheaddji merke diehtun buot gažaldagaid maid oahppit árvalit ja mánge daid čuovvovaš diibmui. Oahpaheaddji ja oahppit sirrejit gažaldagaid luohkáide:

- Gažaldagat maid earát sáhttet vástidit, dahje maida ieža sáhttet gávdat vástádusaid.
- Gažaldagat maida ieža sáhttet gávdat vástádusaid. Dábálaš gažaldagat leat: Galle oahppi leat skuvllas? Mii lea rektora namma? Gos lea su kantuvra? Maid bargá ráđdeaddi? Gos lea hivsset? Gos lea duodjelatnja? Oassi gažaldagaide sáhttet oahppit ieža gávdat vástádusaid go fitnet váccašeamen. Skuvlaplána ferte dábálaččat mángejuvvot buohkaide ovdal go olles ceahkki vuolgá johtui skuvlaoahpásmuvvamii. Oahppit sáhttet mearkut kártii dađi mielde go vázzet.
- Skuvlaoolgoguovlluid kárta maid dárbbášuvvo go dan oahpásmuvvan lea vuorus. Sihke plánasárggus ja skuvlagoovllukárta lea dárbbášlaš almmuhusdávvalii

3 Oahpásmuvvat skuvlaorgánaiguin ja dan bargiiguin ja sin doaimmaiguin

- Oahppogirji mitala ollu ceahkkeráđi ja ohppiiráđi barggu birra
- Go galgá gávnnahit maid guhte bargá, sáhtá álkidit jearahallanbarggu man joavkkut čađahit. Muite fal soahpat doallohoaidiin dahje rektoriin goas heive čađahit jearahallamiid, nu ahte eai leat fáhkka logi joavkku mat oktanaga áigot jearahallat seamma beaivvi. Stuorát skuvllain fertejit oahpaheaddjit ráđđádallat gaskaneaset.
- Oahppit besset oahpásmuvvat ieš guđet lágan ovdanbuktinvugiide go joavkkut galget ovdanbuktit ceahkis. Muhtumat háliidit geavahit dialoga, muhtumat jitnosit lohkama, earát fas mánget dan ja fas earát liikojit čájehit jearahallama. Seaidnehábmen sáhtá leat barggu loahppabođus.

4 Soahpat ceahki njuolggadusaiguin ja ságastallat skuvlanjuolggadusain

Vejolaš čađahanvuohki sáhtá leat ná:

- 1 Ceahki dárkun vahku áiggi: goas lea miela mielde? mii lea vuostá miela? Man láhkai lea loahppabeaivvis? Mo lea gaskadiimmu maŋŋá?
- 2 Dáid dárkumiid maŋŋá čilgejit oahppit man láhkai sii háliidit ceahkis leat.
- 3 Vuđolaš ságastallan dahkko. Mas galgá boadusin leat geatnegahtton njuolggadusat mat heŋgejuvvojit seaidnái.
- 4 Ceahkenjuolggadusat galget čuovvoluvvot.

Skuvlanjuolggadusaid ságastallama maŋŋá sáhtá vuolggahit digaštallama mii lea erohus njuolggadusaid ja norpmad gaskkas. Várre árvvoštallanhárjehus fidnešii ohppiid johtui? Divtte ohppiid bargat joavkkuin gos árvvoštallat njuolggadusaid ja buohtastahttet daid iežaset árvvuide. Dan maŋŋá sáhtá barggu čuovvolahttit ságastallama bokte ceahkis.

Skuvlla lagašbiras

Fáгат dego dárogiella, duodji, luonddufága ja servodatfága sáhttet ovtas heivehit dán lágan fáttá. Bargu ceahkkeráđis ja ohppiiráđis sáhtá maid searvat dan bargui. Muđui čujuhuvvo fágaidrasttildeaddji fáttáide-/prošeaktabargguide oppalašoasis.

Ohppiid sáhtttá juohkit joavkkuide gos juohke okta joavku gokčá iežas geográfalaš guovllu. Joavkkut ožžot iežaset oasi ovtta oppalaškárttas. Produkta sáhtttá leat seaidneáviissa-/hábmén ovttas njálmmálaš ovdanbuktimiiguin.

Ovdanbuktimis fertejit leat mielde dieđut dehálaš viesuin, dovddus/historjjálaš báikkiin, luonddu birrasiid hámiin, geainnuin, almmolaš visttiin, gávppašanguovddážiin, mánáidgárddiin, skuvllain ja nu ain ovddos guvlui. Dien lágan dieđut sáhttet ovdanbuktojuvvot teavsttaid ja sárgosiid/govaid bokte. Jearahallamiid maid sáhtttá laktit dasa. Jurddagolgaheapmi dávváls bidjá ohppiid beroštit ieš guđet osiin.

Lassi barggut

1 Demokratiija dego jođihanvuohkin.

Oahppoplánas deattuhuvvo čájehit demokratiija jođihanvuogi buriid beliid. Vai oahppit galget vásihit ahte rávisolbmot oaivvildit duodas maid dadjet demokratiija birra, de fertet mii hárhallat dan árgabeaivvis. Dá leat muhtun evttohusat mo sáhtttá dahkat:

- a. Várrehket áiggi oktasaš plánemii ja oktasaš mearrideapmái “álkis” gažaldagain:
 - daga vahkkoplána ovttas ohppiiguin
 - pláne ovttas ohppiiguin maid sii galget oahppat ja mii galgá lohkkjuvvon fágas dan skuvlajagis

- b. Atte ohppiide ovddasvástádusa ja ilu
 - divtte ohppiid lágidit váhnenčoahkkimiid
 - divtte ohppiid vurrolagaid váhnemiid oahpistit skuvllas
 - oahpat ohppiid vákšut nuorabuid (fáddarortnet)
 - divtte ceahki vuovdit borramušaid gaskadiimmus

- c. Oahpat riidočoavdima ja ovttasbarggu

- geahččal “ságastallan rieggás” go riiddut čuožžilit
- guorahala maidái ovttasbargodáidduid joavkobargguin, ii dušše buhtes fágadieđuid
- váldde duodas rievdadusaid maid oahppit árvalit
- d. Guorahallet ovttas áššiid
 - ráhkadehket rollaspealuid
 - divtte ohppiid guorahallat morálaš čuolbmačilgehusaid, ovdamearkka dihtii go vuodđun leat čáppagirjjálašvuoda čállosat dahje prosateavsttat
 - guorahallet áigeovdilis áššiid ceahkis mat guoskkahit morála ja árvvuid, mielas dakkár áššiid mat leat čuožžilan skuvlabeaivvis dahje astoáiggis
 - dahket ieš guđet guorahallanhárjehusaid, hárhallet mitalit jurdagiid ja oaiviliid birra

- a. Geahčadehket árgabeaivvedáhpáhusaid ja demokratiija

- mánát dávvjimusat ohppet ovdamearkkaid bokte, muhto dárbbáhit veahki go galget sirdit ovdamearkkaid eará guovlluide
- mánáide ferte oahpahit loktanit bajábeallái iežaset árgabeaivválaš ovdamearkka ja sirdit dan ovdamearkka stuorát oktavuhtii

2 Guorahallanhárjehus: “Skuvla buorrána jus...” Dán guorahallanhárjehusa sáhtttá geavahit mángga eará ge fáttás ja fágas. Ceahkkelanja njeallje seainni geavahuvvojit vástádusaid evttohusaide. Juohke vástádussii lea iežas čiehka. Golmma čiegas leat celkojuvvon vástádusat, muhto dat njealját lea “rabas čiehka” mii vástida dakkáriid maid duot golbma čiega eai daga. Oahpaheaddji ferte fuolahit go vástádusat bohtet,

ahte dain lea seamma árvu. Ohppiid ferte movttiidahttit mearridit iešráđálaččat.

Go gažaldagat leat celkojuvvon, galget oahppit oktanaga álggahit:

Juohke okta manná dan čihkii mii su mielas heive sutnje. Jus šaddet menddo ollu oahppit seamma čihkii, sáhttá sin juohkit unnit joavkkuide. Jus okta oahppi báhcá muhtun čihkii, dalle sáhttá oahpaheaddji mannat dohko. Buohkat geat leat mannan rabas čihkii, fertejit maid oažžut sáni saji. Divtte vuos sin geat leat seamma čiegas, ságastallat muhtun áigge ovdal muhtun sis dahje mánggas čilgejit manne sii leat válljen iežaset oainnu gažaldahkii. Lea dehálaš *vuoduštit iežaset oaivila*, iige fallehit earáid! Jus okta čiehka báhcá guorusin, de sáhttá oahpaheaddji gažadit positiivalaš láhkai dan molssaektui.

Čuolbmačilgehussii evttohusat:

“Mu mielas skuvla šaddá buoret jus...”

- a. bargovuogit lotnašuvvet eanet
- b. skuvla gáibida eanet mis
- c. oahppit besset eanet mearridit
- d. rabas čiehka

- 3 Geahča bargobihtá girjjis: Skuvla lea ollu nuppástuvvan dan mañimuš čuohte jagis. Oahppit leat ožžon stuorát váikkuhanválddi iežaset árgabeaivái. Dávjá celko ahte “ovddasvástádus iežas ohppui”. Maid don gáttát dan mearkkašit? Sáhtát go ieš válljet maid háliidat oahppat, man ollu don fertet bargat ja goas don galggat bargat? Makkár áššiid galget oahppit beassat mearridit?
- 4 Jearahala muhtun ohppiin árvosániid birra geat leat ovccát ja logát ceahkis. Bivdde sin vuoduštit iežaset oaiviliid. Barget guovttis ja guovttis.
- 5 Sárgot čuovvovaš dáhpáhusa:
 - ceahkkečoahkkin gávccát ceahkis.
 - konfereansadiibmu gos muhtun oahppi lea.

Ráhkát heivvolaš bajilčállaga ja bargga ámadadjoilmmiin/rumašgielain.

- 6 Geahčat din skuvlla ortnetnjuolggadusaid. Ságastallet ceahkis guđemuš njuolggadus doaimbá/ii doaimma. Manne?
- 7 Ráhkát sárgojuvvon govvaráiddu mii čájeha guđemuš ortnetnjuolggadus rihkkojuvvo. Sáhtát geavahit iežat skuvlla ortnetnjuolggadusaid.
- 8 Mo háliidehpet ahte din ceahkis lea? Lágidehket sierra ceahkkečoahkkima áššis. Geavahehket seamma vugiid go gávccát A ceahki barggai. Dárkkisteamit, digaštallamat ja mearrádusat.
- 9 Leat go fuobmán dáhpáhusaid goas rávisolbmuin ja nuorain leat sierra norpmat ja láhttemat? Dahje don gávnnat ovdamearkkaid das go rávisolbmot *dadjet* juoidá ja *barget* nuppe beliid? Čálet bargogirjái diekkáriid. Mañná sáhttibehtet muitaladdat nuppiide das.
- 10 Ságastallet diimmu áigge mo sáhttibehtet oažžut buoret loaktima skuvllas. Maid sáhtášii vaikke ba barget stohpogálvuiguin vai loavttášii buorebut? Sáhttet leat ceahkkelatnja, feaskárat, astoáiggelanjat, kantiina ja skuvlašillju. Dárkkistehket ahte lea go ohppiidráđdi bargan maidege dainna ja leat go sii evttohan maidege mañemuš áiggiid. Lea go rektor várren ruđaid dakkár doaimmaide? Evttohehket ceahkis, biddjet vel mielde goluidárvoštallama mielde.
- 11 Merke deháleamos odđa dieđuid maid ohppet go lohket dán kapihttala. Jus ležžet vel gažaldagat, de merkes daid ge.
- 12 Sokrates
 - a. Loga girjjis eanet Sokrates birra ja gávnnat eanet dieđuid su birra girjerádjosis. Merke dieđuid.
 - b. Sokrates ihtá márkanšilljui du ruovttubáikkis ja hálešta dahje humada skuvlaohppiiguin, bargoolbmuiguin, ruovttueamiiguin, bargguhisvuođa

nuoraiguin ja jodiheddjiiguin. Barget guovttis ja guovttis, välljehekhet fáttá (ovdamearkka dihtii “Don it galgga njihtat vearuid”) ja čállet dialoga mii das bohtá. Čájehekhet dialoga.

Fasit “Muittát go?”

Fasit “Muittát go?” s 20

- 1 Sátnejodiheaddji jodiha digaštallama. Bargun lea mearkut buot namaid geat háliidit sátnevuoru ja juohkit sáhkavuoru rivttes ortnegis, fuolahit jaskatvuodas, áiggi doallat sáhkavuoruin, loahpahit, jodihit jienasteami ja almmuhit jienasteami bohtosiid.
- 2 Merket iežat sáhkavuorolistii giehtageigemiin.
- 3 Replihkka lea ollu oanehat go sáhkavuorru, ovdamearkka dihtii minuhttabeali.
- 4 Voteren lea seamma go jienasteapmi.
- 5 Čáli galgá mearkut evttohusaid čoahkkingirjái.
- 6 Čoahkkinnjuolggadusat gusket buot servodatosiide, ovdamearkka dihtii gieldda/suohkanstivrii, Stuorradiggái ja eará stivrraide ja rádiide.

Fasit “Muittát go?” s 22

1. Sáttolmmoš ovddasta dihto joavkku ovdamearkka dihtii ovttá ceahki.
2. Oassi luohttámušoahppiid bargun lea váldit ovdan áššiid mat ceahki mielas leat dehálaččat. Mat sáhttet leat ovdamearkka dihtii oahpahusas. Luohttámušoahppi lea maid ceahki sáttolmmoš ohppiidráđđái ja sáhtta váikkuhit vai váhnemat álget ovttasbargui.
3. Várrelahttu lea luohttámušoahppi sadjásaš.
4. Golbma dehálaš luohttámušdoaimma ohppiidráđis lea jodiheaddji, sadjásašjodiheaddji ja čáli.

Iskosiid evttohusat

Dán oassái leat ráhkadan ieš guđet lágan iskosiid: guokte guhkesvástidaniskosa, fokuseren iskkus ja oanehisvástidaniskkus. Buot bohtet ovdan mángenoriginálain ja sáhttet várra leat vuodđun go ráhkadehpet iežadet iskosiid.

Kopiijaoriginálat

1.1 Guovtte- ráidomerken

Sáhtta geavahuvvot mángga fágas. Mii sisttisdoallá guokte oasi: čoavddasátni ja čilgehus. Vuohki sáhtta oahpahit ohppiid oaidnit váttis sániid ja cealkagiid.

1.2 Doahttaleapmi (Respekt)

Oahppit sáhttet geavahit dán artihkkala vuodđun joavkkuid siste digaštallamii dahje vuodđun iežaset ovdabuktimiidda.

1.3 Ohppiidráđi barggut

1.4 Gohččun ohppiídráđđečoahkkimii

Ovdamearka čoahkkingohččumis

1.5 Ortnetnjuolggadusat Nuorta-Totenis 1912:s

Sáhtta geavahuvvot vuodđun veardádallamis otná ja ovddeš áigge skuvllain.

1.6. Ohppiiddemokratiija rollaneaktin

1.7 Geahččaleapmi Oanehis vástádusat

1.8 Guhkesvástidaniskkus A, B

IDENTITEHTA JA KULTUVRA

Máhttoloktema ulbmilat

Oahpahusa mihttomearri lea ahte oahppit galget oahppat

- analyseret gárrenmirkkuid ja borgguheami geavaheami Norggas ja guorahallat eastadan vejolašvuodaid
- ságastallat mii lea oktavuoha ráhkisvuoda ja seksa gaskkas kultuvrralaš norpmat ektui
- čilget erohusaid guottuid ja ovdagáttuid gaskkas ja guorahallat vejolašvuodaid ja hástalusaid mánggakultuvrralaš servodagas
- čilget manne kultuvra ii boađe riegeadeamis ja čielggadit ja analyseret kultuvra variašuvnnaid

Identitehta ja váikkuheapmi

Vuollekapihttalat	Girje- čujuhusat	Kopiiijaoriginálat
Gii leat don?	s. 28	2.1 Dá lea mu iešgovva
Sosialiseren	s. 32	2.2 Ráfehivuohta
Joavkkut ja sosialiserenoktavuođat	s. 34	2.3 beaivválaš borgguheaddjit skuvllas
Rollat	s. 36	2.4 oassi 8.-10. Ceahkis geat borgguhit duollet dálle, fylkkalaččat
Neaktit rollaid	s. 36	2.5 “Geafi ja rikkis – mo nuorat dan oidnet”
Iešdovdu	s. 36	2.6 oanehisvástidaniskkus
Aksel Sandemose	s. 38	2.7 guhkesvástidaniskkus
Iežas huksen	s. 38	
Máidnosiid fápmu	s. 39	
Gárren- ja návddašanávdnasat – reakšuvnnat ja sivat	s. 41	
Čoahkkáigeassu	s. 44	
Bargobihtát	s. 45	

Fága guovdu momeanttat

Kapihtal váldá fuopmášupmái ahte nuorat dien agis leat dađistaga ohcamin geat sii leat. Vuosttaš oasis oahpásmuvvet oahppit man láhkai identitehta šaddá ja mo min iešdovdu váikkuhuvvo ja nuppástuvvá. Doahpagat, rollat, sosialiseren ja joavkogullelašvuoha čilgejuvvojit. Mo máidnosat váikkuhit min iešdovdui ja gárihuvvanávdnasiid vearrut geavaheapmi ja daid váikkuhusat guorahallojuvvojit.

Girjjálašvuhta

Fágagirjjálašvuhta

Blom, Kari: Norsk barndom gjennom 150 år: en innføring, Fagbokforlaget 2004
Fønes, Ivar og Lise Kjølrsrød: *Det norske samfunn*, Gyldendal 2005
Heggen, Kåre: Risiko og forhandlinger. Udomssosiologiske emner, Bastrakt forlag 2004
Spein, Anna Rita: *Válddes don ge! Maid don dagat? Čálliidlagádus*. 2015

Čáppagirjjálašvuhta

Ambjørnsen, Ingvar: *Døden på Oslo S*. Cappelen 1988
Block, Francesca Lia: Drager på Manhattan. Gyldendal 1998, (Weetzie Bat (1999),
Voodoo baby / Cherokii Bat (2000), Angel Juan / Baby Be-Bop (2001)
Bredow, Katarina von: *Sinnssykt forelsket*. Gyldendal, 2005
Bøge, Kari: *Svanesang*. Aschehoug, 1997
Børretzen, Odd: *Min barndoms verden*, Frifant 2000
Cacace, MarAngela Johansen: *Hør Npolis sang*. Gyldendal, 2005
Cipman, Sissel: *Janaland*. Gyldendal 2002
Eeg, Harald Rosenløw: *Stjernerekker*. Aschehoug, 2002
Ewo, Jan: Jorda er tøff og naken / Sola er en feit gud / Månen er en diger pudding.
Omnipax, 2001
Gaarder, Jostein: *I et speil, i en gåte*. Aschehoug, 1998
Gaarder, Jostein: *Appelsinpiken*, Aschehoug 2003
Johansen, Siri Broch: *Mun lea čuoigi*. Čálliidlagádus. 2014.
Hovland, Ragnar: *En motorsykkel i natta*. Samlaget, 1992
Hølleland, Øistein: *Større enn seier*. Omnipax, 2001
Jenseg, Grete Tandsborg: *Eller en du elsker*. Gyldendal, 2003
Kadefors, Sara: *Sandor slash Ida*. Gyldendal, 2003
Kaldhol, Marit: *Eit augneblink, kanskje to*. Samlaget, 2001
Karn, Benedicte: *Tankene regner ned i hodet*. Omnipax 2002
Knudsen, Lise: *Spindellev*. Gyldendal, 2004 / *Maskespill*. Gyldendal, 2005
Knudsen, Sverre: *Spill for stjernene*. Aschehoug, 2001
Küchen, Maria: *Sang til en sommerfulgl*. Aschehoug, 2001
Laberg, Hans Petter: *Stemmen*. Cappelen, 1998
Laberg, Hans Petter: *Fordi det er sånn*. Cappelen, 2001
Laberg, Hans Petter: *Katrine har noe hun gjerne vil ha sagt*. Cappelen, 2002.
Løes, Synne Sun: *Å spise blomster til frokost*. Cappelen, 2002
Moen, Torbjørn: *Love bugs: uendelig i øyeblikkenes tid*. Omnipax, 2002
Munch, Charlotte Glaser: *Trylleslag*. Cappelen, 2001
Nilssen, Per: *En natt i april*. Cappelen, 2001
Nyquist, Arild: *Knapphuset*. Aschehoug, 1995
Olsson, Sören: *Emanuel*. Aschehoug, 2001
Oates, Joyce Carol: *Gærne grønne øyne*. Gyldendal, 2004 / *Sexy*. Gyldendal, 2005
Røssland, Ingelin: *Kunsten å inhalera*. Samlaget, 2001
Røssland, Ingelin: *Flyt*. Samlaget, 2002
Sverdrup, Kari: *Hjemmet er et annet sted*. Gyldendal, 1999
Sverdrup, Kari: *Verden liksom*. Omnipax, 2001
Svingen, Arne og Helene Uri: *Sommeren vi kledde oss nakne*. Gyldendal, 2005
Turi, Johan: *Muitalus sámiiid birra*. Čálliidlagádus. 2011.

Filmmat

Aldri mer 13! – 1996

Filbma lea 13 jahkásaš Rikke birra gii deaivá Bea. Soai álggos vuos vašáska nuppiide, muhto de nuppástuvvá vašši ustittuohtan.

Kroppen min – 2002

Dokumentárfilmmas *Rupmašan (Kroppen min)* muitala Margreth Olin iežas rupmaša birra ja dan historjjá. Son dadjá ahte leat nieiddat, eará nissonat, geat leat váikkuhan fuones láhkai su iešdovdui.

Markus og Diana – 1996

Markus hálddaša buoremusat birrasa go ii leat Markus. Son ánuha nammačállagiid dovddus olbmui go dovddaha iežas eará olmmožin. Sigmunda ustittuođa bokte šaddá sus álkit eallit.

Mongoland – 2000

Mongoland filbma lea ustittuođajoavkku, ráhkisvuoda, doaivaga birra ja roahkkatvuoda daguid birra dalle go dárbbášuvvojit. Oahpásmuvvat Vegariin gii váivašuvvá govahallon váttuin.

Break the Chain – om vild i familien

Dánskalaš filbma eanjalas gillii. Oanehis muitalus mii muitala eatni, áhči ja bártne birra. Áhči sealgáda eatni go bárdne oaidná. Maŋŋá vásiha bárdne iežas seamma dilis morssiinis.

Undommens raskap – 2004

“Undommens raskap” filmmas čájeha Margreth Olin skuvlaárgabeaivvi gos leat rigeara, riedja, mobben, goida nuorat, fuones ceahkkebiras, váilevaš heivehuvvon oahpahuš, fuones skuvlaviesut, fuones psykososiála skuvlabiras ja oahppit geat eai fuomášuvvo.

Smilet i øyet – 2002

Filbma muitala universála fáttás dalle go manahit muhtuma iežas lagamuččain, bajásšaddamis, eallit fuones iešdovdduin, olbmo duššadan dárbu ja váldit ovdasvástádusa eallimis.

Muhtun neahttabáikkit

Buorre ja nuvttá neahttabáiki lea: www.sluk.net Krisesentera neahttasiiddut leat: www.krisesenter.com/materiell Norks institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring www.nova.no/fou/unginorge Statistisk Sentralbyråa ruovttusiidduin, www.ssb.no gávnnat valjis dieđuid ja gánneha oahpásmuvvat dainna. Dá leat guokte áigeovuodilis báikki dán oktavuhtii: www.ssb.no/emner/03/ neahttabáiki www.ssb.no/emner03/01 dáppe gávdno maidái historjjálaš statistihkka, ovdamearkka dihtii vuolla, viinni ja buolliviinna geavaheapmis 1851:s 1991:i.

Fága duogášdieđut

Rollat ja identitehta

Girjijis *Ny ungdom og udedvanlige læreprosesser* guorahallá duiskalaš sosiálapsykologa ja kulturfilosofa Thoma Ziehe dan maid son gohčoda “den kulturelle fristelsen”. Dainna son oaivvilda ahte ođđaáigásaš olmmoš ii dárbbáš čuovvut árbevieruid mihttomeriid. Luovvaneapmi dáhpáhuvai 1960-logus, mii mearkkaša ahte olbmot eai leat šat čadnon bákkuide mat gullet árbevieruide ja eaige dorvui mii čuovvu árbevieruin.

Ziehe mielas leat bargoetihkka, seksualitehta ja buolvvaidoktavuođat gos kultuvrralaš friddjavuohta lea oinnoleamos. Vaikke kultuvrralaš ođasmuvvan váikkuha buohkaide, de váikkuha dat buot eanemusat nuoraide. Son namuha golbma dábálaš ovdamearkka:

- 1 *Eanet refleksitehta*. Olbmot ožžot eanet vejolašvuođaid ja buoret reaidduid reflekteeret alddis ja identitehtas
- 2 *Hábmen*. Lea vejolašvuohta ráhkadit ja hábmet: rupmaša, psyka, boahhteáiggi, mánáid, ja nu ain ovddos guvlui.
- 3 *Identifiseren*. Válljen ja hábmen das mo gii háliida šaddá individuálalaččat.

Sáhtta válljet iežas priváhta eallinvuogi ja priváhta árvomáilmmi. Go válljen lea luitojuvvon luovus, de leat maiddáid viiddiduvvon vuordámušat, niegut ja áibbašeamit. Muhto vuordámušat eai devdojuvvo. Duohtavuohta ii leat stuorragávpi gos buot leat fállohattis, muhto eanet dego TV-shop gos váilo telefovdnanummir, čállá Ziehe.

Identitehta bargu lea lossat ja gáibida ollu searaid ja energiija. Mii ovdal lei árbevieruid hálddus, lea dál guđđojuvvon ovttaskas olbmui. Ii goassege ovdal lea leamaš ná stuorra ovddasvástádus ovttaskas olbmot iežas boahhte áigge lihkkui ja lihkohisvuhtii.

Ziehe oaivvilda ahte servodat lea nuppe dáfus, teknologalaš ja institušonaliseren maŋŋá, šaddan galbmasat, muhto lea fas boah tán dakkár ahte ovttaskas olmmoš dárbbáš “lagašvuođa”. Son namuha ahte modearna olmmoš lea mun-rašši. Dat dárbbáša birrasis dohkkejumi ja veardádallat iežas earáide. Narsissalaš konflikttain lea stuorát váikkuhus olbmuide odne go Oidipus konfliktat, čuoččuha Ziehe.

Erenoamážit oahpaheddjiide lea Ziehe jurdagat hástaleaddji. Son čatná dájvja čilgehusaid otná skuvlii, go dat idealisere máná nu sakka ahte iská jávkadit buolvvaiderohusa ja bajásgeassima.

Leahkit ieš

Dat maid gohčodit identitehtan, lea hirbmat mánggabealat ja njuovžil. Báikkálaš identitehta lea nannosat go našunála identitehta. Báikkálaš identitehta lea nu nanus ahte dat ii dušše guoskkat gili dahje gávppoga, muhto gullelašvuođa muhtun geidnui, muhtun meahccái, gievkkantráhppii, luomejeaggái, mii rasttilda buot našunála identitehtaid, mat leat huksejuvvon maŋimuš 200 jagis sođiid ja nealgejagiid bokte, dán lágan báikkálaš identitehta – mii rasttilda vaikke riikkarájiid – viiddidit olbmo identitehta, ii fal goassege gáržžit. Ballu mii boah tá go deaivá ođđa kultuvrraid, amas váikkuhusaid, lea ieš alddis ballu aiddo nuppe beliid: Vásihit ahte das šaddá oassin munnje.

Ballu ahte viiddidit iežas identitehta, ahte eallit bálddalagaid mángga eará gullelašvuođain, dahká ahte mii háliidit darvánit muhtun identitehtaráhkadeaddji

oktavuođaide. Man gohčodit ruohtasin ja daddjo máŋgii: “in mun dovdda iežan *dakko*” – “mun oskkun Ipmilii, muhto in liiko muslimaide” – “mun boradan viđa áigge vaikke gos de leaččan.” Našunála ja regiovnnalaš identitehta báidnašuvvá paradoksalaččat globaliseremis ja riikkaidgaskasaš ovttasbargguin, migrašuvnnas ja eará rájáhisoktavuođain. Mii jáhkkit ahte min identitehta lea uhkiduvvon, muhto dan sajis oažžu dat várddusvuođa ja viidána njuovžilvuhtii.

Geat leat mii?

Olmmoš geas leat dušše čatnasat ja ii leat njuovžil, lea gearggus gáibidit diehtit lagašolbmuid identitehta, pássa, oskudovddastusa, agi, gahpir-sturrodaga ja nuorvohistorjjá. Nie nanne olmmoš iežas identitehta go dutká earáid identitehta. Mii lea áibbas lunddolaš go olmmoš lea muđui imaš ealli ja hárve diehtá “gean” son háliida deaivat, “geat” dat leat. Na, gii lea “gii”?

ON lea fuolastuvvan Norgga mánáid iešsoardinloguin

Artihkal Aftenpostenis geassemánu 12.b. 2005:s man Roald Ramsdal čálii.

Nuorat fertejit oažžut psyhkalašveahki árat.

ON:a mánáidlávdegoddi lea duođaid fuolastuvvon Norgga nuoraidiešsoardinloguin. ON-raporttas oažžu Norga kritihka go lea váilevaš psyhkalaš dikšunfálaldat buohcci mánáide.

Mii eat gal sáhte dáhkidit buot mánáide buorre dili otná Norggas. Muhto ON cuigesta váttisvuhtii man geažil máŋga fágaolbmo leat fuolastuvvon, erenoamážit man váttis lea oažžut divššu mánáid- ja nuoraidpsykiátralaš dearvvašvuodabálvalusain, dadjá mánáidáittardeaddji Reidar Hjermann. Son oaivvilda ahte ON-raporta čilge bures mo nuorain leat dan lágan jurdagat.

Maŋŋá Mánáidkonvenšuvvna ratifiserema 1991:s, ferte Norga dássidit reporteret ON:ii mo konvenšuvdna váldo vuhtii dáppe riikkas. ON:a mánáidlávdegoddi lea fuolas go stuorra lohku Norgga mánáin ja nuorain váivašuvvet borranválttisvuodaiguin, gárihuvvanávdnasiid geavaheamis ja iešsoardin jurdagiiguin. Dan lassin moitojuvvojit Norgga eiseválddit go nu váttis lea mánáin ja nuorain beassat psykologaid ja psykiatriijaid lusa.

Lávdegoddi ávžžuha eiseválddiid hoahpuhit psykiatriijabálvalusaid ovdáneami, vai mánát ožžot veahkki joavdelas maŋidemiid haga, lohká ON-raporttas.

Mii sáhtta čilget manne leat nu ollu iešsoardimat eamiálbmogiid bártniid gaskkas?

SUICIDOLOGI 2009, JAHKEGEARDI. 14, NR. 3

Čálii Anne Silviken

Iešsoardin lea duođalaš servodatválttisvuohta máŋga eamiálbmogiin ja erenoamážit ollu bártnit dahket iešsoardima, mii lea balddihahti. Dát sáhtta mitalit dan ahte eamiálbmogiid bártnit eai leat nagodan čuovvolit servodaga johtilis nuppástumi nu bures go nieiddat leat dahkan maŋŋá go ekonomiija lea nuppástuvvan luondduealáhusas ruhtadállodollui.

Sitáhta maid muhtun boarrásat inuihtta Oarjedavve-Alaskas govve bures váttisvuođa:

“Mii vel lea báhcán dieidda nuorradiievdduide dahje albmáide mainna sii dovddašedje iežaset dievdun dahje almmájin? Árbevirolaččat ledje sii geat fuolahedje bearraša. Dál leat áššit ollu rievdan. Eai sii dovdda ahte sii fuolahit bearraša. Luondduealáhus lea hirbmat dehálaš dievdduide dahje albmáide go dat galget dovdat iežaset ávkkálažžan. Mii addá sidjiide saji” (Wexler, 2006, s. 2943)

Servodaga johtilis rievdamat eai oro leamen nu garrasit váikkuhan nieiddaide. Rievdadusat mat leat šaddan sohkaebelirollain ovttas bajásgeassinárvvuiguin dego autonomiija ja garraluondu, sáhttet leat fáktorat mat leat loktemin iešsoardinloguid eamiálbmigiid bártniid gaskkas. Dá lea oassin Anne Silvikena artihkkalis.

Lea leamaš maid sáhka das go bođii sámemorráneapmi, ahte ledje olusat geat eai dovdan iežaset gullevažžan dien máilbmái, gos ledje dakkár dovdomearkkat go lávut ja eará dološ mearkkat. Sii dovde iežaset amasin sihke dáčča ja dan ođđa sámemáilmmis mii várra dagai ahte lei váttis eallit.

Moaitá dearvvašvuoda bálvalusa

- Iešsoardinlohku lea álbmoga psyhkalašdearvvašvuoda temperaturmihttár, dadjá Hjermann. Son oaivvilda ahte lea dehálaš fuobmát árrat mánáid geain lea váttis psyhkalaš dilli. – Ovdamearkka dihtii eastada skuvladearvvašvuoda bálvalus dán ovdáneami. Go dien bálvalusa geahpida, de lea seammá go ii dušše iežas juolgái báhčín, muhto oaivái báhčín.

Logut Stáhta guovddášbyrås čájehit 2003:s ahte gánddaid iešsoardinlohku lea 22 juohke 100000 ássis, nieiddaid lohku fas lea 8. Røde Kors-telefovdnii riŋgejit dál dávjjibut iešsoardin fáttás. Logut lassánedje guovttegeardásaččat 2003:s 2004:i

Gárihuvvanávdnasiidda darvánan geavaheddjiidlohku

SIRUS (Statens institutt for rusmiddelforskning) neahttasiidduin: www.sirus.no sáhtta dievasmahttit dieđuid mat leat oahppogirjjiis:

Kártet man galle narkotihkkageavaheaddji mat buktet stuorra metodalaš váttisvuodaid. Jus galgá diehtit galle boahkkogeavaheaddji leat, de ferte geavahit árvvoštallon loguid. Dakkáraš logut eai doala áibbas deaivása.

1990:s dahkkojuvvui vuosttaš geardde guorahallan man galle boahkkogeavaheaddji leat Norggas. Guorahallan dahkkojuvvui dan láhkai ahte váldojuvvojedje nálločuggenmearkkat árvvoštallama bokte daid gaskkas geat ledje váldon giddagassii Oslos, politiiija NARKSYS-logahallan ja jápminlogut. Árvvoštallojuvvui ahte leat sullii 4000-5000 boahkkogeavaheaddji 1990:s (Skog, O.-J., 1990).

Ođđa guorahallan dahkkojuvvui fas 1999:s. Dát árvvoštallan dahkkui fas narkotihkkajápminloguid ektui. Guorahallan čájehii gaskal 9000 ja 12000 geavaheaddji ja ahte geavaheddjiid lohko lei lássanan 1980-logu loahpa geahčen 4000-5000 geavaheaddjis 9000-12000 geavaheaddjái 1990-logu loahpageahčen. Guorahallan čájehii maid ahte eanaš boahkkogeavaheaddjit ledje heroingeavaheaddjit. Amfetamingeavaheddjiid lohku lea sullii 10% (Brettevill-Jensen & Ødegård, SIFA-rapport nr. 4/99).

Guorahallan 2001:s (vuodđuda jápminmultiplikašuvdnii) čájeha dan ahte boahkkogeavaheddjiid jápminlohku lea gaskal 10500 ja 14000.

SIRUS lea ráhkadeamen ođđa vugiid mo rehkenastit boahkkogeavaheddjiid logu.

5 Nuorat guđđet duhpáha

Aftenposten čujuha guovvamánu 13. ja 14.b. 2006:s stuorra guorahallamii mii lea dahkkon 4000 nuoraidskuvlaoahppi gaskkas man Sosial- ja dearvvašvuodadirektoráhta lea dahkan skábmamánus ja juovlamánus. Das bohtá ovdan ahte juohke guoktelogát oahppi borgguha beaivválaččat. Mii mearkkaša ahte lohku lea beliin geahppánan viđa jagis ja ahte nuorrborgguheaddjit leat dál uhccánat go goassege ovdal dan rájes go mihtideamit álggahuvvojedje 1975:s. Dutkiid mielas njiedjan lea mearkkašanveara. Maiddái duhpátheaittieddjiid lohku lea maid njiedjan.

1990-logu álgogeahčen ledje eanaš nieiddat geat borgguhišgohte, muhto dál lea sohka beali erohus dadjat jávkan. Seammás leat fylkkalaš erohusat stuorrát. Beaivválaš borgguheddjiid lohku lea stuorámuš Finnmárkkus gaskal 13 ja 15 jagi. Min davimus fylkkas borgguhit beaivválaččat 7,6 % nuoraidskuvlaoahppiin. Maiddái Telemárkkus, Romssas ja Nordlánddas lea borgguheddjiid lohku stuorát go eará fylkkain. Unnimus nikotiidnašlávát gávdnojit Hedmárkkus.

Muhtun metodalaš evttohusat

Geainna don háliidat servvoštallat? Lei muhtun gažaldat maid oahppit ožžo guorahallamis 2004:s “Geafi ja rikkis – nu mo nuorat oidnet dan”. Guorahallan, man NTNU čadahii, vuodđuda vástádusaide maid 900 nuoraidskuvlaoahppi olles riikkas vástidedje, ja dan lassin ledje vel čállosat ja prošeaktabarggut man 500 oahppi leat dahkan.

Bohtosat čájehedje ahte “buoremus” ustibat leat musihkka- ja valástalli nuorat ja dat geat eai goassege juga alkohola, ja sin searvái háliidit buohkat. Nuoraide lea dan lassin ustivuohta ollu deháleabbo go ruhta. Oassi bohtosiin oainnat mángenoriginálas 2.5. Dieđut sáhttet leat vuodđun go álgá bargat dáinna kapihttaliin. Oahppit sáhttet ovdamearkka dihtii bargat joavkkuin guorahallat bohtosiid. Sii sáhttet geahččalit jurddašit manne vástádusat leat dakkárat go dat leat. Sii sáhttet maiddái ráhkadit iežaset guorahallama, čállit lohkiidčállosa dahje ráhkadit ovdanbuktima ceahkkedigaštallamii.

Muhtun oahpahusmálla evttohusat

Guottut gárihuvvanávdnasiidda ja gárihuvvanávdnasiid geavaheami ovdáneapmi ja duhpáhastin

Doaimma ulbmil lea:

1. guorahallat guottuid gárihuvvanávdnasiidda ja
2. oččodit ohppiid analyseret gárihuvvanávdnasiid geavaheami ja duhpáhastima Norggas. Gávdnojit ollu nuvttá ávdnasat maid skuvllat sáhttet dingot. Geahča neahttasajiid logahallama.
3. Ohppiid sáhttá hástit čállit ovdanbuktima dahje doallat njálmmálaš ovdanbuktima ceahkkedigaštallamis. Mánnga áviissas leat digaštallanspáhttat gos oahppit sáhttet luoikkahit jurdagiid. Stavanger Aftanbládis lea leamaš stuorra digaštallan duhpáhastima birra <http://www.aftenbladet.no/nyheter/innenriks/article182495.ece#.UUHCzRI3DNo>
4. Go oahppit galget analyseret gárihuvvanávdnasiid geavaheami ovdáneami, de fertejit geavahit statistihka. Jus oahppit leat hárvánan ohcat dieđuid internehtas, sáhttet sii

ieža ohcat heivvolaš dieđuid. Jus dárbbášit veahki, lea čuovvovaš čujuhus lea ávkkálaš: www.ssb.no/veiviser/ Dáppe sáhttet oahppit mannat ovddos guvlui ja gávdnat dárbbášlaš statistihka. Dákko fas www.ssb.no/emner/03/01/royk gávdnet oahppit ođđaseamos duhpáhastin statistihka SSB:s.

2 Guorahallan: “Geafi vai rikkis – nie mo nuorat oidnet”

Artihkal Aftenpostenis miessemánu 3. b. 2005 mii lea guorahallama birra gos 900 oahppi jearahallovuovjedje ja man boadus lea raporta “Geafi vai rikkis – nu mo nuorat oidnet”. Gažaldagat ledje, masa sii liikojit ja maid sii oamastit, ustivuoda birra ja geainna sii háliidit servvoštallat, váhnemiid birra, duogáš ja makkár oktavuoha lea veahkkeapparáhtain. Oahppit sáhttet ieža ráhkadit guorahallama dán guorahallama vuolul.

Fágaidrasttildeaddji fáttát

Fágaidrasttildeaddji bargu servodatfágas, dáidda ja duodji ja dárogiella: “Iešgovva”

Váldde vuodđun mángenoriginála 2.1. “Iešgovva”, sáhtta ovddiduvvot mángga materiála bokte ja go geavahat ivnniid, hámiid ja sániid.

Fágaidrasttildeaddji bargobihtta mii lea nissongovaid ja dievdogovaid birra

Oktasašdoaimmat

Ceahkkelanjas lea pláhkát juohke čiegas. Maid leat sierra oaivvildat oahpaheaddji gažaldagaide: OVTTAOAIIVILIS, JUO-MUHTO, II-MUHTO, ÁIBBAS EARÁ OAIIVILIS. Mana dan pláhkáha lusa mii du mielas heive du oaivilii.

Joavkobarggut ja dievasdigaštallan

- 1 Lohkket kapihttala. Lohkket maidái sohkaalerollaid KRL-grijjis ja maidái lohkkiičállosa dárogielgrijjis.
- 2 Čohkánehket nieidajovkui- ja gándajovkui, 2-3 juohke joavkkus.
- 3 Geahčadehket čuovvovaš čuoččuhusaid.
 - Mediain lea dájvja stuorra fokus nissonolbmuid ja nieiddaid rupmašii. Mediat ráhkadit nissonolbmo gova mii ii leat dearvvašlaš nieiddaide.
 - Bátnenjulgenruovddit leat olbmuid mielas, ii miige stuorra dahku rupmašii, muhto plastihkkakirurgiijii gos čiččit ja baksamat divvojuvvojit.
 - Mo rumaš olggosoidno, ii leat nu stuorra áššin gánddaide go nieiddaide.
 - Nieiddaide lea gáibádus ahte leat šođbat ja čábbá.
- 4 Digaštallet sierra juohke ovttá čuolbmačilgehusa ja merkejhket buot oaiviliid.
- 5 Geavahehket vuoduštemiid artihkal-čállimii.
- 6 Doallet dievasdigaštallama ja buktet daid ovdan.

Fasit “Muittát go?” s 43

1. Iešdovdu lea dat dovdu mii dus lea du iežat birra dahje du iežat ektui. Dat molsašuddá ja sáhtta nuppástuvvat dan mielde makkár birrasis eallá.
2. Máinnus mii ii álmmut ahte lea miánnusteamen muhtin gálvvu. Dat sáhtta oidnot TV:s dego buvttamearkan dahje mii sáhttit lohkat dan birra. Omd: “Risten dohppii

- marlboro-páhka ja viehkali olggus, Bergans uvjajáhkka vel nuppi gieđas..”
3. Alkohola ja narkotihkka
 4. 0.2 promilla

Kopijjaoriginálat

2.1.1 Dá lea mu iešgovva

Oahppit Sárgot iežaset, dahje čállet ja mitalit mo sii árvvoštallet iežaset.

2.1.2 Govve, dahje sárngo sin geain don deaividat ovtta beivvis

2.1.3 Dáža

Oahppit geavahit čállosa vuodđun vástidit bargobihtáid ja joavkku digaštallamis, dahje vuodđun iežaset lohkiidčállosii.

2.1.4 Dáža

Oahppit vástidit bargobihtáid teavstta vuodul

2.1.5 Oanehisvástidaniskkus

2.1.6 Guhkesvástidaniskkus

Ráhkistan, in ráhkis – Ovttaseallin ja seksualitehta

Vuollekapihttalat	Čujuhusat oahppogirjái	Kopijiaoriginálat
Sisdoallu		
Ráhkistuvvan?	s. 46	3.1 “16 jagi...ja maid de...?” 3.2 Kultuvrrat ja árbevierut – Pakistána gilážiin odne ja eanadoalloservodat Norggas čuođi jagi dassái 3.3 Fágaidrasttildeaddji bargobihtá 3.4 Oanehisvástidaniskkus
Ráhkisvuohta ja seksualitehta	s. 48	
Mii lea seksualitehta	s. 48	
Seksa dahje sahkkehus	s. 49	
Gánda ráhkista gánda ja nieida ráhkista nieida	s. 49	
Lea go váttis leat homoseksuála odne?	s. 50	
Seksuála láddan Vuosttaš gearde seksa	s. 51	
Seksuála illásteapmi	s. 56	
Láгат mat guoskkahit seksualitehta	s. 57	
Ieš guđet lágan ovttaseallinvuogit	s. 61	
Islam ja ráhkisvuohta	s. 65	
“Lohpidit ráhkistit guđetguimmiid”	s. 67	
Jus náittosdilli gillágoahat?	s. 72	
Earráneami statistihkka	s. 73	
Okto vai oktonas?	s. 75	
Čoahkkáigeassu	s. 76	
Bargobihtát	s. 77	

Fága guovdu momeanttat

Dán kapihttalas galget oahppit oahppat ieš guđet lágan ovttaseallinvugiid birra ja maddái oahpásmuvvat lágaide mat guoskkahit seksualitehta ja ovttaseallima. Ulbmilin lea ahte oahppit galget sáhttit guorahallat ráhkisvuođa ja seksualitehta kultuvrralaš norpmaid báitgis.

Girjjálašvuohta

Fágagirjjálašvuohta

Frønes, Ivar og Lise Kjølørød: *Det norske samfunn*, Gyldendal 2005

Heggen, Kåre: *Risiko og forhandlinger. Ungdomssosiologiske emner*, Abstrakt forlag 2004

Pedersen, Willy: *Nye seksualiteter*, Universitetsforlaget 2005

Čáppagirjjálašvuohta

Bergum, Eivor: *Fløtepus*. Tiden, 1996
Block, Francesca Lia: Weetzie Bat-bøkene (Weetzie Bat (1999), Voodoo baby Bat (2000), Angel Juan / Baby Be-Bop (2001)
Borochstein, Ove: Blodsbrødre – historien om Mattis og tre. Damm, 1998
Eide, Torill: *Skulte ærend*. Gyldendal, 1994
Fretheim, Tor: Krysset som fikk snøen til å smelte. Damm, 1991
Fuggeli, Aksel: *Øye for øye*. Cappelen, 1993
Holm, Paul: *Bare kjærlighet*. Verbum, 2001
Höjer, Dan: *Kropp & Knopp*. Gyldendal, 2006
Johansen, Siri Borch: *Mun lean čuoigi*. Čálliidlagádus. 2014.
Laberg, Hans Petter: *Biter av en historie*. Cappelen, 1996
Leer-Salvesen, Paul: *Kunsten å være kjæreste*, Damm, 2003
Lieshout, Ted von: *Bror*. Samlaget, 2001
Lindell, Unni: *Annas barn*. Cappelen, 1998
Linström, Kristina: *Jentenes historie*. Gyldendal 1997
Lunde, Stein Erik: *Gjennom ild og vann*. Gyldendal, 1997
Niemi, Mikael: *Populærmusikk fra Vittula*, Pax, 2003
Nilsson-Brännström, Moni: *Malin + Rasmus = sant*. Gyldendal, 2004
Olsson, Sören: *Emanuel*. Aschehoug, 2001
Peters, Julie Anne: *Luna*. Gyldendal, 2006
Randsborg Jenseg, Grete: *Naken. Alltid*. Gyldendal, 1997
Randsborg Jenseg, Grete: *Eller en du elsker*. Gyldendal, 2003
Scheen, Kjersti: *Ønskestjerne*. Gyldendal, 2008
Urdal, Astrid og Henning Braseth (red.): *Barfot*. Gyldendal, 2002

Filmmat

Få meg på, for faen - 2011

Alma lea 15 jahkáš nieida gii ássá Oarje-Norggas. Son vuordá dušše šaddat 16 vai beassá fárret eret. Sus leat ollu ustibat, muhto váilu okta - Artur, skuvlla čáffaseamos lunta.

POPULÆRMUSIKK FRA VITTULA – 2004

Muitalus dáhpáhuvvá Duortnosleagis Davvi-Ruotas Suoma ráji lahka. Ássit dovdet iežaset uhccán gullelašvuođa Ruttii, dovdet iežaset vuolleárvosážžan ja ártegin ja eai dovdda iežaset albma ruohtilážžan eai ge suopmelažžan. Dáhpáhus dáhpáhuvvá 1960-logu gaskamuttus, dalle go sihke asfálta ja rockmusihkka bodii dien uhca servodahkii.

BARE BEA – 2004

Bea lea 16 jagi, fargga 17 jagi ja vázzá vuosttaš ceahkis joatkkaskuvllas. Son čállá skuvlaáviisii, ja son lea ge áidna nieidajoavkkus gii ii leat vel čađahan seksadoaimmaid. Dan lassin lea Bea ohcan girječálliskuvllii Kanadai, stuorra váivin váhnemiidda ja ustibiidda dieđitkeahhtá.

Buot mu áhči birra – 2002

Persovnnalaš dokumentára dohkkehuvvon doaktára birra gii gárvodaddá nissonolbmobiktasiiguin, pietisttalaš gávpojis Grimstadas, filbmaráhkadeaddji lea dat gii buoremusat máhtta muitalit su muitalusa liekkusvuođain, humoriin ja ironiijain – lea su bárdni.

Muhtun neahttabáikkit

www.suss.no (Senteret for ungdomshelse, samliv og seksualitet)

www.homofil.no

<http://www.ung.no/>

Fágalaš duogášdieđut

Oahppogirjijt čállojuvvon homoseksuálaguottuiguin

Morgenbladet ođđajagimánu 28. b. 2005, čálii Bjørn Smestad, allaskuvlalektor, Oslo allaskuvllas.

Jus mii galgat juksat oahpahusa ulbmiliid mat vuosttildit ovdagáttuid ja ovddidit dásseárvvu, fertejit goittotge oahppogirjijt gieđahallat homofiillaid ja heteroseksuálaid dássidis olmmošlaš seksuálavugiid ja dovdduid bokte. Mánát geain leat homoseksuála váhnemat, fertejit oažžut dovdat ahte sin váhnemat leat dohkkehuvvon seamma dásis go eará ge váhnemat. Mánáide geat imaštallet leat go sii ieža homoseksuálat – dahje šaddet maŋgelaš, lea buorre diehtit ahte sii eai leat iehčanassii máilmmis. Ja buot eará maid mánát dárbbášit diehtit go galget deaividit servodaga mánggabealatvuodaiguin buorre láhkai. Mánát háhket alceset dieđuid homoseksuálavuodas – háliidit go mii dan dahje eat. Jearaldat leat ahte háliidit go mii ahte dieđuid váldogáldun leat skuvlašilju čuoččuhusat. Skuvlašiljus lea homsa hui dábálaš sátni – bilkosátnin.

Stuorradiggi lea mángii deattuhan man dehálaš dat lea ahte skuvladoaibma váldá duodas homoseksuálavuoda – ee. ahte dat váldojuvvo fáddán mánga eará fágas. Fágaplánain lea erenoamážit celkojuvvon ahte dat galgá bajás váldojuvvot KRL (kristtalašvuodas mas lea religiovdna ja eallinoaidnooahpahuš) gávccát ceahkis ja KRL:s, luonddu- ja birasfága ja servodatfága logát ceahkis.

Ráhkisvuolta ja seksualitehta

Muhtun oahppogirječállit eai nu álkit sáhte ovtastit ráhkisvuoda homoseksuálitehtain, ja geavahit dan dihtii seksuála geasuheapmi homoseksuálitehta birra, muhto ráhkisvuoda ja ráhkistuvvama laktet heteroseksuálitehtii. Ovdamearkka dihtii lea ná čállon KRL-oahppogirjái *Under samme himmel 8*: eatnašat vásihit ráhkisteami nuppi sohkabeallái. Mii gohčoduvvo heteroseksuálan. Fuomáš sátneválljema go homoseksuála birra lea sáhka: Muhtumin sáhttet olbmot seamma sohkabealis dovdat *seksuála mielastumi* nuppiide. Mii fas gohčoduvvo homoseksuálan. Lea oahpes ášši ahte muhtun oahppit ovtastit homoseksuálitehta dušše seksii, muhto galget go oahppogirjijt ovddastit dan oainnu?

Ráhkistuvvan lea sierra fáddá maid fágat sáhttet čálmustahttit, ja ollu oahppogirjiin leat čappa ovdamearkkat nuoraid gaskasaš ráhkisvuodas. Čalbmáičuohccin goittotge lea ahte buot diet ráhkistuvvon párat leat heteroseksuálat.

Jus homoseksuálat oppalohkái ráhkistuvvet, de dahket doppe iežaset homoseksuála oasis olgolis girjjis.

Mii miellagiddevaš lea ahte dát ráhkisvuoda heteroperspektiiva lea dárbbášmeahtun. Ovdamearkka dihtii čállá luonddu- ja birasfágagirji *Helix 10* ahte gaskavuolta gaskal gánda ja nieidda sáhtta leat sihke čáppis ja váttis. Cealkka sáhtášii seamma bures heivet

eará ge ráhkisvuoda oktavuodaide go dušše heteroseksuálaid – cealkaga binnánaš viiddideapmi livččii lean áibbas doarvá.

Homoseksuálatehta lea váttisvuohta

Eanaš oahppogirjjit háliidit deattuhit váttisvuođaid maid homoseksuálatehta buktá. Luonddu- ja birasfágagirjjiis *Forsøk og fakta 10* lea čállojuvvon ahte mánggas láhttejit negatiivvalaččat go gullet homoseksuála olbmuid birra, ja dan sivas šaddá ge váttisin rahpasit olbmuide. Guorahallamat čájehit ahte homoseksuálain leat váttisvuođat rievtti mielde birrasiin, muhto muđuid lea mángga homoseksuálas áibbas buorre dilli. Jus oahppogirji buvttášii ovdan ahte mángga homoseksuála mielas ii leat makkár ge váttisvuohta boahit albmosii, ja mánggas dovdet vel liegga doarjaga iežaset lagamusain, de šattašii govva dievaslaččabut. Mii livččii ráfohahtán oahppogirjji homoseksuála lohkkiiid. Ovttabealat negatiiva geahččan homoseksuálatehtii šattašii dego čálašii ráhkisvuoda birra ja fokuserešii dušše ráhkisvuodamorrašii.

“Homoseksuálat” leat “dat earát”

Lea dovddus fenomena servodagas ahte mii geahččat earáid dego heteroseksuálan dassážii go eará lea duodaštuvvon. Muhtun oktavuodain šaddá gal dušše somá, muhto šaddá duodalažžan go psykologas lea pasieanta divššus, ja son navdá su heteroseksuálan, dahje go oahpaheaddji navdá buohkaid ceahkis leat heteroseksuálan. Das láve šaddat fuones psykologa- ja oahppoduodji.

Muhtun oahppogirjjiin lea čalbmáičuohcci iešvuođat go geavahuvvo skihpárlaš mii-vuohki go lea ságas heteroseksuálas, ráhkisvuodas ja náittosdilis ja de geavahuvvo homoseksuálat sin birra geat leat homofiillat. Servodatfágagirji *Kosmos 10* bivdá ohppiid digaštallat beali ja vuostá cealkaga Dat homoseksuálat galget beassat eallit iežaset ráhkisvuodas.

Navdet go girječállit buot ohppiid leat heteroseksuálan? Dahje livččii go lean seamma lunddolaš jearrat ahte galget go heteroseksuálat beassat eallit iežaset ráhkisvuodas?

Muhtun eará oktavuodas čállet sii ovdamearkka dihtii ná: Náittosdilis *čájehit* mii makkár olbmot mii leat (...). Mii rabasta makkár sohka beali guvlui girječállit állanit – ja geaidda sii jáhkket sii leat čállimin. Biseksuálatehta lea juoga mii jávohuhtto servodatdigaštallamis, ja maid jávohuhtto maddái mángga oahppogirjjiis. Mii várra lea bávččas mángga nuora mielas geat liikojit guktuid sohka bealiide ja dan sivas fertejit válljet duon dahje dán. Dušše moadde divusteami dárbbášuvvojit vuot ain vai eanet oahppit válđojuvvojit duodas.

Vuoigatvuodanammi ferte namuhit ahte gávdnojit girjjit mat giedahallet homoseksuálaid buorre vuogi mielde. ovdamearkka dihtii gávdnojit oahppogirjjit mat čájehit homoseksuálaid ráhkisvuoda divttaid bokte ja teakstačállošii, ja gos leat govat ráhkistuvvon homoseksuálain (vaikke lea viehka hárvenaš ahte leat govat ráhkistuvvon homoseksuála *nuorain*).

Ja muhtun girjjit giedahallet homoseksuálaid seamma árvosaččat go heteroseksuálaid, dego mat dán sitáhtas luonddu- ja birasfágagirjjiis *Tellus 10*: Dađi mielde vásihit mánggas mis ráhkistuvvama ja dan go oažžu guoimmi – mánggas rškistuvvet nuppi sohka beallái ja muhtumat fas seamma sohka beallái. Dás eai leat mahkkege suollemas signálat ahte homoseksuálatehta lea mihkkege erenoamáš ja váttis, dahje ahte homoseksuálat leat oppa seksuálalaččat nuppiide gessojuvvon. Dát girječállit leat ge, iežaset cealkámuša

mielde, bargan veahá eanet dainna osiin mii gieđahallá seksualitehta.

Baskkes oainnut

Gos leat leamaš lágádusat ja lágáduskonsuleanttat go čáliid heteroperspektiiva lea nu menddo sakka deattuhuvvon? Muhtun sin doaimmain ferte leat cuigen dasa makkár heivetmeahtun áššit leat boahtán ovdan giehtačálloš girječáliid diehtemeahtun perspektiivva boadusin. Go konsuleanttat dákko behttet lágádusa, de behttet sii maidái ohppiid.

Váttisvuohta mii dás boahtá ovdan, ii leat mihkkege erenoamáš. Guorahallamat mat leat dahkkojuvvon dan *máŋggakultuvrralaš* perspektiivvas oahppogirjiin, čájehit ahte ii dat ge leat vuhtiiváldon. Alternatiivvaid váilevašvuohta dahká ahte oahppit eai dovdda iežaset doppe – muhto sii geat dovdet vel iežaset doppe, masset vejolašvuođa geahčadit iežaset odđa perspektiivvas. Seamma lánkai vuoittáhallet sihke homoseksuála ja heteroseksuála oahppit go homoseksuálat gieđahallojuvvojit eahpevuoiggalaččat. Dáid ovdamearkkaid bokte dahket oahppogirjijt fuones barggu ohppiid válbmanit máŋggabealat máilbmái.

Homolihttu ja olmmošvuoigatvuohta

Aftenposten, čakčamánu 20. b. 2005 man Dag Øistein Endsjø čálii, idéahistorjjá dutki, Oslo universitehtas.

Diskrimineren

Náitaleapmi lea olmmošvuoigatvuohta. Dan lea olmmošvuoigatvuođaduopmostuollu mearridan 1999 ja 2003, ahte homodiskrimineren lea seamma vearrái go rasma ja sohka bealidiskrimineren. Jearaldat lea go gieldá seamma sohka bealiid náitaleami, ahte lea go dat diskrimineren vai lágalaš earuheapmi.

Bearraša erenoamášdilli, religiovnalaš oktavuodát, biologiija, árbevierut ja ahte lea juo gávdnomis searválasvuohtaláhka, geavahuvvojit argumeantan seamma sohka beali náittosdiliid vuosttildeddjiin. Muhto lea go son dát doarvái buorit argumeanttat?

2001:s mearridii EU-duopmostuollu ahte ruoŋtilaš searválasvuohtan lea vuollegat árvvus go náittosdilli. Dan maŋŋá ii sáhte šat eastit homoseksuálaid náitaleamis.

Massachusettsa Alimusriekti buohtastahtii 2003:s homoseksuálaid searválasvuohtanlága prinsihpaid Máttastáhtaid čearddasirrenpolitihkkii. Maiddái homoseksuála bearaš gullá olmmošvuoigatvuođaid sierra bearraša suodjaleami vuollái.

Olmmošvuoigatvuođaduopmostuollu mearridii 1999:s ahte čujuhus “árbevirolaš” bearrašii ii atte vuoigatvuođa diskrimineret homoseksuálaid go ellet “dego sii livčče lean náittosguoimmit”.

Religiovdnafriddjavuođa vuodđoprinsihpat leat ahte galgá beassat eallit beroškeahtta earáid religiovnain. Ahte muhtun oskuservodagat vuosttildit ge homonáittosdiliid, eai leat doarvái buorit argumeanttat gielidit dan. Jus geavaha dan vuodustussan, de mearkkaša dat ahte stáhta bákkoha olbmuid eallit eará olbmuid oskuoainnu mielde. Váttisin maid šaddá go stáhta gieldá sin náitit seamma sohka bealiin.

Biologiija váldojuvvo hárvve mielde olmmošvuoigatvuodaide. 2002:s mearridii Olmmošvuoigatvuodaupmostuollu ahte biologiija ii leat náitalan premissa. Nie rahpasii maid náitalanvejolašvuohta Post-operatiiva transseksuálaide.

Náittosdilis lea guhkes árbevieu historjjás. Náittosdilli nu mo odne definerejuvvon Norgga lágas, lea gal ođđaáiggis. Guhká lei nissonolmmoš vuolleárvosaš, go fas náitaleapmi lea leamaš gildojuvvon eará liikeivnniid gaskkas, dahje guhkkelis fulkkiin. Seamma sohka beali náitaleamit eai leat leamaš álo gildojuvvon.

“Gávnadit SMS bokte”

Artihkkalis Klassekampenis juovlamánu 3. b. 2005 man Katrine Ree Holmøy čálii, mitaluvvo ahte nuorat deaivvadit SMS bokte ja sis lea seksa sihke “online” ja “offline”. Artihkkalis ovdanbuktá sosiologa Willy Pedersen dutkamušas nuoraid ja seksualitehtas logi jagi áigodagas.

Willy Pedersen lea dutkan nuoraid ja seksualitehta logi jagi. Dán lea son čállán girjjis “Nye Seksualiteter”.

Mii eanemusat hirmahuhtá lea mo mátketelefovdna, Interneahtta ja erohtalaš iskkadeamit geavahuvvojit.

Sis geat eanemusat geavahit telefovnna, lea leamaš guovttis golbmasis vuosttaš seksavásáhus. Ja sis geat uhcimusat geavahit telefovnna, lea leamaš okta lohkásis vuosttaš seksavásáhus.

Pedersen oaivvilda ahte nuorat ellet eanet ja eanet iežaset eallima mátketelefovnnaid ja online bokte, ja ahte mii doppe dáhpáhuvá, lea seamma duodalaš go “duohta” eallimis dego livččii oktii-muoduid.

Mátketelefovdna addá vejolašvuođaid vuodđudit stuorra sosiála fierpmádaga, ja oktavuoda rájit leat vuollegaččat. Ii leat nu bahča lihccojuvvot teakstadieđuin, oaivvilda dutki. Mátketelefovdna álkida olbmuid bovdet deaivvademiide ja feasttaide, ja mángga nuora mielas erohus mii dáhpáhuva “online”, telefovnna ja neahta bokte, ja mii lea fas “offline” ii leat dehálaš. Ollugat nagodit govahallat fysalaš oktavuodaid ja ráhkadit intiima lahkavuoda ja maddái erohtalaš gelddolašvuođa online. Mátke- ja Webb-kámeraid leat dadistaga geavahišgoahtán eanet ja eanet olbmot.

Muhtun gánda gean jearahalle, mitalii ahte son hálai dahje humai muhtun nieiddain mátketelefovnna seammas go soai iežaska guoskkahalaiga, seammas sádestalaiga nuppiide govateakstadieđuid. Son mitalii ahte diet lei vuosttaš gearddi go son “albma láchkai” lea leamaš ovttas nieiddain. Muittán go guorrasin dasa ahte son dajai albma láchkai. Muhto mátketelefovdna lea šaddan dego rumašoassin mángasii, dadjá dutki.

Rumašlaččat

Go boarrásat geardi geavaha mátketelefovnna ja dihtora árgabeaivvi plánemii, de leat nuorat eanet beroštuvvon oktavuodain ja fierpmádagain. Ja dovdduiguin.

Mátketelefovdna ja interneahtta leat šaddan guovddáš oassi go galget organiseret iežaset eallimiid, maddái intiima áššebeliid. Ovdamearkan dasa lea go muhtun gánda ja nieida deaivvadeaba muhtun ustiba bokte Hukas. Gánda oaččui nieidda telefovnna ja

sáddii vuosttaš sms dan botta go nieida lei jođus busse mielde gávpogii. Ovdal go soai deaivvadeigga fas eahkedis, de leigga juo geargan sáddehallat nuppiide 20 teakstadieđu. Soai álgaleigga dan eahkeda, dadjá Pedersen.

Ii leat gal nu ahte mátketelefovdna doalvu njuolggá seŋgii, muhto dainna lea álkit johtilit gulahallat. Dovddut báhkkanit, dadjá dutki, ja čilge ahte “ovdabargu” dahkkojuvvo telefovnna dahje Chattas, nie njuovžagohtet áššit johtilit go vuos deaivvada.

Liberála?

Nuoraid oaidnu seksualitehtii lea rievdan maŋimuš vihttanuppelot jagis. Nieiddat sáhttet bargat ollu áššiid maid sin eatnit eai heivehivčče bargat, dadjá Willy Pedersen. Nieiddat leat šaddan eanet liberála hábmet iežaset sekša, muhto dát lea dušše oassin govas. Mu sivahallet muhtumin go mun ráhkadan menddo vigihis gova liberála nieiddain. Mánngga láhkai leat sii šaddan eanet liberála. Sii láddet seksalaččat árat go gánddat, ja sii čađahit seammá dávjá sekša olggobealde fásta oktavuodaid go gánddat. Mii lea áibbas ođas. Nieiddain lea loažžan oaidnu mii goaská geasašeapmái. Nieiddaide gullá dávjá dego oassin buorre doaibmi seksaoktavuodain. Gánddaide lea geasašeapmi eanet oktonas hommá dego substituhtan seksaeallin guimmiin.

Mánnga gearddi

Olggudasat oaidnit mii buohkat Post-modearna mitalusa njálggá návddašeamis, válljenfriddjavuodas ja seksaduhkorasain. Nuorat dovdet mitalusaid musihkkavieoin, magasiinnain ja seksaohpahasas. Sii dovet ahte servodaga siste lea muhtun lágan čiegus giehtačálus man mielde mii doaibmat. Nuorat čuvvot dien lágan giehtačállosa go vásihit iežaset seksavásáhusaid.

Giehtačállosat mitalit heivvolaš láhttenvugiid. Lea áibbas čielggas ahte odne gávdnojit eanet mánngabealat giehtačállosat go logi jagis dassái. Ovdamearkka dihtii lea árvitmeahttun stuorra lohku iskan seksaduhkorasaid dego giehtaruvddiid ja dildduid. Muhto dattetge eai dovdda nuorat friddjabut go ovdal mii guoská seksii; sihke veahkaválddalašvuolta ja bággu gávdno ain ge. Stuorát oassi geat vásihit illásteami mánnán ja nuorran, leat nieiddat ja leat eanet nieiddat geat dovdet seksabákku. Guorahallan čájeha ahte njálbmeseksa čuovvu dávjá veahkaválddi ja bákku. Maŋimuš logi jagis lea njálbmeseksa šaddan dakkárin man “buohkat dahket”.

Measta juohke okta geainna háleštan dahje humadan, oaivvilda ahte sihke gánddat ja nieiddat háliidit dan. Seammás dovdet nieiddat eanaš ahte sii bákkuhuvvojit dasa. Danne go buohkat dihtet ahte “šiega nieiddat” leat maid mielde das odne, de dovdet mánngasat ahte rájit sirdujuvvojit.

Gáhtan

Mánnga nuora mitalit ahte leat gáhtan maŋná go leat bargan áššiid iešdáhτος. Eahpesihkkaris dilli gos geavahuvvo alkohola ja eará gárihuvvan ávdnasat ja mii doalvu seksii, sáhtta buktit gáhtama. Dávjjimusat leat nieiddat geat dovdet dan lágan unohisvuoda. Dutkit gulle mitalusaid gáhtamušas ja bahčavuodas. Ollugat háliidedje sekša mii vuodđudii ráhkisvuhtii. Nuorat láhttejit norpmaid mielde mat sin iežaset seamma ahkásaččaide gullet. Seammás oaidnit maid boarrásat norpma mii lea dan liberálanorpma vuolde. Udjuvuohta ja

románttalaš niegut leat valjis otná nuoraid gaskkas, oaivvilda Pedersen.

Muhtun metodalaš evttohusa

Guorahallan dahkkojuvvon nissoniin ja dievdduin: Lea go ráhkisvuohta ođđa idea?

Jáhkku ráhkisvuhtii dáppe dán riikkas ii leat várra nu boaris go mánga dáža háliidit jáhkkit. Dalle go Norsk Gallup 1948:s čadahii guorahallama dievdduin ja nissoniin makkár bealit fertejit sin náittosguimmiin leat, de ii lean gal ráhkisvuohta mii vuittii. Ii goittot dievdduid gaskkas. Sin gaskkas oaččui alimus árvvuid praktihkalaš dálloodoalodáiddut. Golmmas logi Norgga dievddus namuhedje “buorre dálloodoalli, buorre borramuš, ortnetvuohta,” dego deháleamos bealit.

Nissonat gal ledje eanet go dievddut beroštuvvon dovdooktavuođaide. Dušše golbma proseantta dievdduin oaivvilledje ahte nissonolbmo deháleamos bealli lea “ráhkistit dievddu”. 12 proseantta dievdduin oaivvilledje ahte deháleamos lea ahte nissonolmmoš lea “šiega ja buorre”. *Aftenposten*, juovlamánu 9. b. 2005.

Ráhkadehket guorahallama skuvllas dahje olbmuid gaskkas gean deaivvat astoáiggis ahte mii lea deháleamos bealli du boahttevaš náittosguoimmiis. Ovdanbuvtte ceahkodiagrammas.

Lágiduvvon náittosdilli ii leat bággen

Kronihkka *Aftenposten*is, miessemánu 25. b. 2005 čálii Abid Q. Raja, advokáhtta. *Det kriminalitetsforebyggende råd* lahttu.

Duopmu lea vuosttaš gearddi celkojuvvon Norggas bággenáittosdilis. Dážit sehkkejit doahpágiid dego bággenáittosdilli ja lágiduvvon náittosdilli, muhto eanaš lágiduvvon náittosdilit náitojuvvojit bákku haga, čállá artihkalčálii, gii geahččá gažaldaga nuorra norga-pakistánalaš oainnu mielde.

Vuosttaš duopmu mii guoská bággenáittosdillái, celkojuvvui Norggas miessemánu 20. b. dán jagi. Sihke áhčči ja bárdni celkojuvvuiga sivalažžan go leigga bákkuhan nieidda/oappá náittosdillái Drammenis. Duopmu mihtiduvvui gávccii ja logi mánnosaš giddagassii. Bággenáittosdili vuosttildeamis vávjá hui váivves tendearssa: Dás fátmastuvvojit lágiduvvon náittosdilit bággema vuostá. Buot bággenáittosdilit leat ieš alddis lágiduvvon – ii oktage mana bággenáittosdillái! Muhto eai buot lágiduvvon náittosdilit leat bággen. Ja dás dat leage dievas moivi, go bággenáittosdili vuosttildeaddjit háliidit duođaid gielddit maid daid lágiduvvon náittosdiliid.

Bággenáittosdilli

Dieđusge lea bággenáittosdilli garra kriminalitehta. Son gii bággejuvvo náitalit, bággejuvvo eallit olbmui geasa son ii liiko. Mii sisttisdoallá ahte gártá juogadit seangga, oažžu mánáid ovttaš ja eallá ovttaš olbmui geainna son ii háliit oppanassiige leat dahkamuššan. Ja ii duostta báhtarit eret das, aiddo seamma sivaidd geažil mat ledje vuodđun náittosdillái: fysalaš dahje psyhkalaš bággen; psyhkalaš uhkáduš ahte olgguštuvvo bearrašis dahje ahte mánná galgá gádjut bearraša gutni.

Bággennáittosdilli lea bissovaš bahá, sihke danne go árbevierru lea leamaš juo mánga čuohte jagi, ja son gii vásiha dan bahá, dovdá iežas fuonuhuvvon beaivválaččat ja mii joatkašuvvá. Gávdnojit ollu nissonat ja dievddut geat duođaid ellet dakkáraš bággennáittosdiliin otná Norggas. Eatnašat gal leat dušše dohkkehan dan, go oidnet ahte leat unnán maid sáhttet dahkat, amas bearraša gutni fuonášit. Jus earránit, de fuonášit sii bearraša gutni, ja dan sivas dušše njielastit vuoigatmeahttunvuoda.

Bággennáittosdilli lea gildojuvvon Norgga lágaid mielde ja lea maid gildojuvvon isláma vuodđooahpa mielde. Isláma mielde galget olbmot náitojuvvot jus ieža mihtet dasa, nu ahte ii sáhte bágget náittosdillái. Nie rihkkojuvvo sihke Norgga láhka ja isláma oahppa go muslimat bákkohuvvojit náitalit.

Lágiduvvon náittosdilli

Muhto das lea stuorra erohusa mii leat bággennáittosdilli ja lágiduvvon náittosdilli. Bággennáittosdilli lea dakkár gos goittotge nubbi dovdá juoga lágan bággema. Goalmmát náitalanvuohki lea ráhkisvuodánáittosdilli, gos ieš gávdná alces náittosguoimmi. Lágiduvvon náittosdiliin gávdnet váhnemat dábálaččat iežaset mielas heivvolaš náittosguimmiid iežaset mánáide. Muhto dát gal bohtá das go leat ollu nuorat geat eai nagot gávdnat alcesis náittosguoimmi, ja gávdnojit sii maid geat eai háliit ohcat ieža alceset guoimmi ja danne diktet sii váhnemiid ohcat. Bidjet vel juoga lágan vuordámušaid iešvuodaide maid sii ohcet guoimmiis.

Erenoamážit náitalanáigodagas – juovlaluomut ja geasseluomut – čuolbmadvuođojuvvot mángalogi náittosdili gaskal Norgga stáhtaássiin geain lea sisafárrenduogáš ja olbmot dan riikkas gos iežas leat vuolgán. Nu daddjon ahte norga-pakistánaččat náitalit olgoriikalašpakistánaččain, muhtumat brihttalašpakistánaččain, muhtumat fas dánskalašpakistánaččain, muhto eatnašat leat eret Pakistánas.

Dieđusge leat norga-pakistánaččain geasuheadji náittosguoimmit ruovtturiikkas. Dás han fitnašuvvá sihke ja. Olbmot geat ássat oarjin, leat buorebut skuvlejuvvon ja leat eanet modearna. Ja dieđusge, ožžot vel bileahta oarjemáilbmái. Go leat nie garra koarttat gieđas, de ožžot sii geat háliidit náitalit ruovtturiikaássiin, njulgestaga válljet bajimuš hildus. Gávdnojit bures oahppan olbmot geaid oahpuid sáhtta álkidit konverteret, ovdamearkka dihtii doaktárat ja inšenevrrat. Ná garvá maiddái árbevirolaš bargomigrašuvvna, ja oahpuin eai leat olbmot šat nu boaresáigásaččat.

Mii dás ii leat nu buorre tendeansa, lea ahte olbmot geat vižžojuvvot Pakistánas, eai leat gergosat molsašupmái oarjemáilbmái. Šaddet dakkár barggut main leat guhkes bargoáiggat ja fuones bálkkát. Kulturšohkka sáhtta leat vel stuorát, go sii gean leat alit oahppu, leat dábálaččat ássan gávpogiin, muhto earát bohtet báikegottiin gos leat nannosit čatnasan boares árbevieruide.

Lihkus lea tendeansa šaddan ahte dál lea šaddan dábálaš ohcat náittosguoimmi Norggas. Ahte norga-pakistánaččat háliidit náitalit fas norga-pakistánaččain. Muhto ii leat álo vejolaš, danne ii várra ieš fuomášuvvo nuppiin, dahje ii nagot gávdnat alces lagašvuoda. Ieš alddis lea go galgá gávdnat lagaš skihpára nuppi sohkaalis, de lea nu buot eará áššiin ge, hárrjáneapmi. Ja eanaš norga-pakistánaččain váilo hárrjáneapmi gávdnat alces guoimmi. Mii lea juoga mii rasttilda sin kultuvrra. Bajásgeassimis ii deattut ahte gávdnat guoimmi, baicce nuppe beliid ahte ii galgga leat oktavuoha dainna nuppiin sohkaaliin.

Ráhkisteaddjit

Nuppe dáfus ii leat mii ge boastut du biologalašdiimmu vuostá jus ii liiko dan nuppi sohkaheallái. Nie leat buohkat juogo “ráhkistuvvan” oahpaheaddjái dan rájes go leat uhcit, dahje iežas ceahkkeustibii. Muhtumat eai bargga maidege iežaset dovdduiguin, muhtumat gal dustet álgit ovddidit oktavuodaid nuppiin sohkahealliin. Juo, sihke norga-pakistánaš bárnit ja nieiddat álgalit ja leat ráhkisteaddjit.

Nuppe dáfus leat hárvanaččat geat dovddastit iežaset dovdduid olggos guvlui. Jus dus lea moarsi dahje irgi, dollojuvvo dat čiegusin sidjiide geat leat boarrásat, ja dávjá maid iežas seamma ahkásaččaide ja ustibiidda. Go norga-pakistánaščat ballet bahá ságain ja ballet gutni manaheamis danne go sii leat “hálbbi” jus sis leat ráhkisteaddjit, de lea áibbas dábálaš eará našuvnnalaččain. Mii lea dávjá gitta sin religiovnna ja kultuvrra gutnis, juoidá mii gieldá sin leat oktavuodas nuppiin sohkahealliin ovdal go lea náitalan.

Mii lea miellagiddevaš ahte Norgga servodagas gávdnojit čuđiid mielde suollemas pára. Sii deaivvadit suollemas báikkiin, párkain, biillain, viesuin ja eará giddejuvvon lanjain. Danne vai earát eai oainne maidege. Danne go ballet fuones beaggimis, ja ahte bahá sátni joavddašii sin ruovttuide. Mas sáhttet leat hui gárra váikkuhusat main čuvvot juoga lágan bákkolašvuodát. Vearrámus mii sáhtta dáhpáhuvvat, lea ahte váhnemat eai dohkket sin dego rivttes ráhkisteaddjin, mii sáhtta fas mielddisbuktit ahte boahá hoahppu ohcat “rivttes” náittosguoimmi ruovtturiikkas. Das sáhtta čuovvut bággonáitin.

Lihkus leat gávdnagohtán buori náittosdili maiddái mat dahkkojuvvojit norga-pakistánaš birrašis. Dán lágan náittosdilit mat álggu rájes leat leamaš ráhkisvuoda náittosdilit go nieida ja bárdni leaba dovdan nuppiid, čihkkojuvvojit dábálaččat dego lágiduvvon náittosdillin. Eai leat gallis geat olggos guvlui háliidit dovddastit “juo moai gal juo letne leamaš ovttas juo nie ja nie guhkes áiggi ovdal náittosdili ja dál moai náitaleatne”. Dan sadjái daddjojuvvo ná: “Son liikui munnje, ja sin bearaš bivddii mu gieda ja mun mihten dasa.” Dát mañimuš evttohus lea religiovnnaččat ja kultuvrralaččat dohkálaš.

Láhkanjuolggadusat

Mii guoská láchkanjuolggadusaide, man garrasit stáhta galgá beassat mearridit gii galgá beassat náitalit geainna, man ahkásažžan ja eará eavttuid maid galgá sáhttit gáibidit vai bearrašat besset ovtastuvvat ja oazžut visuma Norggas. Dieđusge, bággonáitin lea gildojuvvon Norggas ja dan fenomena ferte bissehit buot vugiiguin. Lea viehka sakka norpmaid vuostá go eastá vilbeliid ja oarpmeliid náitaleames go áigu vuosttildit bággonáitima. Veahkeha go dat vai šaddá go buoret dilli, das eai leat čielga vástádusat. Muhto ovdal miedihuvvo Norgii visum dalle gal galggašii gáibit joba joatkkaskuvlaoahppu.

Fasit “Muittát go?”

Fasit “Muittát go?” s 59

- 1 Seksuála debuteren mearkkaša vuosttaš gearddi anašallan.
- 2 Eahpesihkkaris dieđut leat goas nuorain lea seksuála debuteren, muhto lea goittotge árat go sin váhnemiin lei, muhto dat ge lotnašuvvá birrasis birrasii.
- 3 Rihppan ja inseasta lea rihkkus. Hallikadoaibma lea gildojuvvon. Lea geatnegasvuohta almmuhit jus leat nuoskkesdávddat.
- 4 Prostitušuvdna ii leat gildojuvvon.
- 5 *Prostitušuvdna* mearkkaša jus vuovdá seksuála bálvalusaid. *Hallikadoaibma* fas og dine ruđaid earáid prostitušuvnna bokte.

Fasit “Muittát go?” s 75

1. Lágiduvvon náittosdilit leat náittosdilit maid váhnemat lágidit.
2. Girkolaš vigiheapme bokte nannejuvvo lágalaččat náittosdilli ja dat oážžu vel Ipmil buressivdnádusa. Borgárlašvigiheapme nanne lágalaččat náittosdili.
3. Bearašsuodjalankantuvra sáhtta jođihit ráđđádallamiid go sierraneapmi bohtá.
4. Sierraneami áiggis fertejit náittosguoimmit ássat sierralagaid.
5. Jagi.

Kopiijaoriginálat

2.2.1 “16 jagi... ja maid de...?”

Ovdanbuktin SI;D, suoidenmánu 5. b. 2005.

Oahppit sáhttet geavahit dán čállosa vuodđun digaštallamii joavkkuid siste go galget čállit iežasaset ovdanbuktima.

2.2.2 Fágaidrasttildeaddji bargu

2.2.3 Oanehisvástidaniskkus

Máŋggakultuvrralaš servodat

Vuollekapihttalat	Čujuhusat girjái	Kopijiaoriginálat
sisdoallu		
Servodat gos leat máŋga kultuvrra	s. 79	4.1 “Ballu vearjun”
Kulturriidu	s. 80	4.2 “doaivvuheapmi, juo. Muhto vuodoheapme”
Mii lea rasisma	s. 81	4.3 In the Ghetto
Rasisma vai guottut	s. 82	4.4 Ovdalohkanskovvi 2
Rasisma lea gildojuvvon Norggas	s. 83	4.5 Dieđa ja rasismma
Fárren ja báhtareapmi	s. 83	4.6 Asbjørnsenii ja Moei
Fárren buoret eallimii	s. 84	4.7 Hilal
Sirdolašvuolta Eurohpái	s. 86	4.8 Olbmuid suollefievrrideapmi
Sirdolašvuolta Norgii	s. 86	4.9 Ovtastumit ja erohusat
Báhtareaddjit	s. 88	4.10 Oanehisvástidaniskkus
Eanemus báhtareaddjit geafes riikkain	s. 88	4.11 Guhkesvástidaniskkus
ON ja báhtareaddjit	s. 88	
Asylohccit	s. 89	
Eanet asylrievtti birra	s. 90	
Olbmuid suollefievrrideapmi	s. 91	
Olmmošgávppašeapmi	s. 91	
Mo galgat eallit ovttas	s. 91	
Segregeren ja apatheid	s. 92	
Čoahkkáigeassu	s. 94	
Bargobihtát	s. 95	

Fága guovdu momeanttat

Dán kapihttaliin barggadettiin ožžot oahppit vuodu čilget mat leat doaladumit ja guottut leat ja guorahallat vejolašvuodaid ja hástalusaid máŋggakultuvrralaš servodagas. Oahppogirji giedahallá rasismma máŋgga beliid. Dat muitala maid duogáža odđa áigge migrašuvdnii ja manne olbmot báhtaraddet odne. Deattuhuvvo maiddá čájehit ieš guđet vugiid ovttas eallit máŋggakultuvrralaš servodagas.

Girjjálašvuolta

Fágagirjjálašvuolta

Mubashir, Noman: *Mitt liv som Ola Noman*, Kagge, 2004

Pollock, David C.: *Hvor er jeg hjemme?: med røtter i flere kulturer*, Lunde 2003

Čáppagirjjálašvuolta

Bourmaâza, Nicole: *Et hav mellom oss*. Cappelen, 1994

Jones, Toeckey: *Skindeep*. Gyldendal, 1987

Karim, Nasim: *Izzat*. Cappelen, 1996

Khemiri, Jonas Hassen: *Et øye rødt*. Gyldendal, 2005

Lohne, Bente: *Hjemme er hvor hjertet er*. Aschehoug, 1993

Mubashir, Noman: *Mitt lov som Ola Noman*. Kagge, 2004
Needle, Jan: *Min venn Shofiq*. Gyldendal, 1983
Nordenhaug, Eva/Saynab: *Saynab*. Aschehoug, 2004
Olsson og Jacobson: *Zeina og Nalle*, Damm, 2003
Osland, Erna: *Ulvenes skygge*. Samlaget, 1993
Pedersen, Erling: *Lela*. Aschehoug, 1997
Rai, Bali: *Avlyst (arrangert) ekteskap*. Gyldendal, 2003
Rosenlæw Eeg, Harald: *Svidd*. Aschehoug, 1996
Satrapi, Marjane: *Persepolis*. No Comprendo Press, 2005
Svingen, Arne: *Frosten kom tidlig*. Gyldendal, 2004
Østby, Andreas: *Kebab-norsk ordbok*. Gyldendal, 2005

Filmmat

Izzat – 2005

“Izzat” filbma čájeha dakkár beali Oslo gávpogis mii dábálaš olbmuid leat amas. Muhto filbma lea balddihahtti lahka duohtavuoda geat dan leat vásihan.

Zozo – 2005

Zozo šaddá bajás Libanona siskkáldassoadis. Bombbaid jupma muitala oppa áigge árgabeaivvi váralašvuodaid birra. Zozo bearaš mearrida guođdit ruovtturiikka ja fárret dorvvoleabbo eallimii Ruhtii

Import Eksport – 2005

“Import Eksport” lea komedia Jan birra, gii lea 25 jagi boares álgaleaddji rockmusihkkár, ja pakistánaš Jasmin, 24, geat leaba ráhkistuvvan nuppiide. Váttisvuohtan lea go Jasmin lea juo čálihuvvon muhtun vilbeliin Pakistánas ja son oazžu dušše náitalit geainna su bearaš lea mearrida.

Muhtun neahttabáikkid

<http://sos-rasime.no>
www.antirasistisk-senter.no/
www.mirasenteret.no/
www.amnesty.no

Fágalaš duogášdieđut

Mánjgkultuvrralašvuohta

Našunalisma leamaš Norgga eiseválddiid politihkka doalahit Norgga riikka “buhtisin”. Norgga eiseválddiin leamaš áiggiid iešguđetlágan vuogit ja lágat mat leat galgan dagahit ahte Norgga riika galgá olbmuid orrut nu ahte leat dušše dážat ja Norgga kultuvra mii lea duohta, dahje mii lea rivttes. Sierraláganvuodat leat čihkkojuvvon ja iešguđet láhkai vuostálaston. Omd gildojedje juvddálaččat ja jesuihtat boahtimis Norgii jagi 1814 rájes. Buohkat geat Norggas áigo ássat fertejedje leat miellahtut stáhtagirkus. Olbmuid galge leat Norgga namat/goarggut jos galge beassat eaiggádit eatnamiid. Olbmot Finnmárkkus ja davvi Norggas ožžo maŋná soadi doarjaga jos huksejedje dáluid ja ásodagaid Norgga vieruid ja dábiid mielde. Dáruiduhhtinpolitihkka lei dehálaš oassi dan barggus ahte

sihkkut eret sierralárganvuodaid ja movttiidahttit olbmuid identifiseret iežaset dážan ja dárnu eallinvugiin. Dát áittii sámi kultuvrra, giela ja identitehta. Sámi jurddašeapmi eallima ja oskku dáfus badjelgehččui ja fuonášuvvui. Sámi ealáhusat uhkiduvvojedje go Norgga eiseválddiin ledje stuorra beroštumit sámi luondduriggodagaide.

Dál lea Norgga eiseválddiin geatnegasvuohta (našunála rievtti ja álbmotrievtti mielde) láchit servodaga diliid nu ahte sámit sáhttet sihkkarastit ja ovddidit gielaset, kultuvrasat ja servodateallimasaset. Sámit leat eamiálbmogat (Eurohpá áidna) ja danne leat sis erenoamáš vuoigatvuođat dasa mii guoská ealáhusaid bisuheapmái ja iežaset kultuvrra ovddideapmái.

Norggas leamaš maiddá čavga politihkka sisafárrejeddjiid ektui. Datte lea Norga dál mánggakultuvrrat servodat gos mánggalárgan kultuvrrat deaivvadit ja «ellet” ovttas ja bálddalaga. Sámit ja unnitálbmogat leat háhkan alcceaset vuoigatvuođaid ja sin eallinvuogit ja kultuvra lea eambo oidnosit dál go ovdal, ja dohkkehuvvo buorebut dál go ovdal. Olbmuid lassána maid eambo máhttu ja áddejupmi das. Mánggakultuvrralaš servodagas doibmet ollu kultuvrrat ja olmmošjoavkkut ovttas ja bálddalaga. Buot kultuvrrat váikkuhit guđet guimmiide ja dagahit rievdadusaid servodahkii. Olbmot borragohtet earálárgan borramušaid, mii gárvodit eará láchkai ja mii ovtastallat eará/odđa olmuiguin. Mii oahppat eambo eará oskkuid ja eallinoainnuid birra. Datte leat kulturčanasteamat ja gullevažvuođadovdu dehálaččat min persovnnalaš identitehtii. Mii gullat muhtin olmmošjovkui/čerdii/álbmogiid mii sierrana eará joavkkuin, ja mii dáhttu doalahit min iešvuođaid.

Eambo seammálárganvuođat go sierralárganvuođat

Muhtin olgguldas sierranasvuođat leat álbmogiid gaskkas (giella, kultuvra, oaidnin) muhto dat leat unnit dan ektui man ollu seammálárganvuođat leat. Politihkalaš ráját, oskkoldagat ja eallinoainnut, ja našuvnnaid huksen sáhttet sihke sirret ja čohkket olmmošjoavkkuid. Buohkat leat mii goit homo sapiens “jurddašeaddji olmmoš” ja mii sáhttit jurddašit sihke konkrehta ja abstrákta jurdagiid ja plánet. Dovddut, áigumušat, vuordámušat ja ballu leat seammálárganat. Mii leat eambo seammálárganat go sierralárganat.

Ovdagáttut

Ovdagáttut leat dat maid mii gáddit ovdagihtii, dahje ovdal go oahppat ja vásihat eará. Ovdagáttut váikkuhit dasa mo mii “oaidnit” dahje jurddašit muhtin olmmošjoavkku birra. Dábálaččat lea ovdagáttuid váttis rievdadit. Ovdagáttut bohciidit go váilu diehtu ja máhttu muhtin áššis dahje nu mo dás lea sáhka; olmmošjoavkkuid ja álbmogiid ektui. Olbmot dáhttot áddet ja ipmirdit, ja danne sii dávjá álkidit máilmmigova ja gáddet ahte sii áddejit ja dihtet visot. Datte ii leat nu. Dákkár jurddašeapmi váikkuha dasa ahte mii vel uhcit áddet ja vel uhcit oahppat. Mii hábmet gáttuid earáid birra mat eai leat duodat. Dávjá lea nu ahte olles olmmošjoavku gillá ovdagáttuid muhtin olbmuid daguid dihtii. Servodagas jorret mánggalárgan ovdagáttut sámiid, dážaid ja unnitálbmogiid ektui. Maiddá sámiid gaskkas leat ovdagáttut. Buohkain leat ovdagáttut. Deaivvadeamat, ovtastallan ja oahppu sáhtta muhtet ja jávkadahttit ovdagáttuid mat leat cieggan.

Rasisma

Rasisma lea dohkkehit negatiiva sierrameannudeami ovttaskasolbmuid dahje olmmošjoavkkuid sin liikeivnni, našunála ja etnalaš vuolggasaji geažil. Dat rihkku olmmošvuoigatvuođaid ja čuohcá duvdduslaččat garrasit sidjiide geat vásihit dan. Rasisma lea veardidit olbmuid sin oaidnima, riegádanbáikki/našunalitehta ja sin leahkima mielde. Dat ii váldde vuhtii maid olmmoš duođaid bargá ja ovddida máilmmis. Jurdda lea dávjá ahte go don leat *oaidnit* earálágan de don *leat* earálágan.

Rasisma vulggii das go Eurohpá oarjeriikkat koloniseregohte ja dutkagohte eará máilmmiosiid (Afrihká, Asia ja Mátta-Amerihkká) ja álbmogiid. Olbmot geat ledje eará láhkai oaidnit go sii, ledje Eurohpálaččaid mielas vuolitárvosáčat. Šlávagávppašeampi lea issoras dáhpáhus máilmmihistorjás, ja dat duođašta viehka bures dan áigge jurddašeamis ja guottuid. Dieđalaš dutkosat ja nálleteoriiat vulge Darwina jurddašeamis das mo muhtin luonddušlájat (olmmoš lea okta dain luonddušlájain) leat gievrrat ja birgejit buoret go eará šlájat. Darwina dutkanbohtosat geavahuvvojedje boastut ja vuodđun rasismateoriijaide. Teoriiat šadde vuodđun dasa manne muhtin olbmuid lei “lohpi” vuollástit ja jávkadahttit. Dát dáhpáhuvai loahppa 1800-logu ja álgu 1900- logu. Dađis viidánii rasisma ja teoriiat vuolggahedje eambbo issoras dáhpáhusaid nu mo apartheid ja holocaust. Vuosttildeamit nu go civilrights movement Amerihkás ja ANC (Nelson Mandela) Afrihkás dagahedje ahte ON gilddii rasismma jagi 1966.

Árgabeaivvis ain ollugat vásihit rasismma danne go muhtin olbmuid leat ovdagáttut olbmuid ektui geat leat oaidnit earáláganat, hállet eará gielaid dahje gárvodit eará láhkai. Dan lea váttis vuosttildit go dat lea priváhta dásis. Rasisma leavvá erenoamážit servodagain gos leat stuorra ekonomalaš ja sosiála eahpevuoiggalašvuođat ja sierranasvuođat čearddaid ja olmmošjoavkkuid gaskkas.

Antirasisttalaš barggut

Antirasisttalaš searvvit ja organisašuvnnat iešguđet láhkai vuostálastet rasismma servodagas. Muhtin organisašuvnnat fuomášit ja dokumenterejit rasismma. Organisašuvnnat barget nu bures go sáhttet muddet min miellaguottuid ja maiddái juogadit dieđuid rasisttalaš vealáheami birra. Olbmot geain lea mánggakultuvrrat máhttu galggašedje oažžut ovdamuniid ja sin máhttu ja áddejupmi galggašii buorin boahit servodahkii ja servodaga ovdáneapmái. Antirasisttalaš organisašuvnnaid njunnošat leat dávjá mediain ja oasálastet dávjá servodaga digaštallamiin rasisttalaš guottuid ektui. Sii leat mielde hábmemin guottuid mat galget vuostálastit rasismma. Sii dollet ságastanbottuid ja ráhkadit infočállošiid sihke skuvllaide, eiseválddiide ja earáide. Jos vásihat rasisttalaš cealkámušaid neahas dahje eará báikkis, sáhtát tipset KRIPOS. Dákkár cealkámušat ránggáštuvvojit giddagasain. Mađe eambbosat dán dahket, dađe johtileappot dat šaddá dohkketmeahtun, ja loahpas jávká. Maŋŋá suoidnemánu 22.b. terrorfalleheami lea skuvllaide ja oahpaheddjiide čielga gáibádus ahte sii galget eastadit rasismma ja eahpe-demokrátalaš guottuid leavvama mánáid ja nuoraid gaskkas.

Mo sáhttit usttlaččat eallit ovttaš?

Mánggakultuvrralaš servodagas sáhttet leavvat ovdagáttut ja rasisma. Earáin sáhttet leat oavilát ja dagut maid mii eat liiko dahje njulgestaga eat dohkket. Dás bohciida de doaba gierdevašvuohta. Gierdevašvuohta lea sátni mii dávjá gullo skuvllas. Gierdevašvuohta muitala ahte mii galgat earáid oaviliid, áššiid ja gažaldagaid diktit leat ráfis. Mii fertet

oahppat dohkkehit sierranasvuodaid ja ahte earáin soitet eará oaivilat áššiide, go alddámet leat. Gierdevašvuoda ohppet oahppit go fuomášit ahte sierranasvuodain leat vejolašvuodat. Dutkit kritiserejit skuvlla ovttaskasvuoda. Sierraláganvuodat vuostálastojit, ja galget jávkat ja njámastuvvot eret.

Gierdevašvuolta mearkkaša ahte mii gierdat eará olbmuid oaiviliid ja eallinvugiid ja diktit sin leat ráfis dainna. Ii galgga illástemiin fallehit, čuoovvulit dahje eará láchkai čájehit fámu sin ektui.

Gierdevašvuolta ii datte mearkkaš ahte buohkain lea riehta, ja ahte ii ovttasge leat boastut. Ohcat duohtavuoda ferte álo leat áigumuš. Go lea gierdevašvuolta mánggaoaivilvuhtii, de lea vejolaš/álkit gávnnahit duohtavuoda.

Kopijjaoriginálat

2.3.1 Ovdalohkanskovvi

2.3.2 Bálddastahte guokte kultuvrra

2.3.3 Dieđa ja rasisma

2.3.4 In The Ghetto

2.3.4 Oanehisvástádusiskkus

2.3.5 Guhkesvástádusiskkus

POLITIIKKA JA DEMOKRATIJA

Máhttoloktema ulbmilat

Oahpahusa ulbmil lea ahte oahppit galget oahppat

- selvehit mo iešguđet politihkalaš bellodagat ovddidit iešguđet árvvuid ja beroštumiid, laktit dáid áigeovdilis servodatgažaldagaide ja ákkastallat iežas oainnu
- selvehit politihkalaš ásahusaid Norggas ja Sámis ja politihkalaš ásahusaid rollajuogadeami
- buktit ovdamearkkaid dasa maid ovttasbargu, mielváikkuheapmi, demokratiija ja searvan mearkkašit našuvnnalaččat, báikkálaččat, organisašuvnnain ja skuvllas

Demokratiija stivrenvuohki

Vuollekapihttalat	Čujuhus oahppogirjái
Demokratiija stivrenvuohkin	s. 98
Olmmošvuoigatvuođat	s. 98
Stoisisma	s. 98
Gaskaáigi	s. 100
Liberalisma	s. 100
Iešstivrenjulggaštus	s. 101
Bajásčuvgehusfilosofat	s. 101
Norgga vuodđoláhka	s. 103
Mii lea Stuorradikki bargu?	s. 107
Politiikalaš bellodagat	s. 111
Stuorradiggeválga	s. 112
Man láhkai vuodđuduvvo ráđđehus?	s. 112
Man láhkai bargá ráđđehus?	s. 114
Parlamentarisma	s. 114
Sámediggi	s. 116
Sámiid gáibádusat oažžu coavcci	s. 118
Ođđa Finnmároláhka	s. 134
Stáhtavuogit	s. 136
Stivrenvuohki - háldenvuohki	s. 137
Čoahkkáigeassu	s. 141
Bargobihtát	s. 143

Fága guovdu momeanttat

Dán kapihttalas galget oahppit oahppat makkár idéat leat váikkuhan eurohpalaš servodatvuogádaga ovdáneapmái, jo mo dát idéat leat váikkuhan norgga servodahkii ja sámi servodahkii. Galget oahppat vuđolaččat olmmošvuoigatvuođaid birra, ja galget

máhttit digaštallat ja ákkastallat iežaset čuoččuhusaid ektui.

Oahppit galget maid oahppat makkár prinsihpaid vuodul norgga Vuodđoláhka lea huksejuvvon. Galgat oahppat demokratiija hálden- dahje stivrenvuohkin ja erenoamážit stivrenvuogi birra Norggas ja Sámis. Galgat oahppat man láhkai Stuorradiggi, Stuorradikki ráđdehus, Sámediggi ja Sámediggeráđdi barget.

Politiikalaš bellodagain ja politiikalaš listtain leat dehálaš rollat Norggas ja Sámis. Leat mánga politiikalaš bellodaga ja listtu. Válggaid oktavuodas, sihke gielda/suohkanválgga, fylkkadiggeválgga, sámediggeválgga ja stuorradiggeválgga olis, bohciidit ođđa bellodagat dahje listtut mat servet válggaide. Bohciidit dábálaččat dihto áššiid vuodul. Oahppit galget bargat bargguiguin main ohppet man ovddas iešguđet bellodagat barget dahje maid iešguđet bellodagat ovddastit. Dát galgá leat mielde movttiidahttimin ohppiid šaddat eanet servodatberošteaddji olmmožin. Dáid bargguid bokte galget maid šaddat oadjebasat geavahit interneahtha.

Lea lunddolaš bargat politiikalaš bellodagain go lea válgajahki. Dat dagaha barggu eanet áigequovdil ja eanet miellagiddevažžan, ja oahppit sáhttet geavahit iešguđetlágan mediaid háhkat dieđuid iešguđet bellodagaid ja politiikalaš listtaid birra.

Girjjálašvuoha

Fágagirjjálašvuoha

Avis i skolen og Stortingets skole- og opplysningstjeneste: *Stortingsvalget 2013*
Bergem, Knut V., Karlsen, Gunnar M., Slydal, Beate (red): *Menneskerettigheter*,
Humanistisk forlag, 2002

NORGES LOVER § 1, 2 og 3, Det juridiske fakultet, universitetet i Oslo, 1982
Sørensen, Rune J., Markedsreformer i offentlig sektor – Elitistiskmotebølge,
velferdskoalisjons interesser eller partienes konkurranse om velgere? Institutt for
samfunnsforskning

Østby, Ivar Buch: *Stortinget "All makt i denne sal"*, Schibsted Forlag 1995
Aars, Jakob: *Politiske partier og andre rekruttringsveier i lokalpolitikken*, Tidsskrift for
samfunnsforskning nr 3, 2004, Institutt for samfunnsforskning

Čáppagirjjálašvuoha

Borgen, Johan: *I det små, Mumle Gåsegg*, Gyldendal 1971
Bringværd, Tor Åge, Guttler, Jan m.fl.: *Skapelsesmyter fra hele verden*, De norske
bokklubbene 2000
Golding, William: *Fluenes herre*, Gyldendal 2005
Gaarder, Jostein: *Sofies verden*,
Ibsen, Henrik: *En folkefiende (1882)*, Gyldendal 2005

Loe, Erlend: *L*, J.W. Cappelen, 1999
Orwell, George: *Kamerat Napoleon*, Pax 1981
Tungodden, Tore: *Statsministeren*, Aschehoug 2005

Filmmat

Folk flest bor i Kina (flere norske regissører)

Filbma válddáhállá dehálamos bellodagaid Norggas humoristtalaš láhkai.

Oljeberget (Aslaug Holm)

Filmma váldoolmmoš lea Jens Stoltenberg gii mátkkošta birra Norgga politihkalaš mátkki olis.

Sofies verden

Ráhkadan filmma Jostein Gaardera filosofalaš romana vuodul seamma namain.

En folkefiende

Ibsena dráma vuodul ráhkadan odđááigásaš filmma.

Motorsykkeldagbøkene (Walter Salles)

1952:s vulggii legenda “Che” Guevra ja muhtin ustit mátkkoštit čađa Mátta-Amerihká.

Fluenes herre (Harry Hook)

Ráhkadan filmma William Goldings girjji vuodul mii lea 15 skuvlagánnda birra geat leat girdis mii gahččá merrii lahka máttamearasullo.

I fars navn (Jim Sheridan)

Duohta mitalus njealji iralaš nuora birra geat sivaheapme dubmejuvvo 1974 IRA-falleheami geažil.

Goodbye, Lenin (Wolfgang Becker)

Mitalus dáhpáhuvvá Nuorta-Berlinas. Surgadiskomedijjalaš mitalus muhtin gánnda birra etniin ja jámálga dahje meanuhuvvá oktanaga go Berlin-muvra gahččá.

La elva leve (fitne Čálliidlagádusas) (ovttas.no)

Filbma Áltá-Guovdageainnueanu dulvadeami birra, ja mo sámít ja luonddugáhttenorganisašuvnnat ja earát vuostálaste dulvadeami.

Ávkkálaš web-čujuhusat

www.avisiskolen.no

www.nysgierrigper.no

www.fn.no/skole

www.dikt.no

www.stortinget.no

www.samediggi.no

www.nyhetskalender.no

www.ung.no

www.dubestemmer.no

<http://www.galdu.org/web/?giella1=sam>

Politihkalaš bellodagat ja listtat Stuorradikkis ja Sámedikkis

- Bargiidbellodat: www.dna.no
- Ovddádusbellodat: www.frp.no
- Risttalaš Álbmotbellodat : www.krf.no
- Olgeš: www.hoyre.no
- Rukses: www.rødt.no
- Guovddášbellodat: www.senterpartiet.no
- Sosialisttalaš Gurutbellodat: www.sv.no
- Gurut: www.venstre.no
- Norgga Sámiid Riikkasearvi: www.nsr.no
- Árja: www.arja.no
- Sámeálbmot bellodat: www.dna.no
- Årjel-Saemiej Gielh:
- Johttisámiidlistu:
- Davvikalohttaálbmot:
- Sámit Lulli-Norggas:

Fágalaš duogášdieđut

1927 rájes lea Norgga Bargiidbellodat leamaš Norgga stuorámus bellodat. Nugo namma dadjá, de lea bellodat álo ohcan doarjaga bargiin. Badjelaš 100 jagi lea leamaš lagaš ovttasbargu Bargiidbellodaga ja LO gaskkas. Bargiidbellodat lea ožžon ollu gutnis ahte Norga lea šaddan čálgostáhtan. Bellodat háliida dásset gefiid ja rigggáid gaskkas dan láhkai ahte vearuhit eanebut sin geat dinejit eanemusat. Bellodat doarju hukset almmolaš skuvllaid, dearvvašvuodadoaimmahagaid ja buorre oadjovuogá-daga.

Norgga Bargiidbellodagas lea leamaš ráđdehusfápmu Norggas eanaš jagiid soadi rájes. Jagi 2013 rádjái ráđđii bellodat ovttasráđiid guokte eará bellodagain, namalassii Sosialisttalaš Gurutbellodat ja Guovddášbellodat. Otne (2014) ráđđe Olgeš ovttasráđiid Ovddádusbellodagain.

2009 Stuorradiggeválggaid olis lei Ovddádusbellodat nubbin stuorámus bellodat Norggas. Anders Lange vuodđudii bellodaga 1973:s. Son lei riđus dahje hui suhtus daid alla riikka vearuid ja divadiid geažil. Gohčodit su bellodaga “Anders Lange bellodat njeaidit garrasit vearuid, divadiid ja almmolaš sisabahkkemiid.” Bellodat beasai Stuorradiggái njeljiin áirasiin. Muhto 1974:s jámii Anders Lange, ja bellodat massii sin áirasiid dan boahte stuorradiggeválggas. Dan rájes oaččui bellodat nama:

Ovddádusbellodat. Otne bellodat ain háliida vuolidit vearuid ja divadiid, muhto seammás háliida bellodat geavahit eanet ruđaid ovdamearkka dihtii boarrásiidfuolaheapmái. Oljo-Norggas lea dasa várri, oaivvilda bellodat. Ovddádusbellodat oaivvilda maid ahte eanaš almmolaš bargguid sáhttet priváhtaásahusat dahkat buorebut. Ovddádusbellodat lea hui kritihkalaš sisafárrerii, ja háliida garrasat ránggáštít vearredahkkiid.

Olgežis ja Ovddádusbellodagas lea sullii seamma jienasteaddjivuodđu, vaikko Ovddádusbellodat čoaggá jienaid sierranas fitnodatdoibmiid gaskkas. Olgeš reahkanasto fas jábálaš olbmuid bellodahkan, muhto bellodagas lea leamaš “sosiála oamedovdu”. Seamma láhkai go Ovddádusbellodat, de háliida Olgeš vuolidit vearuid ja divadiid. Olgeš lea eanet várrogas geavahit ruđaid. Olgeš oaivvilda lea vejolaš dagahit almmolaš suorggi beaktilabbon, ja ahte oččošii eanet čálgu¹ uhcit ruđain. Olgeš lea ovttasbargobellodat, ja lea leamaš ráđdehusas sihke Gurutbellodagain, Risttalaš álbmotbellodagain ja Guovddášbellodagain. Olgeš lea dat bellodat mii čielgasit ja eanemusat háliida ahte Norga galgá šaddat EO miellahttun.

Seamma láhkai go Bargiidbellodat, de Sosialisttalaš Gurutbellodat bargá ahte ii galgga leat stuorra erohus gefiid ja rigggáid gaskkas. Muhto sii evttohit dasa lassin ahte vearuhit rigggáid eanebut. Sosialisttalaš Gurutbellodat lea prinsihpalaččat vuostá ahte rievdadit almmolaš surggiid priváhtan – dearvvašvuolta, fuolahus ja oahppu fertejit leat almmolašvuoda hálddus. Bellodat lea dat áidna mii háliida ahte Norga geassáda NATO:s. Dat bohtá ahte Sosialisttalaš Gurutbellodat lea álo leamaš kritihkalaš USA politihkkii, ja USA lea fámoláš riika NATO:s. Sosialisttalaš Gurutbellodat lea maid álo eahpidan norgga militearaid, ja oidnet iežas ráfibellodahkan. Jagi 2005 besse vuosttaš gearde ráđdehussii ovttasráđiid Bargiidbellodagain ja Guovddášbellodagain.

Risttalaš álbmotbellodat lea bellodat vuosttamuzžan risttalaš olbmuid várás. Bellodat háliida ovddidit risttalaš árvvuid norgga servodagas. Bellodat maid berošta bearrašiin, ja bearraša diliin. Ii leat soaitáhagas ahte dát bellodat doarjjui reaidaruhtadoarjja-ortnega². Risttalaš álbmotbellodat lea leamaš mángga ráđdehusas maŋŋá soadi. 2001-2005 bajis lei bellodat ráđis ovttasráđiid Olgešbellodagain ja Gurutbellodagain.

Guovddášbellodat lea leamaš álgovuorus boanddaid ja guovlluid bellodat. Guovddášbellodat ánggiruššá doarjut ja suodjalit norgga eanadoalu. Bellodat maid háliida ahte lea vejolaš orrut olles riikkas, ii dušše gávpogiin ja čoahkkebáikkiin. Danin háliida Guovddášbellodat juolludit ekonomalaš doarjaga guovlluide. Maiddái Guovddášbellodat leamaš mángga ráđdehusas, ja lei 2013 rádjai ráđdehusas ovttasráđiid Bargiidbellodagain ja Sosialisttalaš Gurutbellodagain. Guovddášbellodat lea dat bellodat mii lea čielgasamos vuostá ahte norgga searvat EO miellahttun.

Gurut lea Norgga boarrásamos bellodat. Bellodat lea rahčan beassat Stuorradiggái daid maŋemuš jagiid. Gurut lea liberála bellodat ja berošta ovttaskas friddjavuodas. Vaikko bellodat berošta ovttaskas vejolašvuodas, de oaivvilda bellodat ahte dáid vejolašvuodaid

¹ Čálgu- (velferd)

² Reaidaruhtadoarjja – (kontantstøtte)

ožžot buriid čálgoortnegiid³ rámmaid bokte. Gurut berošta erenoamážit birassuodjaleamis.

Stuorradiggeválgga

Go lea Stuorradiggeválgga, de ihtet odđa listtut mat leat vuodđuduvvon dihto áššiid vuodul. Bellodagat, main leat juo áirasat Stuorradikkis otne, servet dieđuge válggaide. Maiddái eará joavkkut geahččalit oažžut sin áirasiid Stuorradiggái. Muhtin geardde sáhttet ráhkadit listtu máŋgga fylkkas, muhto dábálaččat bidjet listtu dušše ovtta fylkkas. Jagi 2009 stuorradiggeválggain olis serve 12 bellodaga/listtu Finnmárkkus:

- Bargiidbellodat
- Sosialisttalaš Gurutbellodat
- Ruoksat
- Guovddášbellodat
- Risttalaš Álbmotbellodat
- Gurut
- Olgeš
- Ovddádusbellodat
- Demokráhtat
- Risttalaš Olgešbellodat (Kristent Samlingsparti)
- Riddobellodat (Kystpartiet)
- Birasbellodat Ruoná (Miljøparti De Grønne)

Sámediggeválgga

Sámedikki váлгаortnet lea vuodđuduvvon gorrelohkoválgga prinsihpaide máŋggaáirrasbiirriin. Gorrelohkoválgga mearkkaša ahte áirasat juhkkovuođot gorálaččat jienastanlogu mielde maid guhtege válgalistu oažžu. Sihke politihkalaš bellodagat ja eará joavkkut sáhttet bidjat listta válggain.

Sámediggi lea bajimus válgaeiseváldi Sámediggeválggain.

Sámediggeválggaid ektui lea riika juhkkovuođot 7 válgabiiren:

- 1. Nuortaguovllu válgabiire/Østre valgkrets:** Máttá-Várjjat, Unjárgga, Čáhcesullo, Várggáid, Báhcavuona, Deanu, Bearalvági, Davvisiidda ja Gáŋgaviika gielddat
- 2. Ávjovári válgabiire/Ávjovári valgkrets:** Kárášjoga ja Porsáŋgu gielddat ja Guovdageainnu suohkan
- 3. Davveguovllu válgabiire/Nordre valgkrets:** Davvisiidda ja Muosát gielddat, Fálesnuori, Hammerfesta, Álttá, Ákŋoluovtta, Láhpi, Skiervvá, Návuona ja Ráissa suohkanat
- 4. Gáiseguovllu válgabiire/Gáisi valgkrets:** Gáivuona, Omasvuona, Ivgu, Gálssa, Romssa, Báhcavuona, Mátlatvuomi, Beardu, Leaŋgaviika, Birggi, Doaskku, Ránáidsullo ja Ráisavuona suohkanat

³ Čálgoortnet – (velfersordning)

5. Viestarmera válgabijrra/Viesttarmeara válgabiire/Vesthavet

valgkrets: Divrráid, Siellaga, Loabága, Rivttaga, Skániid, Ivvárstádiid, Harstad, Bjarkøy, Giehtavuona, Ánddasullo, Ikšnássi, Bieváid, Suortta, Válafierdda, Voagaj, Vestvågøy, Flakstad, Moskenes, Værøy, Røst, Lodegiid, Dielddanuori, Evenássi, Narvik, Bálaga, Divttasvuona, Hápmira, Stájgo, Oarjjelij Foalda, Bådådjo, Fuosku, Sáláda, Oarjjelij Bájddára, Bájddára ja Meløy gielddat

6. Áarjel-Saepmie veeljemegievlie/Sørsamisk valgkrets:

Nordlánda fylkka gielddat Ruovada ja Raavta rájes luksa, Davvi-Trøndelag ja Lulli-Trøndelag fylkkat ja Surnadal, Rindal ja Sunndal gielddat Møre- ja Romsdal fylkkas ja Engerdal, Rendalen, Os, Tolga, Tynset ja Folldal gielddat Hedmark fylkkas

7. Lulli-Norgga válgabiire/Sør-Norge valgkrets:

fylkkat Møre ja Romsdal (earret Surnadal ja Rindal gielddat), Sogn ja Fjordane, Hordaland, Rogaland, Vest-Agder, Aust-Agder, Telemark, Buskerud, Vestfold, Akershus, Østfold, Oppland, Hedmark (earret Engerdal, Rendalen, Os, Tolga, Tynset ja Folldal gielddat) ja Oslo).

Sámediggái válljejuvvojit 39 áirasa. Man galle áirasa válljejuvvojit juohke válgabiires sorjá das man ollu leat dieđihuvvon Sámedikki jienastuslohkui geassemánu 30. b. nammii dan jagi goas mañimuš gielddastivra- ja fylkkadiggeválgga lea dollojuvvon.

Áirrasjuohku válgabiiriin 2013 sámediggeválgga oktavuodas:

Válgabiire Man ollu leat jienastuslogus Áirasat 2013

Nuortaguovllu	2177	6
Ávjovárri	3532	8
Davveguovllu	2006	5
Gáisi	2041	6
Viestarmera	1455	4
Áarjel-Saepmie	904	4
Lulli-Norgga	2047	6
Sum	14162	39

Čuovvovaš bellodagain lei listu jagi 2013 Sámediggeválggain:

- Árja
- NSR
- Bargiidbellodat
- Ovddádusbellodat
- Olgešbellodat
- Gurutbellodat
- Ávjovári Fastboendes liste
- Risttalašálbmot bellodat
- Nordkalottfolket
- Næring og natur
- Sámiálbmot bellodat
- Guovddášbellodat
- Johttiidsápmelaččaid listu
- Samer sørpå

Metodalaš evttohusat

Mo boahit johtui?

Kapihtal politihkka ja demokratiija gáibida ohppiin dihtolágan iežas rahčamuša ja jurddašeami jos galget oažžut ávkki fáttás mii meannuduvvo. Muhto ohppiin leat vásáhusat go leat bargan skuvlaservodagain, ja soaitá leat ávkkálaš álggahit geardduhit maid leat oahppan demokratiija birra.

Dál galget oahppit bargat daid áššiiguin mat leat váikkuhan ovdáneapmái sihke Eurohpás ja Norggas. Sáhtte lohkat Stein Mehren divtta jitnosit ja digaštallat dan. Dát vuolgga gælddolaš dulkomiid sáni mearkkašumi birra ja man láhkai mii berret láhttet dan ektui mii dáhpáhuvvá máilmmis. Dán láhkai sáhttet jurddašit man birra dát kapihtal lea, seammás go oidnet vehá makkár mearkkašupmi filosofijás ja historjjás lea.

Oahppomátki

Oahppiin geat orrot Oslo lahka, lea vejolaš gallestallat Stuorradikki. Finánsadigaštallan lea eanemus gælddolaš, danne go buot bellodagat háliidit čájehit sin oainnu áššái. Muđuid lea vejolaš iskat makkár áššit leat jearahallandiimmus ja fitnat dalle guossis.

Oahppiin geat orrot Kárášjoga lahka, lea vejolaš gallestallat Sámedikki. Sámedikke lávdegoddečoahkkimat ja dievasčoahkkimat leat eanemus miellagiddevaččat, danne go sihke Sámedikki ráđđi ja áirasat čoahkkanit. Oahppit, geain ii leat vejolaš fitnat guossis Sámedikki dievasčoahkkimis, sáhttet čuovvut dievasčoahkkima njuolgga neahtta-tv:s Sámedikki interneahhta siiddu bokte.

Sihke gieldda/suohkanstivrrat, Sámediggi ja Stuorradiggi barget demokrátalaš prinsihpaid mielde. Ohppiide, geat orrot guhkin eret Oslos ja Kárášjogas, sáhtta leat áigeguovdil ja miellagiddevaš fitnat guldaleamen gieldda/suohkanstivračoahkkimiid. Ollu gielddat/suohkanat leat maid sáddegohtán gieldda/suohkanstivračoahkkimiid njuolggosáddagis neahtta-tv bokte.

Fágaidgaskasaš fáttát

Evttohit “demokratiija ja vuoigatvuođat” fágaidgaskasaš fáddán/prošeaktan. Dát guoská maidái Norgii, ja vuhtiiváldá eanaš fágaid ja ollu doaimmaid. Dát eaktuda ovttasbarggu fágaid gaskkas, ja sáhtta maid doaimmahit agiid ja cehkiid rastá.

Fasit “Muittát go” gažaldagaide

Fasit “Muittát go” gažaldagaide siidu 102

1. Stoisisma bohciidii 300 jagi ovdal Kristusa riegádeami.
2. Liberalisma ovddidii jurdaga ahte ovttaskas olbmos galgá leat eanemus lági mielde ekonomalaš ja politihkalaš friddjavuohta stáhta seagukeahttá.
3. “The Declaration of Independence” mearkkaša iehčanasvuodajulggáštus/iešstivren-julggáštus (uavhengighets-erklæring)
4. Čuorvvassátni lei “Friddjavuohta, ovttalárganvuohta, vielljavuohta”.

Fasit “Muittát go” gažaldagaide siidu 106

1. Norgga vuodđoláhka mearriduvvui miessemánu 17. beaivve 1814:s.
2. Vuodđoláhka lea ráhkaduvvon álbmotsuverenitehtaprinsihpa, fápmojuogadeami-prinsihpa ja olmmošvuoigatvuođaid prinsihpa vuodul.
3. Olmmošvuoigatvuođa olis namahuvvojit sátnefriddjavuohta, oskufriddjavuohta, čoahkkananfriddjavuohta ja riektesihkkarvuohta.

Fasit “Muittát go” gažaldagaide siidu 116

1. Stuorradikki bajimuš jodiheaddji lea stuorradiggepresideanta.
2. Odeldiggeproposišuvdna lea láchkaevttohus.
3. Stuorradikkis leat 169 áirasa.
4. Áššiid, mat meannuduvvojit Stuorradikkis, lea ráđđehus vuolggahan dahje stuorradiggeáirras/-áirasa evttohan áššin.
5. Jos galgá beassat jienastit stuorradiggeválggas, de ferte leat norgga stáhtaboargár, ferte leat jienastuslogus, ferte leat deavdán 18 jagi válgajagi ja ii galgga leat massán jienastanvuoigatvuođa.
6. Koališuvdnaráđđehus lea ráđđehus mas leat guokte dahje eanet bellodagat.
7. Ráđđehuslahtuid gohčodit stáhtaráđđin dahje ministtarin.
8. Parlamentarisma mearkkaša ahte ráđđehus dárbbasa doarjaga Stuorradikkis.

Fasit “Muittát go” gažaldagaide siidu 135

1. Ovtastuvvan našuvnnaid (ON) mielde lea *eamiálbmot*:
 - “álbmot geat leat sealluhan, ollislaččat dahje belohakkii, sin árbevirolaš kultuvrra, árvvuid ja ásahusaid, ja geat ássat dihto guovlluin ovdalguo stuorraservodat válddii badjelasas sin guovlluid dahje stáhta ásahuvvui”.

ILO-konvenšuvnnas nr. 169 eamiálbmogiid ja čearddalaš álbmogiid hárrái iešmearrideaddji riikkain definerejuvvo doaba *eamiálbmot* čuovvovaš láchkai:

- “iešmearrideaddji riikkaid álbmogiidda mat adnojuvvojit eamiálbmogin dan dihte go dát álbmogat leat sin manisboahttit geat ásse riikkas dahje dan guovllus masa riika gulai, go guovlu váldojuvvui dahje koloniserejuvvi dahje dálá riikkarájit ásahuvvojedje, ja geat juridihkalaš servodatsajisteaset beroškeahttá leat ollásit dahje muhtin muddui sealluhan iežaset sosiála, ekonomalaš, kultuvrralaš ja politihkalaš ásahusaid.”

2. 1978:s mearridii Stuorradiggi dulvadi Áltá-Guovdageainnu-eanu ja hukset elfápmostašuvnna. Dát mearrádus dagahii ahte sihke sámít ja biraspolitihkalaš lihkadusat vuostálaste, akšunerejedje ja lágidedje miellačájáhusaid. Dán gohčodit Áltá-áššin, Áltá-akšuvdnan dahje Stilla –akšuvdnan. Álggus vuostálaste báikkálaš berošteaddjit Norgga čázádat- ja energiijadirektoráhta (Norges vassdrag- og energidirektoratet) plána vuostá dulvadi čázádaga el-fámu buvttadeami várás.
 - Áltá-áššis ledje ollu ilgadis fearánat. Stuorámus dáhpáhus lei odđajagimánu 14. b. 1981. Dalle bohte 600 politiija čorget sámeleairra ja váldit eret olbmuid geat ledje čanadan iežaset giddalagaid Stillas. Dát Áltá-ášši dáhpáhusat dagahedje ahte Norgga eiseválddiin lei dárbu sierra gulahallat sámii organisašuvnnaiguin ja váldit daiguin oktavuoda. Eiseválddit vásihedje ahte vejolašvuohta ja dáidu stivret sámiid lei garrasit hedjonan. Seammás maid riikkaidgaskasaččat beroštišgohte čuovvut mo Norga meannudii iežas eamiálbmogiin.
 - Áltá-ášši váikkuhii dasa ahte sámepolitihkas Norggas šaddagođii buoret coacki. Norggas sámít dohkkehuvvojedje eai dušše minoritehtan, muhto maidái eamiálbmogiin. Dalle go stuibmi stáhtaeseválddiid ja sámiid gaskkas lei vearrámuš 1980-81:s, de lei dárbu politihkalaččat miehtat sámii vuoigatvuodaid ektui. Dát dagahii dan ahte ráđdehus ja sámii organisašuvnna sohpe ahte dát galget čielggaduvvot lagabuidda.
 - Eiseválddit ásahedje Sámii vuoigatvuodálávdegotti ja Sámii kulturlávdegotti mii maid lei sámiid gáibádus. Juo 1984:s almmuhuvvui Sámii vuoigatvuodálávdegotti vuosttaš oassečielggadus, “Sámiiid riektedili birra”. Dát lei vuodđun Stuorradikki 1987:s Sámelága mearrádussii (Láhka Sámedikki ja eará sámii riektidiliid hárrái). Sámeláhka lei Sámedikki ásaheami vuoigatvuodalaš vuodđu.

3. Vuodđoláhka § 110a cealká čuovvovaččat:

«Stáhta eiseválddit leat geatnegahttojuvvon lágidit dilálašvuodaid nu ahte sámii álbmot Norggas sáhtta sihkkarastit ja ovddidit iežas giela, kultuvrra ja servodateallima.»

Sámít leat unnitlogus Norggas ja nu eai fidne ge ovdan áššiid dábálaš demokrátalaš orgánaid bokte ja mat leat vuodđuduvvon eanetlohkodemokratiijii. Dasto lea sámiiin álgoálbmot riekti váikkuhit sin boahteáiggi dan láhkai ahte sihkkarastit ja ovddidit sin giela, kultuvrra ja servodateallima. Vuodđolága paragrafa 110a geatnegahtta eiseválddiid lágidit dilálašvuodaid sápmelaččaide sihkkarastit ja ovddidit sin iežaset giela, kultuvrra ja servodateallima.

4. Riikkaidgaskasaš organisašuvdna *Ovttastuvvan našuvnnaid (ON)* lihttu ásahuvvui geassemánu 26. beaivve 1945:s San Francisco-gávpogis USA:s. Soahpamuš bođii fápmui golggotmánu 24. beaivve 1945:s. ON-lihtu ulbmilat leat:
 - bisuhit riikkaidgaskasaš ráfi ja sihkkarvuoda

- ovddidit ustitlaš gaskavuodaid našuvnnaid gaskkas dan vuodul ahte dohkkehit prinsihpa ahte olbmos lea seamma riekti, iešmearridanvuoigatvuohta ja váldi mearridit doaibmabijuid mat nannejit máilmmiráfi
- oččodit riikkaidgaskasaš ovttasbargguid mat leat mielde čoavdimin riikkaidgaskasaš ekonomalaš, sosiálalaš, kultuvrralaš ja humaniteara lágan hástalusaid
- leat guovddážin ovttastuhttit riikkaid doaimmaid vai juksat oktasaš ulbmiliid

ON-lihtu prinsihpat leat:

- Organisašuvdna lea vuodđuduvvon dan prinsihpa mielde ahte buot miellahtuin lea seamma árvu.
- Sihkkarastin dihtii buot miellahtuid vuoigatvuođaid ja ovdamuniid, de galget buohkat rehálaččat ja duodalaččat doallat dan geatnegasvuođa maid leat soahpan lihtu vuodul.
- Buot miellahtut galget bargat dan ovdii ráfálaččat dan láchkai ahte riikkaidgaskasaš ráfi ja sihkkarvuohta bissot.
- Buot miellahtut galget riikkaidgaskasaš oktavuodáideaset bokte doalahit eret ja ii dohkkehit áitagiid dahje fámu geavahit muhtin stáhta eatnama válldi vuostá dahje politihkalaš sorjjasmeahtunvuođa vuostá dahje muhtin eará láchkai mii lea ON ulbmila vuostá.
- Buot miellahtut galget veahkehit buot ON:a doaimmaid juohke lágan vehkiiguin mat leat lihtu mielde.
- Organisašuvdna galgá sihkkarastit ahte stáhtat, geat eai leat ON:a miellahtun, galget čuovvut dáid prinsihpaid nu ahte riikkaidgaskasaš ráfi ja sihkkarvuohta bissot.

5. *ILO-konvenšuvdna nr. 169* lea guovddáš álbmotriekteinstrumeanta eamiálbmotvuoigatvuođaid hárrái. Konvenšuvdna sisttisoallá eanarievtti, bargoeavttu, ámmátoahpahusa, dearvvašvuođa ja oahpahusa. Konvenšuvdna galgá 44 artihkkala bokte sihkkarastit eamiálbmogiid vuoigatvuođaid ieža mearridit integreret dahje doalahit sin kultuvrralaš ja politihkalaš integritehta, ja suddjet eamiálbmogiid assimilerejuvvot dáhtuideaset vuostá. Norga ratifiserii ILO 169 geassemánu 20. beaivve 1990:s. Dát geatnegahtta Norgga čuovvut ILO konvenšuvnna 169 mearrádusaid. Konvenšuvnna čiehkageađgin leat konsultašuvnnat ja searvan.

6. Sámi áššiid dalá stáhtaráđđi Erna Solberg ja Sámedikki dalá presideanta Sven-Roald Nystø vuolláičáliiga miessemánu 11. b. 2005 konsultašuvdnašiehtadusa gaskal stáhtalaš eiseválddiid ja Sámedikki. Konsultašuvdnašiehtadus addá Sámediggái váikkuhanfámu ja vejolašvuođa guldaluvvot, mii lea ge maiddái šiehtadusa ulbmilin. Go lea soahpameahtunvuohta Sámedikki ja stáhta eiseválddiid gaskkas, de bohtá dat oidnosii dalle go áššit meannuduvvojit ráđdehusas dahje Stuorradikkis. Šiehtadus ii atte Sámediggái biehttanvuoigatvuođa áššiin mat váikkuhit sámi beroštumiide.

7. Sámediggái válljejuvvojit 39 áirasa ja leat 7 Sámedikki válgabiirre.
8. Buohkat geat julggaštit ahte atnet iežaset sápmelažžan, ja sis juogo
- a) lea sámeigiellan ruovttugiellan, dahje
- á) lea dahje lea leamaš vánhen, áhkku/áddjá dahje máttarvánhen geas leai sámeigiella ruovttugiellan, dahje
- b) lea dakkár olbmo mánná gii lea dahje lea leamaš jienastuslogus, sáhttet gáibidit čálihuvvot Sámedikki jienastuslohkui.
9. Ovdal 2013 sámediggeválgga ledje čálihuvvon 15 005 olbmo sámedikki jienastuslohkui Norggas.
10. 2013-2017 áigodahkii leat čuovvovaš bellodagat/listtut válljejuvvon Sámediggái:
- Bargiidbellodat (10 áirasa)
 - Norgga Sámiid Riikkasearvi (11 áirasa)
 - Norgga Sámiid Riikkasearvi/Sámeálbmot Bellodat áirraslistu (2 áirasa)
 - Árja (3 áirasa)
 - Ovddádusbellodat (2 áirasa)
 - Johttisápmelaččaid listu (1 áirras)
 - Olgešbellodat (2 áirasa)
 - Davvikalohttaálbmot listu (3 áirasa)
 - Áarjel-Saemiej Gielh (2 áirasa)
 - Dáloniid lisu (1 áirras)
 - Sámit Lulli-Norggas (3 áirasa)
11. Sámedikki dievasčoahkkin lea bajimuš orgána ja eiseváldi Sámedikkis. Sámedikki dievasčoahkkima jođihangoddi jođiha Sámedikki dievasčoahkkimiid, ja lassi ráhkadit áššelisttu ja gohččut čoahkkimiidda. Sámediggeráđdi doaimmá Sámedikki ráđdehussan, ja ovddasvástida beaivválaš politihkalaš doaimma. Sámediggeráđdi evttoha dievasčoahkkimii maid galget mearridit dihto áššiin. Sámedikki vuorrasiidráđdi lea Sámedikki ja dan vuollásaš lávdegottiid ráđdeaddi orgána. Ráđdi bargá vuorrasiidpolitihkain ja lea bellodatpolitihkalaččat sorjjasmeahttun orgána mii galgá doaimmat ovttasráđiid Sámediggeráđiin. Sii galget ovddidit cealkámušaid ja ráđiid Sámediggeráđái.
12. Sámedikkis leat čuovvovaš lávdegottit mat meannudit áššiid ja ovddidit mearrádusárvalusaid Sámedikki dievasčoahkkimii:
- Plána- ja finánsalávdegoddi
 - Bajásšaddan-, fuolahus- ja oahppolávdegoddi
 - Ealáhus- ja kulturlávdegoddi
- Juohke sámediggeáirras lea fásta lahttun ovttá dain golmma fágolávdegottis.
13. Finnmárkoláhka lea čuovvovaš:

- Stáhta sirdá oamastanoasis, 96 proseantta Finnmárkku fylkkas, *Finnmárkkuopmodahkii*, muhto stáhta galgá ain hálddašit mearraguovlluid gos lea olju ja guolli.
- Guhtta álbmotválljen olbmo galget stivret Finnmárkkuopmodaga, golmmas Sámedikkis ja golmmas fylkkadikkis. Dát guokte bealálačča galget juohke nuppi jagi lonuhit geas lea jodiheaddji, geas lea duppaljietna. Ráđdehus mearrida jos eai leat ovttaoavivilis.

Fasit “Muittát go” gažaldagaide siidu 140

1. Monarkiija lea gonagasriika. Lea stivrenvuohki mas monárka lea stáhtaoivámuš. Dehálamos monarkiija dovdomearka lea ahte stáhtaoivámuš ii leat álbmotválljejuvvon, muhto lea árben válldi ja ovdamuni.
2. Republiikka dovdomearka lea ahte stáhtaoivámuččat leat välljejuvvon, ja su ámmátamma lea presideanta.
3. Demokratiija dovdomearka lea gos ássit friddja válggaid bokte välljejit geat galget stivret. Válggat lágiduvvojit njuolggaduslašččat, ovdamearka dihtii juohke njealját, viđát dahje guđát jagi. Demokrátalaš riikkain lea sátnefriddjavuohta, oskufriddjavuohta ja čoahkkananfriddjavuohta.
4. Diktatuvrra dovdomearka lea riika gos ássit eai beasa välljet gii galgá stivret riikka. Diktatuvra lea eahpedemokrátalaš. Muhtin riikkain eai obanassiige lágit válggaid.

Fágaidrasttideaddji bargu stuorradiggeválgga birra

Oahpaheaddji ferte sihkkarastit ahte leat doarvái válgaávdnasat daid iešguđet bellodagaid birra ja doarvái áviissat. Galgá leat čielggas ovddalgihtii makkár diimmuid ja man guhkes áiggi oahppit galget geavahit ovdal ovdanbuktima. Seamamá guoská árvvoštallan eavttuid hárrái maid

Kopijjaoriginálat

3.1.1 Fágaidrasttideaddji fáddán servodatfágas, dárogielas, OEE:s ja matematihkas stuorradiggeválgga birra

3.1.2 Fágaidrasttideaddji bargu “Demokratiija stivren-vuohkin”

3.1.3 Oanehisvástidangeahččaleapmi “Demokratiija stivrenvuohkin”

Geahččaleapmi lea čielga máhttoageahččaleapmi mii čájeha maid oahppit muitet das maid leat čadahan.

3.1.4 Guhkesvástidanbargobihtá “Demokratiija stivrenvuohkin”

Dás fertejit oahppit bargat eanet iešráđálaččat, ja ovdanbukti lea njálmmálaš. Jos sámegieloahpaheaddji sávvá, de sáhttet oahppit maid addit sisa čálalaš barggu/čállosa.

Lagašservodat

Vuollekapihttalat	Čujuhus oahppogirjái
Mii lea gielda dahje suohkan?	s. 147
Makkár doaimmat leat gielddain dahje suohkaniin?	s. 150
Gos ožžot gielddat/suohkanat ruda?	s. 152
Gielda/suohkan ja fylka	s. 153
Buohkat sáhttet jearrat, buohkat galget oažžut vástádusa	s. 155
Álggariekteláhka	s. 155
Ráhkkaniit gieldda/suohkanvágii	s. 155
Jienastit vai beassá mearridit	s. 156
Nominašuvdna	s. 158
Čoahkkáigeassi	s. 159
Čiekŋudeapmi	s. 160

Fága guovdu momeanttat

Dán kapihttalas galget oahppit oahppat man láhkai gielddat/suohkanat organiserejuvvojit, makkár doaimmat dahje barggut dain leat, man láhkai dahkko mearrádus, geat mearridit, ja makkár vejolašvuođat leat váikkuhit.

Máhtu maid oahppit ožžot fágas, galget hálddašit ja árvvoštallat. Galget fuobmát makkár rolla sis sáhtttá leat servodagas, ja galget šaddat eanet diehtomielalaččat makkár váikkuhanvejolašvuohta sis leat. Galget maid oahpásmuvvat buorebut Norggakártii ja máhttit bidjat iežas gieldda/suohkana rivttes sadjái eará dehálaš geográfalaš báikkiid ektui.

Girjjálašvuohta

Fágagirjjálašvuohta

Befring, E ja Heggheim, S (doaimmaheaddji): *Liv og læring på landsbygda*, Samlaget 2001
Birknes, Jon og Solberg Østensen, Unni Elisabeth: *Underveis, Geografi 1996 og 2006*
Bukve, E: Kommunal forvaltning og planlegging (3. Deaddileapmi), Samlaget 1997
Dølvik, T, Eikland S, Lesjø J.H, Selstad, T: *Kommune-Norge framtid: scenarier 2012*, Kommuneforlaget 1991
Gaarder, Jostein: *Sofies verden*, Aschehoug, 1991
Hagen, Terje P ja Rune J. Sørensen: *Kommunaø organisering (4. Almmuhus)*, Tano Aschehoug 1997
Hagtvedt, Bernt ja Laffety, William M. (doaimmaheaddji): *Demokrati*, Aschehoug, 1984
Kokebok i folkelig planlegging 1992
NAFs veibok
Natur i nærmiljøet: et verktøy for medvirkning i planlegging av friluft- og

aktivitetsområder 1991

Ness, Einar: *Det var engsang*, Universitetsforlaget 1989: Skolehistorie

Skjerven, Randi (doaimmaheaddji): *Håndbok i alternativ kommuneplanlegging*. 1993

Skjønberg, Harald: *Underveis, Historie 8, Gyldendal*. 1996 ja 2006

Skum, Guri ja Skum, Heaika: *Servodatoahppu 8 Oahppigirji*, Davvi Girji 2001

Tidsskrift for samfunnsforskning, NR 3, 2004, Universitetsforlaget

Tusenårsårene: Til kamp mot fattigdom, TEMASIDE 2: Utdanning (2003)

Utenriksdepartementet (gihpa)

Čáppagirjjálašvuohta

Børretzen, Odd: *Min barndoms verden*, Frifant forlag 1997

Grytten, Frode: *Bikubsesong*, Samlaget 2014

Hansen, Mette: *Det faller ingen bomber i dag*, Ashehough 1983

Hansen, Arvid: *Stormen spakner*, Norsk Barneblads forlag 1974

Nilsen, Tove: *Skyskaraperengler*, Cappelen 1991

Reuter, Bjarne: *Zappa*, Cappelen 1979

Filbma

Folk flest bor i Kina

Filbma govahallá daid dehálamos bellodagaid Norggas humoristtalaš láhkai.

Oslo: Eai leat ráhkaduvvon filmmat mat govahallat ovttaskas gielddaid/suohkaniid

Norggas. Oslo gieldda hárrái lea “Norsk Filminstitutt” ja “Oslo byarkiv” searvan ráhkadit

24 filmma (DVD) mat leat ovdáneami birra Oslos 1948 rájes 1958 rádjai. Filbmabihtázat,

mat leat iešguđet lágan fáttáid birra, bistet viđa minuhtas 15 minuhta rádjái.

Dieđut eará vejolaš filmaid birra Norgga guovlluin, sáhttet gávdnot čuovvovaš

neahttačujuhusain:

www.nfi.no Norsk Filminstitutt

www.nrk.no NRK

Ávkkálaš web-čujuhusat

www.norgeskommunekalender.no Várddus gielddaid dahje suohkaniid badjel

www.statkart.no Stáhta kártadoaimmahat

www.odin.dep.no Almmolaš dokumeanttat ja dieđut Norgga birra

www.ssb.no Statistisk sentralbyrå

www.visitNorway.no Almmolaš mátkkoštanofelaš

Fágalaš duogášdieđut

Norggas leat otne (01.01.2013) 428 gieldda/suohkana. Muhtin gielddat/suohkanat leat oalle stuorrát, ja earát fas hui smávvát. Guovddáš riikkapolitiikkárat eai leat ovttaoavilis galle gieldda/suohkana mis berrejit leat riikkas. Leat maid olusat geat jerret fylkkagieldda/suohkana rolla birra.

Olgešbellodat oaivvilda ahte uhcit ja stuorrát gielddat/suohkanat dagahit vejolažžan sirdit eambo doaimmaid stáhtas ja fylkkagielddas gielddaide/suohkaniidda. Dát nannešii báikkálaš iešstivrejumi ja lagašvuoda ássiide. 428 gielddas leat Norggas eanet gielddat/suohkanat go Ruotas ja Dánmárkkus leat buohkanassii. Olgeš oaivvilda ahte otná organiseren ráddje gieldda/suohkana dáiddu čoavdit doaimmaid buoremus lági mielde ássiid ektui. Oaivvildit otná struktuvra dagaha ahte fápmu čohkkejuvvo guovddážii, danin go ollu doaimmat fertejit čovdojuvvot stáhtalaš ja fylkagielddalaš dásis. Bargiidbellodat háliida bákkohit oktiibidjat gielddaid miehtá riikka vai gielddalohku uhccu Norggas. – Eaktodáhtolašvuohkii man ráđđehus lea čuvvon otná rádjiá ii doaimma, dadjá Bargiidbellodat nubbinjođiheaddji Helga Pedersen. – Dárbbasit rievdadusaid miehtá riikka, muhto váldosáhka lea ahte fertet álgit stuorrát gávvgogiin. Lea erenoamážit stuorragávvgogiin gos lea dárbu rievdadit, ja addit ekonomalaš bálkkašumi gielddaide/suohkaniidda mat mannet oktii, dadjá Pedersen. (www.nationen.no 08.02.2013)

“Minsak.no” neahttasiiddus sáhtát gáibidit du ášši meannuduvvo gielddastivrras dahje fylkkadikkis. Jos 300:s du gielddas vuolláičállet du evttohussii dahje uhcimusat 2 proseantta gielddain main leat uhcit go 15 000 ássi, de lea gielddastivrras bággu meannudit du ášši. Seamma gusto fylkkadikkiide, muhto dalle dárbbasat 500 vuolláičállaga áššái.

Cuoŋománu 11. beaivve 2013 evttohede muhtin Holtet joatkkaskuvlla oahppi ahte buot Norgga vuodđoskuvlla oahppit galget oazžut nuvttá lieggabiepmu skuvllas. Čujuhit ahte lea duodaštuvvon ahte oahppit geat ožžot bures borramuša skuvlabeaivvis nákkejit guovdilastit buoret skuvllas.

Buohkain lea vejolaš váikkuhit. Dán neahttasiiddu bokte sáhttet maidái oahppit evttohit ášši maid gieldda/suohkanstivra dahje fylkkadiggi galge meannudit ja mearridit.

Metodalaš evttohusat

Mo boahit johtui?

Jeara čieknudeami gažaldaga 1 ja divtte ságastallat dáid gažaldagaid birra. Gažaldat lea čuovvovaš:

Mii lea buorre eallin?

Mii lea dehálamos? Eallit buorre servodagas, dahje leat buorre iežainis?

Leago olbmos automáhtalaččat buorre iežainis jus orru buorre servodagas?

Leago vejolaš ahte lea buorre dilli iežainis servodagas mii ii doaimma bures?

Sáhhtá go leat seamma áiggis leat sihke rikkis ja geafi?
Mii lea geafivuolta?

Váldde dasto stuorra Norggakárta ja bija ruovttugieldda/suohkana rivttes fylkii. Jeara ohppiin dovdet go ránnjágielddaid/suohkaniid nama?

Bija stuorra gieldda/suohkankárta ceahkki-lanja seaidnái. Das berre leat nu stuorra mihttolávva ahte skuvlla guovlu boahtá čielgasit ovdan. Ceahkki sáhhtá searválagaid gávdnat gielddalaš ásaheaid, geainnuid, jogaid, eanu ja nu ain.

Kombineret lohkat kárta dán láhkai oktan govaiguin ja vejolaš maleriijaiguin mat čájehit osiid gielddas/suohkanis. Sáhhtá leat gelddolaš ja boktá sáhkkii vuoda ja lotnolasdáiddu.

Oahppomátki

Ceahkki berre fitnat čuovvumin muhtin gielda/suohkanstivrračoahkkima dan botta go barget dáinna kapihtaliin. Dan olis sáhhtá geavahit kopieren-originála gielda/suohkanstivrračoahkkimis sihke ráhkkanepmái, barggadettiin iskanlisttuin ja ságastallama olis maŋŋá go lea fitnan čuovvumin gielda/suohkanstivrračoahkkima. Muhtin guovlluin sáhhtá gielda/suohkanstivrračoahkkinn bistit guhká, ja sáhhtá leat sávaldat searvat muhtin osiide čoahkkimis dahje čuovvut muhtin áššiid meannudeami.

Jos lea guhkki gieldda/suohkanvistái, de sáhhtá ceahkki sáddet iežaset journalistta gii oážžu bargun refereret gielda/suohkanstivrračoahkkimis. Ollu gielddat/suohkanat maid filbmejit gieldda/suohkanstivrračoahkkimiid maid sáhhtá geahččat interneahtha bokte. Lea dalle vejolaš čuovvut čoahkkima njuolggasáddagis.

Fágaidrasttideaddji fáttát

Oppalaš oasis leat evttohan fágaidrasttideaddji fáttá/prošeavtta gohčoduvvon “*dás orun*”. Lea lagašbirrasa birra ja gokčá eanaš fágaid ja ollu lágan doaimmaid. Eaktuda ovttasbarggu fágaid gaskkas.

Čiekŋudanfáttát

Ohppiin geain lea erenoamáš beroštupmi ja beroštupmi báikkálašpolitihkkii, sáhhtá leat kopieren-originála “*Dat maid logat váikkuha juogaláhkai*” leat áige guovdilis bargu. Dát lea Oslo Nuoraid Gávpotráđi birra ja man láhkai nuorat servet dán doibmii. Sáhhtá váikkuhit dan láhkai ahte nuorat server báikkálaš politihkalaš áššiide.

Fasit “Muittát go?” gažaldagaide

Fasit “Muittát go” gažaldagaide siidu 153

1. Gielda dahje suohkan lea geografalaččat ráddjejuvvon guovlu. Lea maid hálddahaslaš guovlu dihto politihkalaš iešstivrejumiin.
2. Norggas leat 428 gieldda/suohkana (01.01.2013).
3. Sátnejodiheaddji lea gieldda/suohkana álbmotválljen jodiheaddji.
4. Ráđđeamái jodiha gieldda/suohkanhálddahas.
5. Gieldda/suohkanhálddahas lea earret eará ovddasvástádus jodihit beaivválaš doaimmaid.
6. Gielddas/suohkanis lea earret eará ovddasvástádus doaimmahit mánáidgárddiid, vuodđoskuvllaid, kultur- ja astoáiggefálaldaga, vuodđodearvvašvuodabálvalusa (dearvvašstašuvnna), mánáidsuodjalusa, vuorrasiidguovddáža, čázi ja kloáhka, doabbariid, el-rávnnji buvttadeami, buollinsuodjaleami ja čorget geainnuid.
7. Gielda/suohkan oážžu sisabođus vearuin, divadiin ja Stáhta doarjagiin.

Fasit “Muittát go” gažaldagaide siidu 158

1. Álggarieteláhka addá buohkaide vejolašvuoda ovddidit ášši báikkálaš politihkkáriidda. Eaktun lea ahte uhcimus guokte proseantta ássiin dahje uhcimus 300 olbmo dorjot ahte ášši ovddiduvvo.
2. Gieldda/suohkanstivrraválga lea juohke njealját jagi.
3. Nomineret mearkkaša välljet evttohasaid válggaid evttohaslisttuide.
4. Norgga stáhtaboargáriin lea jienastanvuoigatvuohta gieldda/suohkanvággi jos devdet 18 jagi ovdal juovlamánu 31. beaivve válgajagi ja leat jienastuslogus.
5. Olgoriikkalaš stáhtaboargárat fertejit leat orrun Norggas uhcimusat golbma jagi ja leat čálihuvvon álbmotregistariid ovdal go lea jienastanvuoigatvuohta.
6. Evttohaslistu lea nammalistu daid olbmuiguin geaid sáhtta välljet gielddaválgga, fylkkaválgga, Sámediggeválgga ja Stuorradiggeválgga olis. Evttohaslistu lea seamma go bellodaga/listtu jienastanlihppu.
7. Suffá-jienasteaddji (hjemmesitter) lea olmmoš gii ii searvva válggaide jienastit.

Kopiijaoriginálat

3.2.1 Gieldamet

Dát kopierenoriginála lea erenoamážit gieldda/suohkana birra, ja dát maid sáhtta geavahuvvot ovttas čiekŋudeami bargobihtá ovttain *“Dat maid logat váikkuha juogaláhkai”*.

3.2.2 Gieldastivrračoahkkimis

Kopierenoriginála gielda/suohkanstivrračoahkkimis sáhtta geavahuvvot sihke ráhkaneapmái gielda/suohkanstivrračoahkkima čuovvut, ja iskanlistun maŋŋá go lea čuvvon čoahkkima.

3.2.3 Nuorat ja báikkálašpolitihkka

Kopierenoriginála lea artihkal: nuorat ja báikkálašpolitihkka. Čájehuvvo ahte uhccán nuorat servet báikkálašpolitihkkii. Bohtá ovdan man olu nuorat servet báikkálašpolitihkkii.

Uhccán nuorat servet báikkálašpolitihkkii. Guokte juohke 25 nuoras, gaskal 18 ja 25, servet báikkálašpolitihkkii. Lea go nu ahte nuorat mobiliserejit jos oidnet ávkki áššis? Mii lea politihkka? Leago servodatgažaldat-politihkka? Man boaris fertet leat ovdal go beasat searvat politihkkii?

3.2.4 Jearahallat muhtin báikkálašpolitihkkára

Lassin dáid logi gažaldagaide sáhtá lasihit báikkálaš ja áigequovdilis áššiid. Lea dehálaš ahte ohppiin lea juoga masa doalahit gažadeami oktavuodas, ja ahte dihtet ahte lea vejolaš spiehkastit plánejuvvon čuolmmain jos báikkálašpolitihkkárat mihtet dasa ja háliidit digaštallat.

3.2.5 Gielda/suohkanválgga

Oahpaheaddji ferte sihkkarastit ahte leat doarvái válgáávdnasat iešguđet bellodagain/listtuin ja ahte leat doarvái aviissat. Makkár diimmuid ja man guhkes áiggi oahppit galget geavahit ovdal ovdanbuktima; ferte leat čielggas ovddalgihtii. Seammá guoská árvvoštallaneavttuid hárrái maid.

3.2.6 Geahččaleapmi/iskkus gieldda/suohkana birra

3.2.7 Guhkesvástidan bargobihtá lagašservodaga birra

Dán bargobihtá eai dárbbáš buot oahppit čoavdit. Jos čuovvula dan, de berre oazžut muhtima ovdanbuktit vástádusaid ceahkis.

3.2.8 Fágaidrasttideaddji bargobihtá lagašservodaga birra

Bohtosat maid oahppit ožžot, soitet leat iešguđet láganat. Danin soaitá leat áigequovdil diktit ohppiid ovdanbuktit muhtin osiid ceahkis.

Politihkalaš joavkkut

Vuollekapihttalat	Čujuhus oahppogirjái
Maid sáhttet dahkat geat eai gula makkárge bellodahkii?	s. 163
Organisašuvnnat	s. 163
Iešguđet lágan akšuvnnat dahje miellačájáhusat	s. 164
Álbmotjienasteapmi Norggas	s. 167
Siviila jeagohisvuolta	s. 168
Sápmelaččaid vuostálastimat	s. 169
Čoahkkáigeassu	s. 172
Bargobihtát	s. 173

Fága guovdu momeanttat

Dán kapihttalas galget oahppit oahppat dan árvvu eallit rabas demokrátalaš servodagas. Sii galget erenoamážit čiekŋudit maid mearkkaša parlameantafriddjavuohta dahje čoahkkinfriddjavuohta. Galget oahppat ja áddet mii lea erohus formálalaš ja eahpeformálalaš fámu gaskkas. Man láhkai iešguđet organisašuvnnat sáhttet bargat váikkuhit sin geas lea formálalaš fápmu? Soaitá dán kapihttala barggadettiin movttiidahtta muhtin oahppi ángiruššat bargat áigeovdilis servodatpolitihkalaš gažaldagain ja movttiidahttot searvat eaktodáhtolaš organisašuvnnaide.

Girjjálašvuolta

Fágagirjjálašvuolta

Bergem, Karlsen, Slydal: *Menneskerettigheter, en innføring*. Humanist forlag 2002
Hagelund, Anniken: *Mot en god debatt*, TFS nr 3, 2004
Mjeldheim, Leiv: *Politisk prosessar og institusjonar*, Universitetsforlaget, 1969
Wergel, K, Hildingson, L: *Samhälle i dag 7-9*, Natur och kultur, 2003
Aars, Jacob: Politiske partier og andre rekrutteringsveier i lokalpolitikken, Tidsskrift for samfunnsforskning, nr 3, 2004

Čáppagirjjálašvuolta

Ambjørnsen, Ingvar: *De blå ulvene*. Cappelen, 1991
Ambjørnsen, Ingvar: *Giftige løgner*. Cappelen, 1989
Borgen, Johan: *I det små, Mumle gåseeegg*. Gyldendal 1971
Bringsværd, Tor Åge: *Jørgen Moesvei nr. 13*. Gyldendal 1973
Ibsen, Henrik: *En folkefiende (1882)*. Gyldendal 1978
Laberg, Hans Petter: *Katrine har noe hun gjerne vil ha sagt*. Cappelen 2002
Scheen, Kjersti: *Engel uten vinger*. Gyldendal Tiden 2001

Sortland, Bjørn: 12 ting som må gjerast rett før verden går under. Aschehoug 2001

Filmmat

De blå ulvene

Filbma ráhkaduvvon Ambjørnesa romána vuodul mas eallisuodjaleaddjjoavkus lea dehálaš rolla.

Giftige løgner

Filbma ráhkaduvvon Ambjørnesa romána vuodul mas Pelle ja Proffen dán vuoru áŋgiruššaba birassuodjaleapmái.

En folkefiende

Ođasmahttojuvvon filbma ráhkaduvvon Ibsena dráma mirkkohuvvon juhkančázi birra.

Sophies Scholls siste dager

Filbma nuorra nieidda birra, duiskka nieidda birra gii ovttasráđiid vieljain ja verddiiguin organiserejedje Hvite Rose (Vilges Ruvsu)

Guttene fra St. Petri

Nuorra dánskalaš gándajoavkku birra geat geahččalit saboteret tuiska soahteveaga vuollástit Dánmárkku.

Ávkkálaš web-čujuhusat

Oahppit berrejit ieža ohat neahas daid organisašuvnnaid birra maid háliidit eambo diehtit. Dás leat váldán mielde daid organisašuvnnaid mat leat namahuvvon kapihttalit.

www.kirkensnodhjelp.no

www.norskfolkehjelp.no

www.amnesty.no

www.bellona.no

www.nu.no

www.attac.no

www.reddbarna.no

www.europabevegelsen.no

www.neitileu.no

Fágalaš duogášdieđut

Olmmošvuoigatvuodát gaskaoapmin

Go leat erenoamáš duodalaš roasut ja áitagat, de lea álki geavahit garra gaskaomiid.

Rievdadusat maŋŋá čakčamánu 11. beaivve 2001 ja suoidnemánu 22. beaivve 2011

čájehit man dehálaš lea ahte gávdnojit iešheanalaš institušuvnnaid ja organisašuvnnaid, mat sáhttet rávvat eiseválddiid. Riikkaidgaskasaš organisašuvnnaid áirasat leat

ovttasráđiid ii-stáhtalaš organisašuvnnaiguin ja iešheanálaš áššedovdiiguin evttohan buriid rávvagiid. Mánnggat evttohusat leat cuigen ahte lea dárbu digaštallat makkár gaskaoamit leat eanemus ávkin vuosttildit terrorismma. Olusat čujuhit ahte olmmošvuoigatvuođat berrejit leat oassin dán vuostálastimis. Mearkkaša ahte dán ii galgga áddet dušše suodjaleapmin mii galgá váikkuhit ahte terrorismma ii čuoza vigihis olbmuide. Olmmošvuoigatvuohta galgá leat guovddáš gaskaoapmin eastadit terrororganisašuvnnaid, ii ge doarjut daid.

Dán oainnu duogáš lea ahte duodalaš olmmošvuoigatvuođaid rihkkun ja čoavdekeahces soabatmeahtunvuođat Gaska-Nuorttis ja mánngga asiáhtalaš stáhtas sáhttet leat dehálaš sivvan dákkár rekruteremii ja doarjagii. Sii, geat organiserejit dáid joavkkuid, čujuhit dávjá oskui ja oarjemáilmmi imperialismma vuostálastimii go rekruterejit ođđa miellahtuid. Leat maid eará faktorat mat sáhttet čilget ahte olbmot mielas guđdet dábálaš eallima searvat terrordoaaimmaide. Politihkalaš eahpefriddjavuohta, eahpedemokratiija, vealaheapmi ja geafivuohta sáhttet leat vuodđun veahkaválddálaš lihkadussii.

Guhkesáigge strategiija vuostálastit terrorismma berre leat dakkár ahte nannet riikkaidgaskasaš ásahusaid mat ovddidit olmmošvuoigatvuođaid árvvusatnima. Dát ásahusat sáhttet váikkuhit našunála eiseválddiid loahpahit vealahanpolitihka ja seammás nannet našunála olmmošvuoigatvuođapolitihka iešguđet riikkain.

Norgga historjá - girkostuibmi

Siviila jeagohisvuohta dáhpáhuvai maid Norggas nuppi máilmmisoađis. Guovvamanu 5. beaivve 1942 almmuhuvvui *Našunála nuoraidbálvalus láhka*. Dan sisdoallu lei ahte buot norgga nieiddain ja gánddain lei geatnegasvuohta searvat Našunála Čoahkkin-nuoraidorganisašuvdnii. Geatnegahtto searvat go lágas celkui “našunála bajásgeassima geažil ja sin álbmoga ja riikka bálvalan dihte”. Bisppat vuostálaste Nuoraidbálvalusa, ja guovvamánu 19. beaivve bijai nasisttalaš ministtar Skancke duopmoproavás Fjellbu Troandimis eret virggis. Muhtin beaivve maŋŋá guđde buot bisppat sin ámmáhiid stáhtagirkus. Cuonomanu 5. beaivve guđde 645 báhpa 699 báhpas virggiideaset stáhtagirkus. Jotke gaskaboddui doaimmahit sin bálvalusa searvegottiin.

Ránnggáštussan vuostálastit eiseválddi – duiskalaččaid ja Quisling-ráđđehusa –lei giddagas ja jápminduopmu. Dattege ii duostan Quisling ja su ministarat duohtandahkat dan. Eai háliidan stuorra riiddu girkuin.

Metodalaš evttohus

Man láchkai boahit johtui?

Soaitá leat ávkkálaš ráhkadišgoahit jurddakártta. Oahppit sáhttet ráhkadit iežaset kártta, jurddakártta 2. Guovddázii čállet oahppit “man láchkai sáhtta váikkuhit politihkkáriid” ja jotket čálistit iešguđet lágan akšuvnnaid maid leat gullan dahje lohkan.

Seammás sáhttet ráhkadit sárgá organisašuvnnaide maid dovdet. Muhtin oahppit sáhttet ráhkadit ovtastusaid iešguđet akšuvnnaid sivaide. Oahppit sáhtte áinnas geavahit kapihtalgova vuolggasadjin.

Guovtte-kolonnačálus

Bargadettiin teavsttain sáhtta leat ávkkálaš ráhkadit guovtte-kolonnačállosa masa čálistit dehálaš sániid ja dajahusaid ja gávdnat čilgehusaid daidda.

Ovdalohkanskovi

Ovdal go oahppit bargagohtet fágaidrasttideaddji bargguin, de sáhttet geavahit ovdalohkanskovi

Gávcci ruvttu

Oahppit sáhtte geavahit gávcci ruvttu (geahča kopierenoriginála kapihtal 7:s) čállit gova birra siidu 162 oahppogirjjis mas oaidnit sápmelaččaid demonstreremin. Go geavahit gávcci ruvttu, de oahppit galget dutkat vuos gova. Galget čálistit gávcci čuoggá maid oaivvildit lea dehálaš sáhttit čállit gova birra, okta juohke ruvttui. Čále dasto teavstta juohke čuoggái nu ahte dat gávcci ruvttu šaddet loahpas oktilaš teakstan.

Fasit “Muittát go?” gažaldagaide

Fasit “Muittát go” gažaldagaide siidu 168

1. Formálalaš fápmu mearkkaša ahte lea fápmu láhkamearrádušat mielde
2. Vuolláičállinkampánja, áviisasáhkavuorru, demonstrašuvnnat ja lobben-doaimmat.
3. Lobben-doaimma lea geahččalit váikkuhit politihkkáriid, nugo gielddastivrra-, fylkkadiggi-, sámediggi- ja stuorradiggeáirasiid.
4. Vuosttaš álbmotjienasteapmi Norggas lei 1905:s ja lei ovtastatluvvosa birra.
5. Mañemuš álbmotjienasteapmi lei 1994:s ja lei norgga EO miellahttovuoda birra.

Fasit “Muittát go” gažaldagaide siidu 171

1. Siviillajeagohisvuolta lea go diehtomielalaččat rihkku lágaid ja mearrádušaid veahkájo vugiid haga
2. Sámelihkadus vuodđuduvvui 1978:s.
3. Áltá-akšuvdna lei sámiid viggamuš hehttet el-fápmohuksema Áltá-Guovdageainčázadagas.

Kopijaaoriginálat

3.3.1 Fágaidrasttideaddji bargobihtá

Dán bargobihtá sáhttet oahppit, dahje muhtin oahppi, bargat čiekŋudit muhtin erenoamáš gižžui. Jos dušše muhtin oahppi bargá bargobihtá, de galgá ovddidit dan ceahkis. Berrejit áimmahuššat bohtosiid vai sáhttet geavahit ja veardidit sullasaš bargguin eará kapihttalis.

3.3.2 Árvvoštallat aviisaartihkkala

Dát sáhttá geavahuvvot veahkehit ohppiid struktureret áviisaáššiid.

3.3.3 Árvvoštallat tv-programmaid

Dát sáhttá veahkehit ohppiid čálistit tv-ođđasiid birra geahčadettiin nu ahte ožžot mielde áššiid mat galget geavahuvvot fágaidrasttideaddji barggus.

3.3.4 Eaktodáhtolaš organisašuvnnat

Oahppit devdet skovi nugo ovdamearka bagada. Lágit gilvun ohppiid gaskkas geat nagodit gávdnat eanemusat. Berrejit geavahit interneahtha.

3.3.5 Gávcci ruvttu

Dán sáhttet oahppit geavahit čállit teavstta gova birra. Galget čálistit gávcci čuoggá maid oaivvildit lea dehálaš sáhttit čállit gova birra, okta juohke ruvttui. Čállet dasto oanehis servodatfágalaš teavstta juohke čuoggái nu ahte dat gávcci ruvttu šaddet loahpas oktilaš teakstan.

3.3.6 Kapihttala oanehisvástidangeahččaleapmi

Geahččaleapmi lea čielga máhttoiskkus mii čájeha maid oahppit muitet kapihttalis.

3.3.7 Kapihttala guhkesvástidangeahččaleapmi

Oahppit galget čájehit maid muitet iešguđet akšuvdnahámiid birra ja ovdamearkkaid man láhkai leat geavahuvvon.

Mediat ja váikkuheapmi

Vuollekapihttalat	Čujuhus oahppogirjái
Njealját stáhtafápmu	s. 175
Joavkodiedihangaskaoamit min birra	s. 176
Joavkodiedihangaskaoami barggut	s. 176
Okta vel bargu – dinet ruđa!	s. 178
Rekláma-tv	s. 178
NRK (Norsk Rikskringkasting)	s. 179
Makkár ođđasiid oažžut?	s. 180
Oza dieduid iešguđet mediain	s. 181
Anonyma gáldut	s. 182
Vuostáiváldit	s. 183
Sáhka áddejuvvo iešguđet láhkai	s. 183
Muitalit sáhhtá máŋgga láhkai	s. 184
Áviissat	s. 186
Radio - jietna mii juksá olusiid	s. 187
Interneahtta – duohtavuodát dahje eahpeduohtavuodát	s. 190
Vuoignaduodjeláhka	s. 191
Čoahkkáigeassu	s. 193
Bargobihtát	s. 194

Fága guovdu momeanttat

Dán kapihttalas galget oahppit oahppat čiekŋudit vuđolappot iešguđet mediaide. Galget oahppat eanet juohke media birra, ja galget šaddat čeahpit árvoštallat daid dieduid maid mediat addet. Dán kapihttala barggadettiin ožžot oahppit hárváneami árvoštallat man láhkai ođđasat ja diedut govviduvvojit iešguđet ge mediain. Oahppit galget šaddat oadjebasat duostat mearridit dahje váldit beali dakko bokte ahte hárvhallat ákkastallat ja vuodustit oainnuideaset.

Girjjálašvuotta

Fágagirjjálašvuotta

Bech-Karlsen, Jo: *Jeg skriver, altså er jeg*, Tano-Aschehoug 1998 (L)

Jensen, Fjelldal, Moen, Avis i skolen: *Skivedilla* (L/E)

Lagercrantz, Olof: *Om konsten att läsa og skriva*, Wahlström og Widstrand 1985 (L)

Hillesund, Terje: *Står det noe nytt? Innføring i analyse av aviser og nyheter*, Institutt for journalistikk 1994

Hummelvold, Gudmund, Nils kleiver Aas: *Media- hva er det?* Holtedals forlag 1984

Lippe, Berit von der: *Metaforens potens*, Oktober 1999 (L)

Mediebedriftenes Landsforening: *Fakta om norsk dagspresse* 1995 (L)

Norsk Presseforbund: Presseetikk – med Vær varsom-plakaten, 1996 (L/E)
Pilger, John: *Tell Me No Lies*, Vintage Books 2004
Widerberg, Karin: Oppgaveskrivingen. Veien til lystbetont skriving og gode rutiner, TANO 1994

Čáppagirjjálašvuolta

Ambjørnsen, Ingvar: *Etter orkanen*, Cappelen, 1993
Andersen, H. C.: *Det er helt sant, Samlede verk bd 1*, Den norske bokklubben 1984
Borgen, Johan: *I det små, Mumle gåseegg*, Gyldendal 1971
Bringsværd, Tor Åge: *web*, Gyldendal 2005
Dahl, Hans Fredrik: *Journalisten*, Tiden 1997
Lillo, Gerd Eva: *GeriljaCyberGirls*, Gyldendal 2005
Såtvedt, Olav: *Giftskandalen*, Tiden 1987

Filmmat

All the President's Men (Alan J. Pakula)

Gelddolaš filbma man láhkai guokte amerihkálaš journalistta gávnnaheigga Watergate-roasu.

Capote (Bennett Miller)

Filbma muitala man láhkai journalista Truman Capote ráhkkanii go áiggui čállit amerihkálaš bearraša goddima birra. Romána vuoddonamahus lea *In cold blod*.

Wag the Dog (Barry Levinson)

Hearvvasvuodain mitaluvvo man láhkai amerihkálaš presideantta rádđeaddit geavahit čeahpes filbma- ja mediaolbmuid čiegadit presideantta vearredaguid.

The Truman Show (Peter Weir)

Truman Burbank dovdá iežas áicun. Galggašii dušše diehtit ahte lea leamaš násti muhtin tv-showas dan beaivvi rájes go riegádii!

Fahrenheit 9/11 (Michael Moore)

Dokumentárafilbma mii falleha amerihkálaš presideantta George W. Bush ja USA:a soahtama Irakas.

Bowling for Columbine (Michael Moore)

Dokumentárafilbma mii falleha amerihkálaš presideantta George W. Bush ja USA:a soahtama Irakas.

Ávkkálaš web-čujuhusat

www.nrk.no/sapmi

www.avvir.no

www.sagat.no

www.snasningen.no/snasa/Srsamisk.html

www.nord-salten.no

www.tns-gallup.no/medier

www.aftenposten.no

www.vg.no

www.dagbladet.no

www.dagsavisen.no

www.klassekampen.no

www.synogsegn.no

www.mbl.no

www.tv2.no

www.tv3.no

www.tvn.no

www.nfi.no

Fágalaš duogášdieđut

Giellageavaheapmi vuolggaha sihke ráfi ja moivvi

“Ođđa palestinalaččaid terrordagut – viđas goddon, logenáre roasmmohuvvan, daid gaskkas golbma máná.” “Iešsoardinbávkkanas – viđas goddon, 13 garrasit roasmmohuvvan.” “Okta vel martyra – eanet israellaččat goddon.” Golbma veršuvnna seamma dáhpáhusa birra. Dušše mañemusa ii gávvnna bajilčállagiin norgga dahje oarjemáilmmi joavkodieđihangaskaomiin. Dás lea sákka man láhkai mii olbmot hábmet duohtavuoda - giellageavahemiin. Gielain mii kategoriseret ja vuogáidahttit min áddejumi dahje ipmárdusa sihke doaimmaide, olbmuide ja olles našuvdnii. Sániin, maid geavahat, lea stuorra váikkuhusa – sihke eaŋkil olbmui ja seammás maiddá soahte- ja ráfigažaldagaide. Gielain geahččalat máŋgga láhkai oččodit dihto lágan ortnega uhcit eanet moive duohtavuodas. Álgoálggus boahtá gii dat oaidná ja geas lea fápmu oažžut ovdan su veršuvnna. Gean gohčoda ovdamearkka dihtii terroristan, ii leat dušše definišuvnna gažaldat dahje gielalašráhkadus, muhto sáhhtá leat nu. Dáhpáhusat mat ledje 22.07.2011 sihke Ráđdehuskvartálas Oslos ja Utøya:s, ledje terrordagut. Anders Behring Breivik dovddastii dahkan terrordaguid, muhto biehttalii leat ráŋggáštansivalažžan. Rehkenasttii iežat leat konservatiiva risttalaš oskkolaš ja čuoččuhii ahte lea fallehan riikkabehttiid.

Muhto mo fas “boasttu bávkkuhemiin”, go ovdamearkka dihtii náittosguossit goddojit Afganistanas go USA dahje oarjemáilmmi bombagirdit váldet boastut ja gáddet sin vuostá báhčet? Nuppe dáfus: Galle geardde lea “boasttobomben” dušše “boasttobomben” – ja ii goddin?

Mediat

Áviissat

Kiinnálaš aviisa *Tsing Pao* (keaisáriid ođđasat) lea jáhkkimis boarráseamos aviisa máilmmis mii almmuhuvvui Beijingas Kinnas jagi 1000 ovdal Kristusa. Teaksta čuhppui muorrapláhtii ja dasto deaddiluvvui.

Vuosttaš rievtti mielde aviisa, giehtačállon árka gohčoduvvon “Seagus Ođas” (Kaiyuan Za Bao), almmuhuvvui Beijingas jagi 713. Kaiyuan lei áigodaga namma go aviisa almmuhuvvui. Dađistaga gohčoduvvui aviisa, mii lei keaisáriid almmolaš almmuhanáigečálus, *Jingbao* (Oarjemáilmmis dovddusin namain *Beijinggazetten* maŋŋá go Beijing šattai oaivegávppogin.) Almmuhuvvui masá beaivválaččat 1912 rádjai.

Logi Norgga stuorámusa aviissaid gaskkas rehkenasto “Verdens Gang” (VG) ja “Dagbladet” riikkaaviisan. Dat mearkkaša ahte gokčēt olles riikka. Leat maid aviisat vuovdin várás. Mearkkaša ahte olbmot eai doala/diŋgo aviissaid, muhto ostet daid gávppiin dahje eará sajis gos vuvdet aviissaid.

Radio

Lea eahpesihkkar gii hutkkai radio, muhto čuoččuhuvvo ahte Nathan Stubblefield hutkkai dan. Vuosttaš almmolaš radiogulahallan iskan dahkkui Nikola Tesla 1893:s. Vuosttaš radio áibmomediasátta dáhpáhuvai fas juovlaruohta 1906:s. Norggas radio geavahuvvui easkka 1920-logus.

TV

TV-historjá lea fargga 100 jagi. Vuosttaš TV-sátta lei 1926. Vuosttaš tv-prográmma sáddejuvvui Berlinas 1935. BBC Storra-Britannias lei máilmmi vuosttaš tv-kanála mii duođaid sáddii prográmmaid. Golbma jagi maŋŋá bohte amerihkkálaččat mielde dán gilvui ja New York World Fair sáddejuvvo vuosttaš amerihkkálaš tv-prográmmat. 1941 iskojuvvui vuosttaš TV-ivdnesátta USA:s. Golle 12 jagi ovdal go ivdnesáddagat šadde duohtan. Vuosttaš geahččalan tv-sátta álggahuvai 1954:s. Golle vel 6 jagi ovdal go sáddagat sádde almmolaččat. 1975:s sáddegođii NRK ivdnesáddagiid. Dušše NRK lei čakčamánu 5. beaivve 1992 rádjai áidna almmolaš norgga TV-kanála.

Amerihkkálaš History Channel válljii 1999:s čuohtejagi dehálamos tv-čalbmeravkaleapmin. Čielga vuosttaš sadjái šattai vuosttaš mánnoseaivun. Guhttačuohti miljovna olbmo čuvvo vuosttaš mánnoseaivuma tv njuolggosáddagis.

Interneahtta

Interneahta álgu nugo dovdat dan otne álggii 1957, go dalá USA presideanta Eisenhower ásehii Advanced Research Project Agency (ARPA). ARPA álggahuvai maŋŋá go Sovjet-lihttu sáddii satellihta Sputnik máilmmiávvosii. ARPANet vuodđuduvvui 1969:s. 1973:s beasai Norga ARPANet fierpmádahkii. 1980-loguin ilmmat otná interneahtta, TCP/IP oktasaš protokolla. 1989 ilmmat vuosttaš world wide web (www) jurdda.

Muhtin metodalaš evttohusat

Bálddastahttin

Oahppit sáhtte geavahit bálddastahttinskovi ja bálddastahttit aviisa ja TV. Sii noterejit aviissaid dovdomearkkaid gurut beallái ja olgeš beallái fas TV dovdomearkkaid. Dan oassái mii gasku lea, noterejit sii dan mii lea oktasaš guktui mediaide. Bálddastahttinskoviin sáhtta maid bálddastahttit bábiráviissa ja neahttaáviissa.

Guokte-kolonna

Čále távvalii: *Don leat čiekčamin spáppa skihpáriiguin/ustibiiguin. Don civket ovttá gálsa/láse spáppain.*

Juoge ohppiid joavkkuide. Okta joavku galgá čilget áhkku mii dáhpáhuvai, nubbi joavku fas buoremus ustibii/skihpárii, goalmát fas uhcaoabbái ja njealját fas rektorii. Oahppit sáhttet geavahit kopiijaoriginála 8.3 go galget noteret ákkaid ja čilgehusaid/vuodustusaid. Ulbmil dáinna bargguin lea fuomášahttit ohppiid mo mii sága/sáttasáni heivehat vuostáiváldi ektui. Sii sáhttet ánnas liiggástallat.

Fasit “Muittát go?” - gažaldagaide Media ja váikkuheapmi.

Fasit “Muittát go?” s 181

1. Joavkomeadia/joavkodiediheapmi dávjá gohčoduvvo: *Njealját stáhtafápmu.*
2. Deháleamos joavkomediat leat otne áviissat, *rádio, TV ja interneahhta.*
3. Joavkomediat galget dieđihit, čilget, dutkat, fuomášahttit ja guoimmuhit.
4. *Sensur* lea dutkan dahje eret váldit teavstta ja govaid bissehan dihte muhtin oaiviliid.
5. *Ođđasiid sillet* mearkkaša ahte dušše okta bealli dahje oaidnu áššis bohtá ovdan.

Fasit “Muittát go?” s 185

1. TV lea dat media mii eanemusat váikkuha guottuide.
2. Oanádusat, AP: Assosiated Press, UPI: United Press International ja NTB: Norsk Telegrambyrå.
3. *Muddet čállosa* mearkkaša gávnnahit muitalanvuogi mii heive vuostáiváldái.

Fasit “Muittát go?” s 189

1. *Jodiheddjis* bohtá áviisa redakšonealla oaivil muhtin áššis ovdan.
2. Digaštallansiidduide sáhttet lohkkat čállit ja muitalit iežaset oaiviliid.
3. Áviissaid oktiibuot preantalohku lei badjel 2,6 miljovna beaivválaččat.
4. Sámi áviissaid preantalohku lei oktiibuot 4500
5. Rádio lea čalmmeheamiide ja olbmuid geain leat lohkanválttisvuodát, deháleamos diehtogáldu. Dat lea maid dehálaš diehtogáldu riikkain gos stuorra oassi álbmogis eai máhte lohkat ja čállit.

Fasit "Muittát go?" s 192

1. Jagi 1992 oaččui Norga vuosttaš gávpemedialaš TV-kanála.
2. Ođassátta TV:as bistá sullii 30 minuvtta.
3. DGT lea oanádus ja mearkkaša: Diehtujuohkin ja GulahallanTeknologiija.
4. Blogga lea elektronalaš beaivegirji ja digaštallanneahttabáiki.
5. Vuoiŋgaduodjeláhka suodjala girjjálašvuoda, musihka, govaid ja filmmaid oamasteddjiid vuoigatvuodaid.

Kopiijaoriginálat:

3.4.1 Guokte-kolonna-notáhta

Ulbmil dáinna lea fuomášahttit ohppiid ahte mii heivehat čilgehusaid ja sága dan mielde geasa mii dan muitalit. Dát heive álgaheapmin.

3.4.2 Sámepolitihkkár

Dás soitet muhtin elemeanttat sámegeielfágas. Oahppit galget linnjaid gaskka snuogga ja gávdnat sihke servodatváttisvuodaid, bilkku ja ironiija. Niillas A Somby ja Amund Johnskareng leaba dán lávlaga čállán.

3.4.3 Mo áviisasiidu lea bardon

Dás oahppit besset dovddiidit doahpangiidda mat gullet áviisasiidui.

3.4.4 Áviisa sisdoalli

Maid áviisa sisttisoallá ja mo dat lea organiserejuvvon

3.4.5 Árvvoštallat áviisaartihkkala

Dát sáhtta leat ávkin ohppiide go áigot árvvoštallat ja muitit áviisaartihkkala sisdoalu

3.4.6 Árvvoštallat TV-programma

Dát sáhtta leat ávkin ohppiide go áigot geahččat ođassáddaga dahje digaštallanprogramma TVs

3.4.7 Árvvoštallat neahttaáviissa

Ollu oahppit válljejit lohkat neahttaáviissaid dan sadjái go bábiráviissaid. Dát sáhtta leat ávkin go galget árvvoštallat manne sii válljejit bábir- dahje neahttaáviissa lohkat. Oahppit sáhttet maid bálddastahttinskovi geavahit bálddastahttit neahttaáviissaid ja bábiráviissaid.

3.4.8 Árvvoštallat filmma

Dát sáhtta leat ávkin go oahppit galget muitit olbmuid ja dáhpáhusaid filmmas

3.4.9 Duogášdiehtu 3.4.10 kopiijaoriginálii

Dán sáhtta geavahit dego ovdamearkan dasa mo filbmaárvvoštallit árvvoštallet filmmaid. Muhtin sánit ja dadjanvugiid soaitá ferte čilget lagabui.

3.4.10 Fágaidrasttildeaddji bargobihtta kap 8

Oahppit leat lohkan ja bargan olles kap 8, ja várra dráma ja filmmaid birra sámegeiela ja dahje dárogeiela. Musihkas leat oahppan musihka váikkuhangaskaomiid birra. Soaitá maid leamaš govvema ja iešguđet govvaperspektiivvaid birra duojs. Maidái

kopiijaoriginála 8.8 lea ávkin go galget muitit filmma juona (mii dáhpáhuvvá).

3.4.11 Oanehisvástádusiskkus

Dát geahččaleapmi iská maid oahppit muitet

3.4.12 Guhkesvástádusiskkus

Oahppi beassá čájehit ahte son lea olles kapihttala čadahan ja son ferte čájehit ahte sus lea máhttu ja ahte son atná dan, ja ahte son nagoda smiehtat ja árvvoštallat maid son lea oahppan.

LÁHKA JA RIEKTI

Máhttoloktemaulbmilat

Oahpahusa ulbmil lea ahte oahppit galget máhttit

- digaštallat sivaid manne boahdá kriminalitehta ja čilget man láhkai riektestáhta doaibmá go láhkarihkkuma galgá meannudit
- dutkat vuodđoolmmošvuogiatvuodát ja guorahallat mo dat válđojuvvojit vuhtii

Riektestáhta ja duopmostuolut

Vuolle-kapihttalat	Čujuhusat oahppogirjái	Kopijjaoriginálat
Go eallin fáhkka rievdá	s. 198	9.1 skovvi mii geavahuvo dikkis
Sahtedohko veahkaváldi	s. 200	9.2 Juriija geassáda dál.
Dutkkalmasat	s. 202	9.3 Leat go bargan maidege rihkkosiid
Gittaváldin	s. 202	9.4 rihkkumušat ja vearedagut 13-19-jahkásaččain gaskkal
Duopmostuolut ja ránggáštusáššit	s. 203	9.5 Mo don lea vásihan veahkaválddálašvuoda
Diggegoddi	s. 205	9.6 Mo nuorrarihkolaččat giehtadallojuvvojit
Diggeáššit	s. 208	9.7 Áššáskuhttinmearrádus
Duopmu	s. 210	9.8 Vilppastit ruovttoluotta
Duomu sáhtta guoddalit	s. 210	9.9 Oanehisvástádusiskkus
Láhkamánneriekti	s. 213	9.10 Guhkesvástádusiskkus
Alimusriekti	s. 215	
Siviila áššit	s. 216	
Čoahkkáigeassu	s. 220	
Bargobihtát	s. 221	

Fága guovdu momeanttat

Dán kapihttalas galget oahppit oahppat mo politiija dutká rihkusáššiid, makkár áššiid duopmostuolut mearridit ja mo duopmostuolloortnet lea ráhkaduvvon. Mii čuovvut konkrehta rihkusášši dutkanrievttis gitta láhkamánneriektái. Oahppit ohppet maiddái mii lea siviila ášši ja mo dat giehtadallo riektevuogádagas.

Girjjálašvuolta

Fágagirjjálašvuolta

Falck, Sturla: Mellon straff og behandling: tvangsplassering av ungdom med alvorlige atferdsvansker, Kommuneforlaget 2006

Ferrer-Wreder, Laura: Framgångsrika prventionsprogram för barn och unga: en forskningsöversikt, Gothia 2005

Frønes, Ivar og Lise Kjølørød: *Det norske samfunn*, Gyldendal 2005

Heggen, Kåre: Risiko og forhandlinger. Ungdomssosiologiske emner, Abstrakt forlag 2004

Čáppagirjjálašvuohta

Berggren, Arne: Stillemannen, hustruen om et drap.

Aschehoug, 1992

Cassidy, Anne: *Jakten på Jennifer Jones*. Gyldendal, 2005

Harvey, Gill: Fra virkeligheten 1. Vanvittige krimhistorier. Gyldendal, 2006

Jakobsen, Steffen: *Klar bane!* Samlaget, 1995

Leer Salvesen, Paul: *Vingeskutt* (1981) / *Fugler i flukt* (1982) / *Glassveggen* (1987)

Viemyr, Marianne: *Sviktet*. Damm, 1984

Filmmat

Eirin Brockovich

Eirin Brochovich lea bargguhis golmma máná oktondikšoeadni gii beassá bargui arkiivii advokáhta Ed Masry lusa. Doppe deaivida son muhtun eahpidahtti opmodatgávppiin.

Fargga fuobmá son ahte olles gávpot mii lea buohccán nuoskkiduvvon bodnečáziin.

Álggos eai háliit gávpoaga ássit vuolggahtit ášši, muhto Eirin ii vuollán ja jáhkiha sin. Son vázzá dáluid mielde ja oažžu 600 ášši vuolggaheddji. Ja vuoitá USA historjjá stuorámuš priváhta buhtadeami.

Good Night and Good Luck

Hirbmat áigequovdilis politihkalaš áigodat Amerihká historjjás. Galbmasohti lea bárrahiin, televišuvdna lea ođas ja riikka ravddamus konservatiiva senáhtora namma lea Joeph McCarthy

Muhtun neahttabáikki

www.ung.no

<http://sos-rasisme.no>

www.politi.no/portal/

<http://www.dep.no/jd/> (Justis- og politidepartementet)

www.nsd.uib.no/data/

Muhtun metodalaš evttohusa

Mo galgá beassat johtui

Loga muhtun kriminálaromána / geahča muhtun kriminálafilmma. Oahppit sáhttet vaike geahččat ovtta oasit bearjadatkriminála TV-ráiddu.

1. Čállet čeahkkáigeasu. Geavat Mánjenoriginála 8.2 (gávcci ruvttu)
2. Makkár kriminála áššit leat dahkkon?
3. Makkár dutkanvuogit geavahuvvojit?
4. Lea go duohtavuoda lahka?
5. Mat leat ránggáštusrámmat daidda rihkusáššiide.?

Dikkis

Oahppit sáhttet juogo leat mielde dikkis dahje sáhttet geavahit oahppogirjji.

Jus sii čuvvot dikki, fertejit sii mearkut dađistaga. Lea maid buorre ovddal gihtii háleštit

ja humadit makkár vuordámušat sis leat diggái ja mo doppe heive láhttet.

Mánjenoriginála 9.1 lea skovvi maid oahppit sáhttet geavahit dikkis dahje go barget bargogirjjiin. Dán sáhttá geavahit vuodđun dramatiseremii.

Áigelinnjá: mo diggi ovdána

Oahppit galget vuodđun geavahit dikki mii lea čilgejuvvon oahppigirjjis, ráhkadit áigelinnjá gosa sii merkot dikki ovdáneami álggus lohppii.

Fágaid rasttildeaddji bargu

Loga mánjenoriginálas 9.5 *Jury áigu dál geassádit eret* man Agnar Mykle lea čállán, ja dárogielgirjjis digaštallama/ságastallama birra ja reportáša.

Dikki duogáš lea čilgejuvvon Mykle noveallas. Ášši lea váidojuvvon láhkamanneriektái, ja dán oktavuodas leat nammaduvvon 10 álbmotduopmára (Jury) geat galget sivalašvuodagažaldaga váldit beali. Dii galgabehtet oassálastit diggái ieš guđet vugiin ja dát leat rollat maid galgabehtet juogadit:

1. Jury
- 4 álbmotduopmára
2. 1 bealušteaddji
3. áššáskuhtton
4. 1 áktor
5. vahágahtton
6. vihtan: 1 doavttir (riektemedisiidna áššedovdi)
7. vihtanat: politiijadutkit, siidaguoimmit, áššáskuhtton eamit ja earát.
8. Mediajoavku: 1 báikkálašáviisa, 1 riikaviidosaš beaivválašáviisa, 1 rádiodoaimmaheaddji, 1 tv-doaimmaheaddji.

Bargobihtát

1. Buohkat jurddašit iežaset rolla birra áššis ja dahket mearkkašumiid ovdal dikki.
2. Ráhkadehket ceahkkelanja diggeviessun
3. Diggi čadahuvvo čuoggáid mielde mat leat oahppogirjjis (dahje dego govvaráidu)
4. Jury mearrida sivalašvuodagažaldaga ja álbmotduopmárat celket ránggáštusmihtideami
5. Mediajoavku ovdanbuktá iežaset reportášaid sierranas mediain

Dievasdigaštallan

Olles ceahkki evaluere

1. Dikki čadaheami
2. Sivalašvuodagažaldaga ja ránggáštusmihtideami
3. Media rolla ja reportášaid sisdoalu

Fasit "Muittát go?"

Fasit "Muittát go?" s 204

1. Dovddaldat leat válddahallan mo lea olggosoidnot ja man boaris lea
2. *Áššáskuhtton* lea son gea nsáhtá duođaštit bargan veardedagu. *Várohuvvon* lea son gean ballet lea verrošan muhto eai sáhte duođaštit ovdal go leat dutkan.
3. *Bealušteaddji* lea advokáhta gii veahkeha áššáskuhttoma go ášši bohtá diggái.
4. Háldogiddagas geavahuvvo dalle go boles áigu dutkat duođalaš ášši.
5. Áššáskuhtttineiseváldi sáhtá leat riikaadvokáhta, stáhtaadvokáhta, bolesmeaštir ja boleskámmáriid juristtat.

Fasit "Muittát go?" s 212

1. Diggegottis leat golbma duopmára, okta fágaduopmár ja guokte álbmotduopmára.
2. *Evttolaš duopmu* lea dakkár gos ii dárbaš čohkkát giddagasas dainna eavttuin ahte ii daga veardedaguid lagamus guovtti jagis. *Eavttuhis duopmu* lea fas duopmu gos gártá čohkkát giddagasas.
3. *Guoddalus* lea go váidá duomu ja gáibida ođđa giehtadallama alit dikkis.

Fasit "Muittát go?" s 216

1. Duođalaš rihkusáššit gos ránggáštusrámma lea 6 jagi, guoddaluvvojit dávjá
2. Láhkanannerievttis leat dábálaččat golbma fágaduopmára.
3. Láhkamannerievttis leat dábálaččat golbma álbmotduopmára.
4. Jury lahtut leat golbma álbmotduopmára. Dat galget mearridit sivalašvuodagažaldagas.
5. Alimusrievtti váiddagoddi mearrida galgá go ášši meannuduvvot alimusrievttis.
6. Alimusrievttis leat vihtta duopmára.
7. Alimusriekti árvoštallá man garra duopmu galgá leat, leat go lágat rivttes láhkai dulkojuvvon ja geavahuvvon riehta, dahje leat leamaš meattáhusat áššemeannudeamis.
8. Alimusriektái bohtet dušše áktor ja bealušteaddji ovttas alimusrievtti duopmáriiguin.

Fasit "Muittát go?" s 219

1. Siviilaáššit leat riiddut guovtti olbmo gaskka, ránggáštusášši vuolggahuvvo jus lea eahpádus ahte muhtun dahká lágahemiid.
2. Siviilaáššiide ii leat seaguhuvvon politiija iige áššáskuhtttineiseváldi.
3. Ášši vuolggaheddji lea son gii doalvu ášši diggái ja ášši vástideaddji gean vuostá ášši vuolggahuvvo.

Kopijjaoriginálat

4.1.1 Skovvi mii geavahuvvo dikkis

Skovi sáhttet oahppit geavahit dikkis, go barget oahppogirjjiin dahje geavahit dan vuodđun dramatiseremii.

4.1.2 “Jury geassáda sierranassii”

Agnar Mykle novealla.

4.1.3 Leat go goasse kriminála daguid dahkan?

Skovvi sáhtta geavahuvvot vuodđun ságastallamii kriminalitehta birra.

4.1.4 Rihkkumuš ja vearredagut nuoraid gaskal 13-19 jagi

Tabella sáhtta geavahuvvot go okto bargá dahje go guovttis barget.

4.1.5 Nuorra lámkarihkuid dikšun

Essay gos Jens Bjernebo divvu gažaldagaid ohppiide.

4.1.6 Áššáskuhttinmearrádus

Vuolggasadji go áigu bargat Norgga lágaiguin.

4.1.7 Smiehtas maŋos!

Oahpahus mo dološ áigge riekteáddejupmi dahje riekteipmárdus lei gos earret eare varramávssaheapmi lei. Oahppit sáhttet ieža ohcat lasi dieđuid internehtas.

4.1.8 Oanehisvástádusiskkus

4.1.9 Guhkesvástádusiskkus

Kriminalitehta ja ránggáštus

Vuolle-kapihttalat	Čujuhus oahppogirjái	Kopijiaoriginálat
Mii lea kriminalitehta?	s. 223	10.1 Storyline
Vearredagut ja rihkkumušat	s. 223	kriminalitehta ja ránggášta birra
Birasvearredagut	s. 224	10.2 Rollaspeallu
Ekonomalaš kriminalitehta	s. 226	10.3 Riikkaidgaskasaš
Leat go mii riegádan skealbman – vai šaddat go mii dađi mielde?	s. 227	jápminduomu heaittiheami soahpamuš.
Sierra lágan čilgehusat kriminalitehta birra	s. 228	10.5 Fágaidrasttildeaddji servodatfága ja matematihka bihtá.
Ránggáštus	s. 228	10.6
Rájus	s. 229	Oanehisvástádusiskkus
Vajálduvvon mánát	s. 229	10.7 Guhkesvástádusiskkus
Kriminálafuolahus friddjavuođas	s. 231	10.9 Vihtta jagi jápminlanjas.
Mo galgá ránggáštit nuoraid	s. 231	
Kriminála vuolleahki	s. 231	
Riidočoavdinráđđi	s. 232	
Čoahkkáigeassu	s. 234	
Bargobihtát	s. 235	

Fága guovdu momeanttat

Dán kapihttalas galget oahppit oahppat mo kriminalitehta lea ovdánan servodagas ja čilgehusat vejolaš sivain. Sii ohppet maidái ieš guđet vugiid kriminalitehta, omd. birasrihkosat ja ekonomalaš kriminalitehta. Ránggášta ulbmil ja ránggáštanvuogit maid giehtadallovvojit.

Girjjálašvuolta

Fágagirjjálašvuolta

Falck, Sturla: Mellom straff og behandling: tvangsplassering av ungdom med alvorlige atferdsvansker, Kommuneforlaget 2006

Ferrer-Wreder, Laura: Framgongsrika preventionsprograma för barn och unga: en forskningsöversikt, Gothia 2005

Frønes, Ivar og Lise Kjølørød: *Det norske samfunn*, Gyldendal 2005

Heggen, Kåre: Risiko og forhandlinger. Ungdomssosiologiske emner, Abstrakt forlag 2004

Čáppagirjjálašvuolta

Berggren, Arne: Stillemannen, hustruen om et drap. Aschehoug, 1992

Cassidy, Anne: *Jakten på Jennifer Jones*. Gyldendal, 2005

Harvey, Gill: Fra virkeligheten 1. Vanvittige krimhistorier. Gyldendal, 2006
Jakobsen, Steffen: *Klar bane!* Samlaget, 1995
Leer Salvesen, Paul: *Vingskutt* (1981) / *Fugler i flukt* (1982) / *Glassveggen* (1987)
Viemyr, Marianne: *Sviktet*. Damm, 1984

Filmmat

Shawshank Redemption vuodđuda Stephen King mitalussii “Rita Hayworth and the Shawshank Redemption”, muhto mitalus ii leat dábálaš King-mitalus gos leat luonddu bajábealde fámut ja dakkárat. Mitalus lea oktageardánit guokte dievddu birra geat gávdnaba návccaid gierdat diliid main eai leat nu buori eavttut, doaivvuhisvuoda vuoitit vaikke soai guktot leaba eallán máŋga jagi muvrraid duohken.

Populærmusikk fra Vittula – 2004

Filbma vuodđuda Mikael Niemi dovddus girjái 2001:s ja lea filbma mii boktá olbmo ja lea hui garra mitalus guovtti mánnávuoda skihpáriin Matti ja Niilas ja sudno bajásšaddamis garra davvi-ruota birrasis Durtnusleagis 60- ja 70-logus

Eirin Brockovich

Eirin Brochovich lea bargguhis golmma máná oktondikšoeadni gii beassá bargui arkiivii advokáhta Ed Masry lusa. Doppe deaivida son muhtun eahpidahtti opmodatgávppiin. Fargga fuobmá son ahte olles gávpot mii lea buohccán nuoskiduvvon bodnečáziin. Álggos eai háliit gávpoga ássit vuolggaht ášši, muhto Eirin ii vuollán ja jáhkiha sin. Son vázzá dáluid mielde ja oažžu 600 olbmo ášši vuolggaheddjin. Ja vuoitá USA historjjá stuorámus priváhta buhtadeami.

Good Night and Good Luck

Hirbmat áigequovdilis politihkalaš áigodat Amerihká historjjás. Galbmasohti lea bárrahiida, televišuvdna lea ođas ja riikka ravddamus konservatiiva senáhtora namma lea Joeph McCarthy

Muhtun neahttabáikki

www.ung.no

sos-rasisme.no

www.politi.no/portal

www.nsd.uib.no/data/

www.ffp.no/ (Forenigen for fangers pårørende)

Eanet dieđut iešguđet giddagasain:

Bastøy fengsel

Rabas giddagas gos čohkkájit sii geain leat guhkes ja gaskaguhkkosaš duomut geat sáhttet čadahit rabas ránggáštusa mas dohkálaš dorvvolašvuhta.

Borg fengsel

Giddagas lea Tønsbergas, ja lea rabas giddagas kriminálafuolahusas mátta regiovnas.

Bergen fengsel

Giddagas lea Haukåsas Åsanes, davábealde Bergena.

Ila fengsel-, forvarings- og sikringsanstalt

Oaivvilduvvon sidjiide geat leat dubmejuvvon čohkkát giddagasas.

Kristiansand fengsel

Giddejuvvon giddagas gos eanaš čohkkájit sii geat leat háldogiddagasas.

Leira fengsel

Rabas giddagas Troandimis. Siidduin gávdnojit dieđut ránggáštusčadaheami sisdoalus ja konsekveansapedagogihkas.

Oslo fengsel

Norgga stuorámus giddagas eanaš čohkkájit sii geat leat háldogiddagasas dahje leat geardduheaddjikriminálát geain leat relatiiva oanehis duomut.

Ringerike fengsel

Lea Ringerike gielddas, máttabealde Tyrstrand guovddáža oarjjabealde Tyrifjorda.

Trondheim fengsel

Giddagasas leat máŋga ossodaga Troandimis ja lahkosis.

Fágalaš duogášdieđut

Man ollu kriminalitehta háliidit mii?

Kronihkka Aftenpostenenis 13.04.04 man Jostein Bakke čálii.

Ii leat mihkke luonddu láchka mii dadjá ahte kriminalitehta lassána; gaskkohagaid lea dat muhtumin njiedjan. Man ollu kriminalitehta šaddá, lea dávjá gitta politihkalaš mearrádusain. Lea gitta das maid mii kriminaliseret, man láchkai mii ránggáštat ja mo mii ordnet ránggáštusčadahemiid, deattuha **Jostein Bakke**. Son lea bolesinspektevra Oslo bolesguovllus, gos son jođiha spesiálaáššáskuhttinossodaga, ja lea váldodoaimmaheaddjin Bolesvirgeolbmuid áigečállagis.

1960-logu rájes leat vearredagut lassánan measta logigeardásažžan. Dán dramáhtalaš lassáneapmái gal leat hárvánan ja ii eanet hirpmahuhte min go oaidnit ođđa olahus loguid. Mii doallat dán lunddolažžan, dego muhtun luondduláhka.

Muhto nu ii leat. Áigodagas 1925 – 1954:s njiejai kriminalitehta árvvu mielde 16 %. Eará riikkain dego mat Dánmárkkus, lea kriminalitehta uhccánat go 15 jagi dassái. Nu ahte kriminalitehta ii dárbbáš lassánit jagis jahkái. Man ollu kriminalitehta mii oažžut, lea boadusin politihkalaš mearrádusain. Dahje eai dahkko mearrádusat.

Mii leat buohkat kriminalitehta oaffarin. Buoremus dáhpáhusaid bokte jus mii dušše máksit bolesii ja riekteásahussii vearroruđaiguin, ja mii máksit dáhkádusmávssuid ja doaimmaid ovddas mat gáhttemin min viesuid ja eará opmodagaid, omd. nahkihat logeža lohkkaskáhpelohkkii. Mii fuolastuvvat – ja duodaid: Juohke jagi vásihit measta miljovna beali viesu sisagaikumiid ja bilidemiid.

Ođđa kriminalitehta

Kriminalitehta lassáneami sivvan gal bohtá das go eanet áššit kriminaliserejuvvojit. “Mađi eanet lágat, dađi eanet skealmmat,” dajai eangalas girječáli Thomas Fuller 1600-

logus. Momeanttat mat vuosttildit odđa ránggáštusmearrádusaid, gillájit go lea politihkalaš čájehandárbu. Loguid ektui eai leat stuorrát dat odđa kriminalitehta vuogit. Vuoitokriminalitehta oasis lea sullii 2 goalmmadasa registrerejuvvon kriminalitehtas. Muhto go odđa áššit kriminaliserejuvvojit, bohtet lassegolut, maid ferte muhtun sajis váldit. Dát kronihkka lea árbevirolaš vuoitokriminalitehta birra, mas váldo oassin lea suoládeapmi.

Kriminálastatistihka

Mii eat dieđe man ollu kriminalitehta mis lea ja man ollu kriminalitehta máksá. Maid diehtit, lea galle váidima politiijat leat registreren, ja daid váilevaš dieđuid mat leat čadnojuvvon juohke ovttá áššái.

Kriminalitehta Norggas 1960 – 2000

Fuolastuhtti ovdadeapmi.

1960-logu rájes leat registrerejuvvon vearddagut Norggas lassánan 10 geardásažžan, go kriminalitehta dan sadjái áigodagas 1925 – 54 njejai 16 proseanttain.

Váidin ii ovddas kriminála “dáhphusa”, muhto gal vástidit formálalaš poastta jurddašuvvon áššáskuhttimis. Guokte iešguđetlágan váidima sáhttet omd. guoskkahit vástideaddji “vurkkodeapmi” ja “hánken” dan seamma gramma hášas, danne go juridihkalaččat leat guokte sierralágan kriminála dagu. Nuppi earálágan dáhphusa guoskkaha ovttaskasváidima gos leat mánga veardahkki geat systemáhtalaččat leat ovddidan veahkaválddi muhtun oaffarii. Danne leat statistihkas váilevašvuodát.

Stuorámus váilevašvuolta lea dieđusge go dat ii mital maidege dan registrerekeahtes kriminalitehtas, maid namahit sevdnjeslohkun. Mii lea maid sivvan dasa go politiijaregistarat eai leat buoremus diehtogáldut das man ollu kriminalitehta lea riikkas. Riikkaidgaskasaččat dollojuvvo kriminalitehtaoaffariid guorahallan eanemus luohtehahtti gáldun.

Norggas gal ii gávdno dakkáraš guorahallan mii lea veahá fuotni, vaikke danlágan guorahallan vuhttui ge eallindilleguorahallamis. 1997:s mitalii dat ahte juohke 100 suoládeamiváidimis ledje 60 suoládeami mat eai bohtán politiijadieđuide. Eanaš kriminalitehta lea registrerejuvvon dás; sevdnjeslogut leat relatiiva uhccán. Eará lágan kriminalitehta, ovdamearkka dihtii veagalašvuolta, gos sevdnjeslogut leat mealgat stuorát.

Geat dahket kriminalitehta?

Dán áigge lea nu ollu kriminaliserejuvvon ahte daddjojuvvo juo ahte “buohkat” leat kriminálát. Retoralaččat gal várra lea riekta. Muhto dat mii guoskkaha dan “klassihkalaš” kriminalitehta, de leat uhccán kriminálát. Muhtun unna joavku lea välljen alccesis rutiinnalaš kriminála eallinvuogi. Danne lea ge balddihahtti veahá olbmot geat leat duohken mearkkašan veara oasis vuoitokriminalitehtas.

Odđajagemánu 1. b. 2000 rájes leat Oslos váidojuvvon oktiibuot 15000 ieš guđet olbmo suoládeamis ja suolagálvvuid jodiheamis. Lea dattetge dušše 2 proseantta dáin, dahje 302 olbmo, geat leat áššiid duohken gos dahkki lea dieđus. Vádjet 300 olbmo leat duohken njealjádasa suoládemiin Oslos. Mii sáhttit meroštallat ahte doaimmalepmosat suoládit guktii beaivvis. Dan lassin vel dahkan eará kriminála daguid. Lea danne issoras

stuorra potenciála konkrehta personfokuserema lahkoneamis.

Diehtu kriminalitehtas

1972:s lei kriminalitehtavuosttildeapmi várra dat deháleamos elemeanta presideantta Nixon válgabarggus USA:s. Boađusin das lei ahte kriminalitehta USA:s njiedjagođii 1973:s, ja lea dan rájes geahppánan. Kriminalitehta lea dušše oasáš das mii lei leamaš USA:s ovdal. Nu ahte lea han dat vejolaš. Maiddái Norggas sáhttit mii mearridit ahte mii háliidit geahpidit kriminalitehta, ja boađusin várra gártá leat man ollu resurssaid mii geavahit kriminalitehtavuosttildeapmái, ja man optimála láhkai resurssat geavahuvvojit. Jus galgá máhttit dahkat mearrádusaid dás, de ferte leat diehtu kriminalitehtas. Ferte diehtit juoidá vuoddoáššiid das man ollu kriminalitehta mis lea ja man ollu dat máksá. Systemáhtalaš oaffariid guorahallan ja buoret politiijastatistihkat leat dehálaš doaimmat.

Ráŋggáštusdásit

Ođđaseamos giddagasolbmuid logahallamis maid brihttalaš riikkasisdepartemeanta lea ráhkadan, sisttisdoallá 41 eurohalaš riikka. Logahallan čájeha ahte leat uhccán olbmot geat čohkkájit Norggas eará riikkaid ektui. Mii leat measta vuolimužžan logahallamis. Muhto mis ii leat uhccán kriminalitehta Norggas, vaikke mii háilidivččiimet gáddit. Mis lea oktageardánis vuollegis ráŋggáštusdási. Šaddá vel eanet mearkkašan veara go diehtit ahte čohkkájeddjiide váikkuha vel go mii leat vuoruhan garrasat duomuid, namalassii johtolaga ja gárrenmirkkuid surggiide.

Jus servodat geavaha duomuid jierpmálaččat, de ollašuvvat mii ollu. Muhtun olbmot suoládit dábi dihtii ja dan láhkai váikkuhit min kriminála loguide Norggas. Go sin bealis geahččá, de lea sin iežaset mielas jierpmálaš dahku: Buorre bealit maid fidne rutiinnalaš suoládeamis, leat buoret go maid molssaeavttuin fidne.

Jus ráŋggáštus čavgejuvvo geardduheadđi vuoitikriminalitehtii, de vuosttamuzžan muhtumat geahpidit sin kriminála doaimmaid. Nubbin lea ahte fas hehttet vearredahkkiid doaibmanis: Nu guhká go hyperaktiivva kriminála čohkká giddagasas, de hehttejuvvo son dahkamis iežas bilideaddji doaimmaid dan áigodagas go čohkká. Ja diekko lea duodaid ollu maid sáhttá dahkat.

Duodalaččat leat mis dušše 2000 giddagassaji. Ođđaseamos politihkalaš doaimmat leat ahte ollislaš ráŋggáštusdási geahpeduvvo 3.5 proseanttain, go áraduvvo luovus beassan. Mii lasiha kriminalitehta? Jus galgá geahpedit kriminalitehta, de ferte váldit atnui politihkalaš mearrádusaid ahte lasihit ráŋggáštankapasitehta dainna jurdagiin go fokusere ráŋggáštusa lasiheami dakkár sajiin mas leat kriminalitehta eastadan váikkuhusat.

Vuoruhuvvon resursageavaheapmi

Sihke politeaddjái, áššáškuhttineiseváldái ja politihkkáriidda lea dehálaš mielas čadahit reella barggu stivrema. Várre ferte muhtun jiellat áššiid oaffaruššat. Eangalas árkabisma Geoffrey Fisher dajai muhtumin ná: “Siviliseren servodagas lea juohke vearredahku suddu, muhto eanaš suddu eai galgga giedahallojuvvot suddun.” Dahje govven dan ášši mo dáppe davvin lea: Min mielas ii leat gal jierpmálaš dahku jus vuojaša jávrriid gaskka duoddaris go lea goardestan goikeerttega dollagáttis ja jugistan vel moadde vuola, muhto lea go dárbu kriminaliseret dan? Norggas leat 40 000 gárrenmirkko váidimat jahkásaččat, eanáš leat smávva áššit mat gusket geavaheapmái/vurkkodeapmái. Veardideapmái lea Dánmárkkus 900. Diđolaš resursageavaheapmi mearkkaša ahte ferte dovddastit ahte muhtun sajiin ferte geahpedit, gažaldat lea maid. Dánmárkkus gal máhttet dán, doppe geahppána kriminalitehta.

Eanet siviila áššiin

Siviilaášši vuolggahuvvo go ášši vuolggaheaddji stevdne ášši diggái. Dábálaččat válmmašta ášši advokáhta. Ášši oahpásmahtta diggi ášši vástideaddjái almmuheami bokte. Almmuheami mielde oažžu ášši vástideaddji vástádusáigemeari. Stevdnen ja vástádus áigemearri addá áššái rámma.

Ášši válmmaštuvvo go oasálaččat čállet proseassačállaga diggái mas buktet ovdan iežaset mearkkašumiid ja makkár duodaštusaid áigot geavahit.

Ovdal go mieđihuvvo stevdnen, de ferte eanaš áššiid bokte vuos soabadit soabahanrádis.

Go ášši lea gárvásit válmmaštuvvon, de dollo váldogiedahallan. Mii álggahuvvo go guktuid advokáhtat dollet álgganhan logaldallama. Dalle buktet ovdan oasálaččat dokumeantaduodaštusaid. Dan maŋŋá dutkojuvvojit oasálaččat ja vihtanat. Diggeri sáhtta maid fitnat dutkanmátkkis. Váldogiedahallan loahpahuvvo ákkastallamiin. Ákkastallamis čoahkkáigesset advokáhtat ášši ja čiekŋudit riektegažaldagaid. Go váldogiedahallan lea loahpahuvvon, de celkojuvvo duopmu.

Duopmár sáhtta geahččalit soabadit oasálaččaid gaskkas sihke ášševálmmaštallamis ja váldogiedahallamis.

Oasálaččat sáhttet soahpat ahte ášši giedahallojuvvo álkiduvvon rievttis. Mii lea maid bákkolaš vealgeáššiin go lea sáhka unnit meari ruđas. Álkiduvvon riekti mearkkaša ahte riekti sáhtta garvit njálmálaš soabadallamiid dahje čađahit dan álkidit go dábálaš vuogi mielde.

Oasálaš gii vuoittáhallá, galgá dábálaččat máksit dan nuppi áššegoluid. Son sáhtta maid guoddalit ášši.

Muhtun metodalaš evttohusa

Oahppit dovdet juo fáttá go leat bargan dáinna kapihttaliin. Goittotge lea dát miellagiddevaš ávnnas gos oahppu boahtá áviissain ja tv:s.

Geavat ovdalohkanskovi Mánŋenoriginála 4.5.

FÁGA: FÁDDÁ/KAPIHTAL/SIIDU

Mun diedán	Háliidan diehtit eanet dás	Mun lean oahppan
------------	----------------------------	------------------

Storyline kriminalitehtas, Mánŋenoriginála 10.1.

Dát lea muhtun Storyline mii vuodđuda báikkálaš kriminalitehtii. Dárogiefága laktojuvvo fárrui go geavahuvvojit ieš guđet čálalaš suorggit.

Rollaspeallu

Vuodđun leat guhtta rollakoartta man vuodul oahppit sáhttet ságastallat guottuid birra mat leat narkotihkkii. Oahppit sáhttet juohkásit guđa eará jovkui mat válmmaštit ovdanbuktima iežaset rollakoartta bokte. Okta lahttu juohke joavkkus välljejuvvo oassálastit digaštallamii/spellui.

Geahča rollakoartta Mánŋenoriginála 10.2

Fasit Muittát go?

Fasit “Muittát go?” s 228

1. Sarte lei fránskalaš filosofa.
2. Kriminalitehta leat dagut mat leat gustojeaddji lágaid vuostá.
3. Vearredagut leat vearrámus láchkarihkumat. Rihkkosat leat unnit láchkarihkumat main lea ránggáštusrámma gitta 6 mánnui.
4. Dábáleamos vearredagut leat vuoitovearredagut.
5. Ovdamearkkat ekonomalaš vearredaguin lea njihtan, dáhkádusskelbmošepmi, vearronjihtan, korrupšuvdna ja čáhpes bargu.
6. Kriminalitehta sivaidd čilgejit juogo ovttaskas olbmo dahje servodaga sivvan.

Fasit “Muittát go?” s 232

1. Ránggáštusvuogit leat giddagas, sáhkut ja sihkarastin.
2. Jus vearredahkki lea dahkan erenoamáš garra vearredagu, sáhtá son dubmejuvvot rádjosis dihto jagiide ránggáštusa lassin dahje ránggáštusa sadjái.
3. Kriminálafuolahus friddjavuođas mearkaša ahte dubmejuvvon eallá friddjavuođas geahču vuolde bearráigeahčči hálddus.
4. Servodatránggáštus lea go dubmejuvvon galgá bargat servodatávkin barggu dan sadjái go čohkkát giddagasas dahje máksit sáhkuid.
5. Áššáskuhttinheaitta geavahuvvo jos ášši ii leat duođalaš, jos vearredahkki lea hui nuorra ja jos son ii leat ovdal verrošan.
6. Kriminála vuolleahki lea 15 jagi.
7. Soabahusráđđi dahje riidočoavdinráđđi gieđahallá dávjá soabatmeahtun- ja kriminálaáššiid mat gusket nuoraide vuolles 15 jagi.

Kopijjaoriginálat

4.2.1 Storyline kriminalitehtas ja ránggáštusas

Dát lea storyline mii vuodđuda kriminalitehtii lagašbirrasis. Mánjenoriginálas leat vihtta koartta, ja juohke koarta ovddasta ovtta kapihttala storylinas.

Oahpaheaddji galgá čuohppat luovus koarttaid ja juohkit dađi mielde go storylina ovdána.

Storylina lea viiddiduvvon rollaspeallu mas lea fokus:

- Veahkaválddálašvuohta nissoniid vuostá
- Veahkaválddálašvuohta ruovttus
- Mo ovdána diggi
- Gii lea kriminála

Dán lágan kriminalitehta lea hui dábálaš, ja mii ávžžuhit geahččat dákkko

www.amnesty.no gos lea ollu veahkaválddálašvuohta nissoniid vuostá, e.e. buorre statistihkka ja álkes teavsttat. Muhtumii sáhtá maid geavahit mánjenoriginálan ja heivehuvvot storylinii (koarta 3)

Lea maid vejolaš doalvut dán doaimma go geahččá mii dáhpáhuvvá maŋŋá go duopmu lea celkojuvvon.

- Áššis gillájeaddji reakšuvdna, áššáiduvvama reakšuvdna, birrasa reakšuvdna.

- Maŋŋá go ránggáštuš lea čađahuvvon: maid dál?
- Doarjjaapparáhta oassálaččaid birra; kriminálafuolahus, kriisaguovddážit, bearašsuodjalankantuvra.
- Veahkaválddálašvuolta nissoniid vuostá, geahča mearkkašumi.

Goalmát koartta birra: Mearridehket joavkkuid ovdagihtii, joavkkus eai oaččo leat eanet go viđas. Joavkkut galget oažžut sierra rollaid ja várra lea vuogas jurddašit joavkkus sierra doaimmaid birra ovdal go čohkke joavkkuid. Geat galget leat mielde leat ieš guđet joavkkuin.

4.2.2 Rollaspeallu

Rollakoarta rollaspealus gos ieš guđet olbmot digaštallet maid berrešii dahkat nuoraiguin geat váldojit gitta hášavuovdimis.

4.2.3. Gažaldagat ja vástádušat jápminduomus

Ráhkadeaddjin lea leamaš Amnesty Internasjonál. Lassebargobihtát ohppiide.

4.2.4 Guhkesvástádušisikkus

Norga ja riikkaidgaskasaš lágat

Vuolle-kapihttalat	Čujuhus oahppogirjái	Kopiijaoriginálat
ON:a vuodđudeapmi	s. 237	11.1
ON:a ideála áigumušat	s. 237	Olmmošvuoigatvuodaid rihkkun
Olmmošvuoigatvuodaid máilmmejulggaštus	s. 239	11.2 Muitinhárjehus – ON’ konvenšuvdna mánáid vuoigatvuodaide
Siviila ja politihkalaš vuoigatvuodaid konvenšuvdna	s. 239	11.3 Kampánja Fremtiden i våre hender
Ekonomalaš, sosiálalaš ja kultuvrralaš vuoigatvuodaid konvenšuvdna	s. 240	11.4 Bargobihtát kampánjii
ON:a mánáid vuoigatvuodaid konvenšuvdna	s. 240	11.5 “Muhto duvváid gal bibmet”
Nieiddat ja oahppu	s. 241	11.6 Bargobihtát “Muhto duvváid gal bibmet”
Norga ja olmmošvuoigatvuodát	s. 244	11.6
Norga ja ON:a nissonkonvenšuvdna	s. 245	Oanehisvástádusiskkus
ON:a ráfibisuhan veagat	s. 245	11.7 Guhkesvástádusiskkus
Norgga oassálastin riikkaidgaskasaš operašuvnnain	s. 247	
Čoahkkáigeassu	s. 248	
Bargobihtát	s. 249	

Fága guovdu momeanttat

Oahppit leat oahpahuvvon mo demokratiija doaibmá stivrenvuohkin, sii dihtet maddái mo báikegottit Norggas doibmet ja sii leat maid bargan norgga lágaiguin ja rivttiiguin. Dál galget sii oahpahuvvot deháleamos riikkaidgaskasaš lágain maid ON lea dohkkehan, ja mo Norga meannuda daid. Ii leat vejolaš gieđahallat buot konvenšuvnnaid ja buot artihkkaliid, muhto oahppit besset oahpásmuvvat Olmmošvuođaid máilmmejulggaštussii, Sosiála ja politihkalaš vuoigatvuodaid konvenšuvdnii ja ON:a mánáidvuoigatvuodaid konvenšuvdnii.

Girjjálašvuohta

Fágagirjjálašvuohta

Bergem, Karlsen, Slydal: *Menneskerettigheter en innføring*, Humnist forlag 2002 (L)
Forsvarets overkommando, Presse- og informasjonstjenesten: *Forsvarets årsoversikt 2005*

Norks utenrikspolitisk institutt (NUPI): *Hvor hender det?*
(Anbefaler abonnement)

Čáppagirjjálašvuohta

Ambjørnsen, Ingvar: *Døden på Oslo S*, Cappelen 1988
Eide, Elisabeth: *Til Kabul faller*, Gyldendal 1994
Ghazy, Randa: *Drømmen om Palestina*, Aschehoug 2002
Jones, Tockey: *Skin deep*, Gyldendal 1987
Newth, Mette: *Bortførelsen*, Tiden Norsk Forlag 1993
Njølstad, Olav: *Brennofferet*, Gyldendal 2005
Nordhaug, Eva: *Synab – min historie*, Aschehoug 2004
Strachan, Ian: *Det nye landet*, Hjemmets bokforlag (Damms junior) 1991

Filmmat

Skilpadder kan fly (Bhaman Ghobadi)

Erenoamáš filbma mii muitala kurdalaš mánáin geat ellet báhtareddjiid leairras Irakas.

Osama (Siddiq Barmaq)

Filbma muitala muhtun nuorra nieiddas gii háliida alces oahppu háhkat Talibana-Válddi áigge Afghanistanas.

Skru´n son Bekcham (Gurinder Chadha)

Muitala muhtun nuorra indialaš nieiddas gii lea čeahppi čiekčat spáppa. Váttisvuohtan lea go su bearaš háliida su leat árbevirolaš indialaš, ja iige menddo beroštit spábbačiekčamis ja Beckhamas...

Alt om min far (Even Benestad)

Muitala Even Benestad áhčis gii eallá transvestihtan.

Zozo (Josef Fares)

Zozo šaddá bajás siskkáldassoadis Libanonas. Bearaš mearrida báhtarit Ruttii, muhto tragediija deaivida...

Onskapen (Mikael Håfström)

Filmatiseren Jan Guillota iešbiografijias gos deattuhuvvojit jagit go son váccii ruođa internáhtaskuvlla.

Døden på Oslo S (Eva Isaksen)

Filmatiseren Ambjørnsena romána Pelle og Proffen geat geahččaleaba veahkehit muhtun nieidaskihpára gii lea sorron narkotihkkii ja prostitušuvdnii.

Et dukkehjem (Per Bronken)

Filmatiseren Ibsena dramas man NRK tv lea ráhkadan.

Ávkkálaš webačujuhusat

www.fnsambandet.no

www.publikasjoner.det.no

www.nupi.no

www.reddbarna.no

www.forsvarsnett.no

www.amnesty.no

<http://en.wikipedia.co.uk>

Fága duogášdieđut

Norga, Nigeria ja olmmošvuoigatvuodát

Statoil lea investeren miljovnnaid ruvnnuid oljoohcamii ja produkšuvdnii olgoriikkas. Statoil ferte stuorrut vai nagoda gilvalit eará oljofitnodagaiguin. Maŋimus jagiin lea Statoil máinnašuvvon mediain dan barggu dihtii maid lea dahkan riikkain gos leat stuorra olmmošvuoigatvuoda váttisvuodát. 1995:s goddojuvvui nigerialaš girječáli Ken Saro Wiwa ovttas gávccii eará birasaktivisttain, geat ledje vuosttildan oljobuvttadeami nuoskkidemiid riikkas. Jagi 2002 dubmejuvvui nuorra nigerialaš nieida Amina Laval jápmimii almmolaš geađgádeami bokte danne go lei riegádahtán máná olggobealde náittosdili. Statoil moitojuvvui garrasit go sii gilde bidjamis Amina Laval Amnesty Internasjonala akšuvnna sin ruovttusiidduide. Muhtun jagiid maŋŋá gávnnahalai Statoil go lei leamaš mielde oljobuvttadan korrupšuvdnaskandálas Iranas.

Amina Laval eadni bákkohe su gávccijahkásažžan prostitušuvdnii, mánŋa fuolke-dievddu rihpe su ja vuvde su dievdduide, geat fas láigohedje su. Dán dihtii dubmejuvvui *son* 100 spižá spihčcemii ja jápmimii. Amnesty Internasjonala barggu bokte rievdaduvvui jápminduopmu geassemánus 2005:s.

Hypatia muitalus

Ii leat duohta, dego sáhtá oaidnit mángii, ahte nissonat eai leat studeren ja ovddidan diehtaga ja servodaga ovdáneami. Muhto sin leat vuosttildan áiggiid čađa sihke báhpát ja servodat muđui, ja historjá ii leat maid addán sidjiide rivttes báikki – juoidá maid Hypatia muitalus muitala:

Son lei náitalan duohtavuodain ja oppa áigge jođus gávdnat logalaš duođaštusaid. Loahpas gártá vel dat su luodda...

Hypatia gárttai bajimuččaid searvá Alexandrias. Son jođihii Akademiija, sus lei báiki gávpotstivrras ja lei ráđđeaddin romalaš prefekii (gii lei báikkálaš jodiheaddjin ja gii ovddastii romalaš stáhta Egyptas). Historjá muitala go sus jerrui manne son ii lean náitalan, de dajai ahte son lea addán iežas duohtavuhtii. Mii ii lean várra nu buorre dovddastus, dalle go risttalašvuohta lei ráđđegoahtán eará oskkuid badjel ja ledje riiddut religiovnnaid gaskkas.

Kyrillos, Alexandria patriárka ja risttalaččaid jodiheaddji, lei badjelgeahččagoahtán filosofaid, luondudiehtagiid ja matematihkalaččaid.

Historihkkár *Edward Gibbon* lea govven mii dáhpuhuvai jagi 415, maŋŋá go *Kyrillos* lei jorgalahtán álbmoga Hypatia vuostá: “Dan váivves bassi hellodatbassebeavivi doaluin gaikkihuvvui Hypatia olggos iežas vovnnas, nuolahuvvui álásin, geasehuvvui girkui ja givssiduvvui olmmošmeahtunvugiid mielde. Biergu faskojuvvui eret su julggiin bastilis skálžžuiguin ja sparaideaddji lahtut bálkestuvvojedje dollii”.

Váidalahtti lea ahte visot maid Hypatia čálii, lea duššan, maŋŋá go risttalaš keaisár Teodosius mearridii ahte buot báhkinlaš girjjálašvuohta Alexandrias galggai boldojuvvot. Muhto sihkkar lea goittotge ahte Hypatia lea *hyperbeleriid* ja *parábeliid* idea duohken (rabas rieggát) ja *ellipsat* (gitta rieggát).

Suodjalusa mihttomearit

Norgga suodjalusas leat ain ge njeallje vearjosuorggi: armea, mearrasuodjalus, áibmosuodjalus ja ruovttusuodjalus. Go Norga lea mielde suodjalanlihtus NATOS, *galgá* Norga oassálastit NATO doaimmaide, ja mii *sáhttit* maid oassálastit ON-doaimmaide.

Sovjetlihtu gaikáneami maŋŋá 1989:s mearridii Stuorradiggi ođđa dorvvolašvuodapolitihka ulbmiliid dan ođđa dili geažil máilmmis:

- Eastadit soađi ja leat mielde ovddideame stabilitehta ja ráfálaš ovdáneami
- Suodjalit norgga iešmearrideami politihka ja militeara deattu vuostá.
- Suodjalit norgga eana-, mearra-, ja áibmoterritoria rihkkumušain ja fallehemiin.

Maŋŋá Twin Towers falleheami New Yorkas čakčamánu 2011:s lea norgga suodjalus čađahan stuorra nuppástusaid, ja sihkkarvuodapolitihka ulbmilat leat rievdaduvvon:

- Áigedásis suodjalus mii lea sihke našunála ja riikkaidgaskasaš sihkkarvuoda beali mas lea fokus rievdadeapmái ja doaimmanvejolašvuodát sihke našunála ja riikkaidgaskasaš dásis.

Ođđa ulbmilat leat eanaš čujuhuvvon riikkaidgaskasaš doaimmaid guvlui, mas ii nu sakka deattuhuvvo Norgga oasálašvuoda stabilitehta ja ráfi ovddideamis. Go galgá suodjalit norgga iešráđálašvuoda ja bealuštit norgga territoria ja buorebut beassá oassálastit riikkaidgaskasaš doaimmaide.

ON doaimmat 2005	NATO dahje EU doaimmat 2005
Kosovo: UNMIK (1)	Kosovo: Kfor (89)
Gaskanuorti: UNTSO (12)	Kosovo: Kfor (89)
Etiopia/Eritrea: UNMEE (5)	LITAUEN: 7
Sudan: UNMIS (8)	Irak: 15
	Afghanistan: 369
	Sinai: 3
	Aperation Active Endeavour: KNM Trondheim (118)

ON-doaimmat

UNTSO (1948) UNs Truce Supervision Organization (Gaskanuorta)
UNMOGIP (1949) UNs Military observer Group in India an Pakistan
UNFIYP (1964) UNs Peacekeeping Foce in Cyprus
UNDOF (1974) UNs Disengagement Observe Force
UNIFIL (1978) UNs Interim Force in Lebanon
MINURSO (1991) UNs Mission for the Referendum in Western Sahara
UNOMIG (1993) UNs Observer Mission in Georgia
UNMIK (1999) UNs Interim Administration Misson in Kosvo
UNAMSIL (1999) UNs Misson in Sierra Leone
MONUC (1999) UNs Organization Misson in The Democratic Republic of the Congo
UNMEE (2000) UNs Misson of Support in East Timor
UNMIL (2003) UNs Misson in Liberia
UNOCI (2004) UNS Operation in Côte d'Ivoire
MINISTHA (2004) UNs Operation in Burundi
UNMIS (2005) UNs Mission in Sudan

2004 – Soahteindustriija gollejahki

Center for Corporate Policy almmuhii dálvet 2005 logahallama gos leat logahallon máilmmi jodheadji fitnodagat mat buvttadit gálvvuid ja bálvalusaid sođiin gillájeaddji guovlluide. Fitnodagat ieža gal čuoččuhit ahte sii leat oassin *suodjalusindustriijas*, eai ge soahteindustriijas.

Topp logi lista čájeha gii dinii eanemusat ruđa:

1	Lockheed Martin (vearjosystemat)	230 miljárdda
2	Halliburton (Olju, logistihkka, infrastruktuva)	130 miljárdda
3	Bechtel (infrastruktuva)	105 miljárdda
4	BHSH & Associates (ráđđeaddin, infrastruktuva)	24 miljárdda
5	BearingPoint (konsuleantadoaimmat)	20,1 miljárdda
6	Qualcomm (telekommunikašuvdna)	11,1 miljárdda
7	CACI International (vákšun)	7,7 miljárdda
8	Loral Satellite (vearjosystemat)	3,4 miljárdda
9	Aegis (dorvvolašvuohta)	1,5 miljárdda
10	CusterBattles (dorvvolašvuohta)	648 miljovna

Metodalaš evttohusat

Mo beassat johtui

Oahppit leat ovdal geavahan metoda gos veardádallet guokte fáttá gávdnan dihte erohusaid ja oktasašvuođaid, geahča mángenoriginála 4.10. “Siviila jeagoheapme mearkkaša go muhtun geavaha vugiid main ii leat veahkaválddalašvuohta diđevaččat lágaid ja njuolggadusaid rihkkun dihtii. Vaikke sii dihtet ahte sin dagut leat lobiheamit ja sáhtta ránggáštuvvot daguidis dihtii.” Ná biddjo vuoiggalašvuohta lobálašvuođa vuostá. Geavahehket vuodđun ovdamearkka mii lea čilgejuvvon siviila jeagoheami bokte, gárdima okkuperen, ja digaštallet vuoiggalašvuođa ja lobálašvuođa vuostá. Vuoiggalašvuođa momeanttat merkejuvvojit gurut jorbálassii, lobálašvuođa momeanttat merkejuvvojit olgežii, oktasašvuođat merkejuvvojit oktasaš oassái.

Ovdalohkan

Dákko lea maid jierpmálaš diktit ohppiid geavahit mángenoriginála 4.5 ovdalohkama birra. Oahppit devdet vuosttaš kolonnii maid dihtet, maid háliidit diehtit eanet nuppi kolonnii. Loahpas vel devdet vel mañimuš kolonnii maid sii leat juo oahppan.

Suollemasbábir

Divtte ohppiid lohkat peannain! Dán kapihttalis ollu fáktadieđut, ja suollemasbáhpára besset oahppit geavahit iskosis.

Guokte kolonnamerken

Mángenoriginála 1.1 sáhtta geavahuvvot dehálaš sániid ja dajaldagaid mearkkun dihtii

gurot kolonnii, go fas čieknjudahttet, čilgejit dahje vuođuštit olgeš beallai.

Fasit “Muittát go” – gažaldagaide

Fasit “Muittát go?” s 244

1. ON:a olmmošvuoigatvuođajulggaštus dohkkehuvvui 1948:s
2. Siviila ja politihkalaš vuoigatvuođaid konvenšuvnnas namahuvvo earret eará vuoigatvuohta ahte ii vásit biinnideami, vuoigatvuohta ahte biddjo giddagassii sivaid haga, ahte buohkat geat vásihit friddjavuođa manaheami, galget oažžut humána giehtadallama, vuoigatvuohta jurdda-, oamedovddu- ja religiovdnafriijavuođa, sátnefriijavuođa.
3. ON:a mánáid vuoigatvuođaid konvenšuvnnas gieđahallojuvvojit buohkat geat leat vuollái 18 jagi mánnán.
4. Geafivuohta lea buot stuorámus hehttehus mánáid skuvlavázzimii.
5. Čakčamánu 13.b. jagi 2007

Fasit “Muittát go?” s 247

1. Norga lea moitojuvvon báhtareddjiid gieđahallamis, báljesgiddagaslanjain ja háldofánnggaid isolašuvnnas, váilevaš riektesihkkarvuohta doaimmahehttejuvvon ja psykiátralaš buohcci olbmuide, KRL-fága ovddas.
2. 1948:s Gaska-Nuorttis
3. Ii, Norggas ii leat bággu oassálastit ON-doaimmaide.

Kopijjaoriginálat

4.3.1 Álgoálbmogiidvuoigatvuođaid rihkkun

Oahppit galget čuovvut áviissain ja gávdnat ovdamearkkaid go olmmošvuoigatvuođat leat rihkkojuvvon. Sáhtta leat buorre diktit ohppiid bargat ieš guđet áviissaiguin, muhtumat sáhtta lohkat neahttaáviissaid.

4.3.2 Muitinhárjehus – ON konvenšuvdna mánáid vuoigatvuođaide

Čuohppet artihkkaliid ja juhket ohppiid páraid mielde. Nubbi oahppi lohka jitnosit artihkkala go nubbi fas galga geahččalit čállit maid muittu mielde maid gullá ja galga merket dan báhpariid man henje seaidnái. Eatnašat eai nagot muitit olles artihkkala, nu ahte gártet várra mángii fitnat geahččamin ovdal go nagodit čállit buot mii lea artihkkalis. Artihkal galga čállot riehta, čielgasit ja čábbát. Hárjehus sáhtta dahkkot mángga gearde go oahppit lonuhit nuppiid artihkkaliid.

4.3.3 Oanehisvástádusiskkus

Mii lea njulgestaga diehtoiskkadeapmi.

4.3.4 Guhkesvástádusiskkus

GEAVAHUS, EKONOMIJA JA GOLBALISEREN

Máhttoloktema ulbmilat

Oahpahusa mihttomearri lea ahte oahppi galgá máhttit

- válldahit mo geavahanvuogit rivdet Norggas, ja čielggadit geavaheaddji vuoigatvuodaid
- válldahit Norgga servodatekonomiija válldoiešvuodaid, ja movt dat lea čadnojuvvon máilmmiviidosáš ekonomijii
- ráhkadit plána álggahit ja doaimmahit fitnodaga gánnáhahtti iskkademiid vuodul

Geavahusservodat

Vuollekapihttalat	Čujuhus oahppogirjái	mánjenoriginálat
Biktasat ráhkadit olbmuid	s. 253	12.1 Gosa gártet mu ruđat?
Geavahusoahppa	s. 254	12.2 Biktasat čájehit identitehta – nyánsat
Geavahusservodaga ovdáneapmi	s. 254	mearkkašit
Geavahanfunkšuvdna ja symbolafunkšuvdna	s. 256	12.3 Globalis
Persovnnalaš ekonomijja	s. 257	12.4 Gažaldagat ja vástádusat
Buorredilli – ja geafivuohhta	s. 258	Golaheddjiiráddái
Geavahus ja biras	s. 261	12.5 Muitinlista go beasat bargui
Vuoigatvuodát ja geatnegasvuodát	s. 265	12.6
Čoahkkáigeassu	s. 267	Oanehisvástádusiskkus
Bargobihtát	s. 268	12.7 Guhkesvástádusiskkus

Fága guovdu momeanttat

Dán oasis galget oahppit oahppat mii geavahusoahppa lea ja geavahusservodaga ovdáneamis. Deattuhuvvo maid mo min geavahus čuovvu eallinvuogi ja árvoválllejumiid, ja makkár vuoigatvuodát ja geatnegasvuodát mis leat geavaheaddjin.

Girjjálašvuohhta

Fágagirjjálašvuohhta

Frønes, Ivar og Lise Kjølørød: *Det Norske samfunn*, Gyldendal 2005

Heggen, Kåre: *Risiko og forhandlinger. Ungdomssosiologiske emner*, Abstrakt forlag 2004.

Lynne, Anita: *Nyansenes makt en studie av ungdom, identitet og klær. Rapport nr. 4*, 2000, Kysajer SIFO

Čáppagirjjálašvuohta

Daidsen, Trond: *Triggerhappy*, Oktober 1998

Loe, Erlend: *Doppler*, Cappelen 2001

McInerney, Jay: *Typisk meg*, Damm 2005

Vik, Bjørg: *Klatrerosene*, i *Kvinneakvariet*, Cappelen 1972

Filmmat

Soylent green, 1973

Boahtte áigge višuvnna filbma New Yorkas 2022:s. 40 miljovnna ássi leat gávpogis, eanaš luondduvárit leat lohppii golahuvvon. Álbmot eallá geafivuodas ja šlumas. “Soylent Green” lea borramušbihtát mat juhkkuojuvvojit olbmuid oktii vahkus – olbmot navdet dat leat ráhkaduvvon plaktonas, muhto čielgá ge ahte dat leat ráhkaduvvon jápmán olbmui.

Muhtun neahttabáikkit

L97:s leat geavahusfáttát laktojuvvon mángga fágii. Fáttát heivejit bures fáddá- ja prošeaktabarggut, ja fátmastit ávdnasiid dego geavahus ja biras, máidnun ja váikkuhusat, eallinvuohki ja dearvvašvuohta, golaheddjiid rievttit ja geatnegasvuodát, borramušat ja produkšuvdnadorvvolašvuohta. Neahttabáiki gal várra divvojuvvo ođđa oahppoplána mielde dađi mielde. www.skolenettet.no/forbruk/

Ung.no lea neahttabáiki nuoraide gaskkal 14 ja 20 jagi, geat leat ohcamin almmolaš informašuvnna vuoigatvuodain, vejolašvuodain ja geatnegasvuodain.

Vuodđun sisdollui ung.no lea ON´ konvenšuvdna mánáid- vuoigatvuodaide. Neahttabáiki lea máidnosiid haga, ja dan don jođihuvvo Mánáid- ja nuoraid- ja bearašhálddašeapmi (BUFA), man Mánáid- ja bearašdepartemeanta lea diŋgon.

1. Almmolaš bálvalusat fátmastit mángga bálvalusa mat guoskkahit eatnašiid. Danne lea dehálaš ahte geat fáallet bálvalusaid leat dárkilat lágaid ja njuolggadusaid vuostá. Jus leat duhtatmeahtun bálvalusaide ja háliidat váidalit, sáhtát geavahit neahttabáikki: http://forbruker-portalen.no/Emner/offentlig/artikkel_print_view

Fága duogášdieđut

Sáhtá leat váttis diehtit goas lea **golaheddjiidgávpeláhka** (2000:s) ja goas lea **gávpeláhka** (1998:s) gustojeaddjin.

Golaheddjiidgávpeláhka gusto:

Go priváhtaolbmot ostet juoidá fitnodatolbmos (maŋŋá suoidnemánu 1. 2002). Go priváhtaolmmoš áigu vuovdit juoidá, geavaha gaskaolbmo (biilaoastin lea dan lágan árgabeaiášši).

Gávpeláhka gusto:

Gávppašeapmi gaskkal priváhtaolbmuid ja fitnodatdoliid ovdal suoidnemánu 1. 2002.

Gávppašeapmi guovtti priváhtaolbmo gaskka gaskaolbmo haga.

Jus lea diedihuvvon ahte gaskaolmmoš ii leat gávppašeaddji ja ahte gaskaolmmoš ii

vástit váilevašvuodain.

Vuodđoprinsihppa ođđa golaheddjiidgávpeológas lea ahte gávpeolmmoš ii oaččo addit fuonit eavttuid go maid láchka mearrida. Jus gávpeolbmos leat iežas gávpeevttut, gustojit dat dušše jus das leat buoret eavttut go lágas. Jus gávpi lea dahkkojuvvon ovdal suoidnemánu 1. b. 2002, gieđahallojuvvojit du rievttit gávpeológica bokte miessemánu 13. b. 1988:s.

Fuolaheaddjiláhka válddivuollásaččaide (vergemålsloven) lea muhtun eará láchka maid oahpaheaddji ferte dovdat. Olles láchka lea gávdnomis Lovdatas neahtas (www.lovdatab.no). Mii sáhtta leat ávkálaš čájehit bargobihtta oktavuodas vuolábealde, gos 14-jahkásaš nuorra gii lea sorrion velggiide Interneahtta geavaheami bokte.

Vergemålsloven: *Son gii lea válddivuollásaš, ii sáhte ieš ráđđet iežas váriid ii ge sáhte giddanit riektegávpi, earret jus eará ii leat sohppojuvvon.*

Muhtun metodalaš evttohusat

Mo beassat johtui?

Golaheddjiid neahttasiidduin sáhttit lohkat ieš guđet golaheddjiid gažaldagaid. Dás lea válljejuvvon gažaldat ja vástáduš. Man sáhtta geavahit čuovvovaččat:

2. Geavahehket vuodđun gažaldaga ja diktet ohppiid digaštallat joavkkuin maid sii oaivvildit heive vástádusson gažaldahkii.
3. Oahppásmahte sin dasto vástádussii ja digaštallet dan dievasčoahkkimis. Sihke gažaldat ja vástáduš lea máŋgenoriginálas 12.7 man sáhtta juohkit ohppiide.
4. Vástádusas vuhtto juristaid giellageavaheapmi. Geavahehket teavstta veardádusson oahppogirjjiid giellageavaheapmái!

Gažaldat:

Bárdni dán oktavuodas lea 14 jagi ja lea leamaš interneahhtasiiddus dahje ringen sexatelefovdnii ja lea ožžon máŋgačuoteruvdnosaš rehkega. Galgat go máksit?

Vástáduš:

Mánna gii lea vuollái 14 jagi, lea menddo nuorra hálddašit iežas váriid, dahje menddo nuorra čatnat bissovašsoahpamušaid dahje váldit vealggi, vrd. vergemålsloven § 2. Danne go son lea válddivuollásaš (vrd. vergemålsloven § 1) de lea dahkkojuvvon soahpamuš omd. go son lea geavahan seksatelefovdnabálvalusaid lobiheapme.

Dalle lea soahpamuša nuppi beali risiko ja ovddasvástáduš čielggadit ahte lea go son geainna sii dahke soahpamuša lea válddálaš. Vergemålsloven § 37 mielde galgaba guktot áššebeallásačča máhcahit maid leaba ožžon, dahje máksit dan árvvu. Dán oktavuodas ii leat vejolaš gándaš máhcahit ruovttoluotta maid lea ožžon, ja dan maid gánda dás lea ožžon ii sáhte veardiduvvot ávkálažžan mii cealkkašii ahte son galgá máksit ruovttoluotta.

Fitnodat ii sáhte dan sivas gáibidit mávssuid ruovttoluotta dán bálvalusas. Buoremus lea vel sádestit reivve fitnodahkii ahte gánda lea válddivuollásaš, ja dan sivas ii sáhte sutnje geigejuvvot gáibáduš. (<http://forbrukerportalen.no/>).

Guokte kolonnamerken

Kapihttalas leat ollu ođđa ja dehálaš doahpagat. Evttohit ahte oahppit geavahit dán

metoda vai šaddet sihkkarabbot sániin ja doahpagiin mat guoskkahit golaheddjiidgažaldagaid ja persovnnalaš ekonomiijas.

Gos bohtet min biktasat?

Mii evttohit kombineret kapihtal 7 Bargu ovddos guvlui vuolde dán kapihtalis bargobihtáin 4 barggadettiin Bargu ovddus guvlui kapihtal 14. Mii mearkaša ahte oahppit galget sihke guorahallat gos biktasat bohtet, ráhkadit diagrámma ja merket máilmmikártii gos biktasat ráhkaduvvojit. Oahppit sáhttet bargat ovtta joavkkuin ja juogadit ieš guđet produktaid.

Fasit “Muittát go?”

Fasit “Muittát go?” s 257

1. Geavahus mearkaša ahte go háhká alccesis gálvvuid ja bálvalusaid geavahan váras.
2. Geavahus sáhtta gokčat vuodđodárbbuid go galgá birget, álkidit eallima ja addit midjiide oassálastin vejolašvuodaid ieš guđet doaimmaide.
3. Geavahusservodaga dovdomearkkat leat go geavahus manná meattá daid dábáleamos dárbašiid, ja ahte geavahus lea šaddan oassin eallima dárkkuhusas.
4. Buresbirgenindikáhtor lea mihtidanvuohki das man ollu manná borramuššii ja juhkamuššii.
5. Stuorámus olggosgollopoasta dálloaluin 1958:s lei borramuš.
6. Odne lea stuorámus olggosgollopoasta viesut ja boaldámuš.
7. Geavahanfunkšuvdna lea dalle go gálgu lea ávkkálaš, muhto symbolafunkšuvdna lea dalle go galgá čájehit kultuvrralaš gullelašvuoda (guottihanjoavkkuid báiddit), dahje dat addet stáhtusa.
8. Rehketoallu lea goluidlogahallan.
9. Bušehtta lea logahallan masa leat jurddašan golahit ruđaid.

Fasit “Muittát go?” s 266

1. Norggas bálkestuvvojit biktasat gaskamearálaččat 11,2 kilo jagis (1988).
2. Geavaheddjiidráđdi lea bálvalusorganisašuvdna. Váldo oassin dan barggus lea rávvet ja addit informašuvnna.
3. Geavaheddjiidáššealmmái dárkkista ahte máidnosat eai rihko márkanastinlága.
4. Kritihkkalaš geavaheaddji diehtá ahte geavahus guoskka ekonomiija, birrasa, dearvvašvuoda ja dorvvolašvuoda.

Kopijjaoriginálat

5.1.1 Masa mannet mu ruđat?

Oahppit galget mearkut báhpárii gosa sii geavahit ruđaid ovta váhku áigge, ráhkadit diagrámma ja guorahallat iežas geavahusa.

5.1.2 Globalis

Interneahhtasiidduin www.globalis.no gávdnojit ovdamearkkat main min lassánan geavahus mearkkaša sihke birrasii ja dan vuoiggalaš máilbmái. Globalisa guovddáš lea stuorra dáhtabása gos leat čohkkejuvvon dieđut mat leat boahtán ON:s ja eará riikkaidgaskasaš organisašuvnnain. Sisdoallun das leat “Máilmmikárta”, “Riikkat”, “Indikáhtor” ja “ON’ duhátjagiáigumuš”.

Dát lea láidehus ohppiide mo sáhttet gávdnat dieđuid dán neahttačujuhusas.

Bargu ferte dahkkojuvot seammás go oahppit lohket čiekŋudanávdnasa *Geafi rikkis máilmmis* ja kapihtal 14 oahppogirjjiis.

5.1.3 Muitolistu go leat barggu ožžon

Logahallan Oslo gielddas: Nuorat, bargu ja vearru.

5.1.4 Oanehisvástádusiskkus

5.1.5 Guhkesvástádusiskkus

Norgga ekonomiiija

Vuollekapihttalat	Čujuhus oahppogirjái	máŋgenoriginálat
Ekonomiiija	s. 271	13.1 Ekonomalaš systemat
Min deháleamos ealáhusat	s. 272	13.2
Vuoddoealáhusat	s. 272	oanehisvástádusiskkus
Sekundáreaaláhusat	s. 284	13.3 Loop
Bálvalusealáhusat	s. 286	13.4 Fasit loop, mas lea guhkesvástádusiskkus
Ekonomalaš vuogádagat	s. 289	
Liberalisma ja márkaneconomiiija	s. 289	
Marxisma ja plánaeconomiiija	s. 291	
Aktiivvalaš stáhta	s. 292	
Norgga ekonomalaš vuogádat	s. 292	
Bargu – olmmošvuoigatvuohta	s. 296	
Bargoeallima šiehtadusat	s. 298	
Bargoriidu	s. 298	
Norga lea oljoriika	s. 300	
Globaliseren	s. 301	
Čoahkkáigeassu	s. 303	
Čiekŋudeapmi	s. 304	
Mo galgá geavahit interneahta	s. 190	

Fága guovdu momeanttat

Dán kapihttalas galget oahppit oahpásmuvvat Norgga ealáhusvuoduin ja mainna mii dinet ruđa. Sii besset maid geahčastit min olgoriikkagávppašeami ja makkár oktavuoha mis lea ieš guđet gávppašanoktavuodain ja makkár váikkuhus dain lea Norgga ekonomiiiji. Oahppit galget maiddái oahppat ieš guđet ekonomalaš servodatsystemaid birra nu ahte sii buorebut áddejit dahje ipmirdit ahte servodatekonomiijas lea maid gažaldat politihkalaš válggain.

Girjjálašvuohta

Fágagirjjálašvuohta

Butler, Eamonn: Friedrich A. Hayet – hans betydning for politisk og økonomisk tenkning, Civita 2004

Klein, Naomi: *No Logo*, Harper Collons 2000

Martin, Hans-Petter, Harald Schumann: *Globaliseringsfellen*, Gyldendal 1998

Roed Larsen, Erling: Alt du vil vite om samfunnsøkonomi, men aldri har våget å spørre om. Gyldendal Akademisk 2004

Spillin, O.R. (red): *Entreprenørskap på norsk*, Fagobokforlaget 1998

Ødegaard, I.K.R.: Framtida på timeplanen. Pedagogisk entreprenørskap. Høgskoleforlaget 2000

Čáppagirjjálašvuohta

Imset, Geir: *Aksjemordet* Pax 1986

Jacobsen, Roy: *Seierherrene*, Cappelen 1991
Kristensen, Tom: *En kule*, Aschehoug 2001
Lier, Stein Morten: *Mafiya* Gyldendal 2005

Filmmat

Ii leat nu álki gávdnat filmmaid mat guoskkahit norgga ekonomii ja oppalaččat. Gávdnojit gal informatiivva filmmat, muhto mat leat eanet dahkkon propagándavuogi mielde ieš guđet bargosurggiin ja berošteaddjiorganisašuvnnain. Stuorámus fitnodagat dego Statoil ja Norsk Hydro leat maid ráhkadan iežaset máidnunfilmmaid.

Ávkkálaš Webb-čujuhusat

Statistisk sentralbyrå: www.ssb.no/
Finansdepartementet: www.odin.dep.no/fin/norsk/bn.html
Norsk Hydro: www.hydro.com/no/
Statoil: www.statoil.com/
Statistisk årbok: www.statistiskårbok.no
NHO: www.nho.no
LO: www.lo.no
Innovasjon Norge: www.invanor.no

Fága duogášdieđut

Ii leat nu álki buktit makkárge fasit čovdosiid mo galgá oahpahit ekonomalaš systemain. Ekonomain leat sierramielalašvuodát ja nu leat maiddá politihkkáriin. Gávdnojit mánga suorggi dahje skuvlla sosiálaekonomiijas, mii lea dat oassi mii guoskkaha servodatfága.

Oahppigirjjis leat giedahallan ieš guđet systemaid, ja doppe leat árvalan fágagirjjiid maid oahpaheadjit sáhttet alceset ávkin atnit. Stuorámus ávkki ja buoremus digaštallama ožžot oahppit go geahčadit daid ieš guđet bellodagaid válgaprográmmaid válggaid oktavuodas. Vejolaččat sáhttet oahppit čuovvut finánsadigaštallama čakčat, muhto dalle fertejit sii ohcat bušehtapoasttaid mat čájehit prinsihpa sirrenlinnjáid. Sáhtta maid oaidnit daid ieš guđet oaiviliid norgga ekonomii ja ovdáneamis go čuovvu tariffašiehtademiid ja oljobohkandigaštallamiid.

Innovasjon Norge lea 2004 rájes hálddašišgoahtán bargguid mat gulle Staten nærings- og distriktsutviklingsfondii, Norges Eksportrådii, Statens veiledningskontor for Oppfinnere ja Norges Turistrádii. Innovasjon Norge galgá ovddidit fitnodat- ja servodatekonomalaš gánnáhahti ealáhusovdáneami olles riikkas, ja organisašuvnnas leat mielbargit norgga olgoriikastašuvnnain eanet go 30 riikkas.

Muhtun vuostegáttut

Gávdnojit mánga oaivila das lea go globaliseremis buorit bealit dahje fuones váikkuhusat olbmuide. Ollugat oaivvildit dán ovdáneami ii sáhte bissehit. Jearaldat leat dalle ahte sáhtta go globaliserema stivret.

Attac Norge mearridii 2005:s ahte globála vearropolitihkka lea sin dehálamos ášši mainna áigu bargat. Nie áigo bajimužžan bidjat beaiveortnegii kritihkalaččat geahččat

ekonomalaš systemaid. Čájehuvvon lea ahte máŋga ráđđehusa addet hui *buriid eavttuid*, mii mearkkaša uhccán vearru, vai riikkaidgaskasaš fitnodagat investerejit iežaset riikii. Máŋgga afrihkálaš riikkas lea nollavearru váldon atnui dakkár fitnodagaid bokte mat investerejit. Mii mearkkaša ahte olles vearronoađdi sirdojuvvo álbmogii mii doppe orru. Das leat dakkár váikkuhusat ahte olles našunála vearrosystema sáhtá gopmánit.

Norggas ovdamearkka dihtii fertejit buot fitnodagat mat leat investeren oljobuvttadeapmái Norggamearas, máksit veaurid norgga stáhtii.

Irak namuhuvvo hirpmus ovdamearkan: Jus eai dahkkojuvvo nuppástusat, de ii sáhte Irak ovdánit demokrátalaš riikan. Oastaleapmi lea šaddan oassin rutiinnain measta juohke stáhtalaš proševttas riikkas. Riikkat mat leat vuollástuvvon, eai sáhte buohtastahttit dássidis riikkain, ja sáhtá maid digaštallat galgá go vuollásteaddji váldit ovddasvástádusa riikka ovdáneamis.

Sápmelaččaid sierra rievttit boazodollui

Eanaš badjeolbmui geat ellet boazodoaluin, lea doallu man sáhttet juogadit eamidiin/elošteddjiin. Oktiibuot logi boazodoalli sáhttet leat ovttá doalus. 1993:s mearriduvvui nuppástusprográmma mii galggai nannet boazodoalu Finnmárkkus. Boazolohku fertii geahpiduvvot guohtuneatnamiid ektui go eatnamat eai guotte boazologu ja ahte doaluid logu fertii geahpidit. Muhtun boazodoallit ožžo áradahtton ealáhaga fáldadaga, earát fas ožžo *heaittihan doarjaga*, muhtun lágan buhtadusa vai heitet bargamis boazodoaluin. Muhtun doalut eai heaittihuvvon, muhto biddjojedje vuoiŋŋastit 5-jahkái ovdal go fas váldo atnui. Boazoguohtumiid ektui lea boazolohku ain stuoris Finnmárkkus ja boazodoallohálddahas lea bargamin bajimuš boazolohkomeariin.

Metodalaš evttohusat

Mo galgá beassat johtui

Ohcet artihkkaliid áviissaid ekonomasiidduin. Geavahehket guokte kolonnamerkema (geahča Máŋgenoriginála 1.1) sátnetilgen barggus. Diktet dan maŋŋá ohppiid ráhkadit rabas gažaldagaid áššeprosartihkkalii. Go oahppit leat geargan kapihttaliin, de geahčadišgohtet fas iežaset gažaldagaid oaidnin dihtii leat go ožžon vástádusaid. Digaštallet bohtosiid dievasčoahkkimis. Gažaldagat maidda eai lea vástádusat, sáhttet oahppit geavahit lassegirjjálašvuoda ja interneahta.

Loop

Go oahppit galget oažžut vástádusaid kapihttala sisdollui, sáhtá Loopa Máŋgenoriginála 13.1 geavahuvvot. Loopas leat 30 ruvtto gos vástádus maŋimuš gažaldahkii (30.) lea čállon bajimužžii vuosttaš ruktui. Vuosttaš gažaldat lea vuolimuzžan vuosttaš ruvttos (1.) ja dat gažaduvvo vuosttamuzžan. Oahppi geas lea vástádus gažaldahkii, vástida ja gažada čuovvovažžan. Nie joatkašuvvo gažaldat ja vástádus dassáži go maŋimuš oahppi gažada maŋimuš gažaldaga man vuosttamuzš oahppi galgá vástidit. Oahppit sáhttet dán lálhkai joatkit dassáži buohkat leat vástidan riektá.

Ovttalárganvuodát ja erohusat

Mánjenoriginála 4.12 sáhtta geavahuvvot mángga fáttá oktavuodas kapihttalis.

Guokte kolonnamerken

Dán ge kapihttalis leat ollu váttis, muhto dárbbaslaš, sánit ja dajaldagat. Oahppit sáhttet ávkkástallat Mánjenoriginálain 1.1 seammás go lohket kapihttala.

Fasit “Muittát go?” – gažaldagaide

Fasit “Muittát go?” s 292

1. Márkanekonomiija lea fas ekonomiija man márkan stivre.
2. Liberalisma mearkkaša ahte juohke olmmoš galgá oažžut eanemus politihkalaš ja ekonomalaš friddjavuođa masa stáhta ii seagut iežas.
3. Márkanekonomiija láhka lea fáldat ja jearru.
4. Stáhtas galgá leat aktiiva rolla. Mii galgá sihkkarastit barggolašvuoda, dásseárvosaš skuvlafáldaga ja galgá fuolahit dearvvuodasuorggi.

Fasit “Muittát go?” s 299

1. Norgga ekonomiija gohčoduvvo dávjá seagusekonomiijan.
2. Norgga stáhta gohčoduvvo dávjá buresbirgenstáhtan.
3. Privatiseren mearkkaša ahte stáhta ja gielddat/suohkanat eai galgga oamastit ja galgá leat uhccánat ovddasvástádus, dan sadjái fas galget priváhtain leat ovddasvástádusat.
4. LO gehččojuvvo deháleamos bargiidorganisašuvdnan.
5. NHO gehččojuvvo fas deháleamos barggaheddjiidorganisašuvdna.

Fasit “Muittát go?” s 302

1. Gálvvut bohte mearrafatnasiid ja skiippaid mielde ja gávppašeapmi dáhpáhuvai gilážiin ja gávpešiljuin.
2. 70 %
3. Friddjavuohta gávpegálvvuid jođihit
Friddjavuohta kaptála jođihit
Friddjavuohta bálvalusaid jođihit
Olbmot ožžot friddja johtalit (bargofápmu)
4. Geahččat bearrái gávppašeami ja ovttasbargguid
5. Geahččat bearrái gávppašeami ja ovttasbargguid ja ahte riikat čuvvot njuolggadusaid ja mearrádusaid
6. Globaliseren mearkkaša ahte gálvvut, bálvalusat, kapitála ja kultuvra friddja sáhtta rasttilidit riikkarájiid.
7. Bangalore hágai alcces 1970-logus alcces teknologijafitnodagaid ja lea otne dovddus IT-guovddáš.

1. Eanaš bargomigrašuvdna 2005 rájes bodii daid odđa EU-riikkain, erenoamážit báltalaš riikkain ja Polenis.

Kopijiaoriginálat

5.2.1 Ekonomalaš systemat

Oahppit galget systematiseret doahpagiid ja maid leat oahppan liberalismmas, plánaekonomiijas ja seahkalasekonomiijas.

5.2.2 Loop

Jus skuvllas lea laminerenmašiidna, de ávžžuhit mii lamineret mángosa Mánngenoriginálas mii čuohtaduvvo. Oahppit geardduhit kapihttala go gažadit nuppiid. Oahppit gii lea ožžon koartta mas lea nummir 1, álgá.

5.2.3 Fasit loop, mas lea guhkesvástádusiskkus

Lea dehálaš ahte oahppit merkejit vástádusaid go mannat čađa loopain danne go vástádusaid galgá geavahit guhkesvástádusiskosis.

ÁRBEVIROLAŠ MÁHTTU

Máhttoloktema ulbmilat

Oahpahusa mihttomearri lea ahte oahppi galgá máhttit

- guorahallat árbevirolaš máhttu ja movt dát máhttu sáhtá fievrreduvot ođđaáigásaš oktavuodaide

Giella ja árbediehtu

Vuollekápihttalat	Girje- čujuhusat	Kopiiijaoriginálat
Sámeigiella lea sátnerikkis	s. 308	
Boazodoalu árbevierut ja giella	s. 310	
Luossabivddu árbevierut	s. 316	
Buođđu ja buođđun	s. 318	
Luosa doahpagat	s. 322	
Duodji ja duddjon	s. 325	
Gákti hápmašuvvá	s. 326	
Guvhllaruššan	s. 329	
Šattut dálkkasin	s. 330	
Ávdnasiid geavaheapmi	s. 333	
Šattut ja muorjjit geavahuvvon dálkkasin	s. 333	
Čoahkkáigeassu	s. 335	
Čiekŋudeapmi	s. 335	
Guorahallan	s. 336	

Girjjálašvuotta

Fágagirjjálašvuotta

Eira, Østby: *Duodjegáldu*. Davvi girji. 1996

Jensen, Buljo: *På vei til de åtte årstiders land*. Språkjensen Forlag. 2014.

Näkkäljärvi, Pennanen: *Siiddastallan*. Anára sámi musea. 2000. Girji lea eanjalasgillii.

Murud, Marit Mikkelsdatter Eira: *Jahki sámis*. Čálliidlagádus. 2013

Mårtensson, Hans: *Samisk form och tradition*. ICA Bokforlag. 1999

Ravna, Øyvind: *Boazodoallosámit. Reindriftssamer*. DAT. 2007

Ryd, Yngve: *Eld*. Natur och kultur. 2005

Ryd, Yngve: *Snö*. Ordfront. 2002

Solbakk, John T (red): *Árbevirolaš máhttu ja dáhkkiivoigatvuotta*. Sámikopiiija. 2007

Solbakk, Odd Ivar ja Aage: *Kulturamáhttu*. Čálliidlagádus. 2005

Solbakk, Aage: *Barfi – Beaska*. Čálliidlagádus. 2009

Solbakk, Aage: *Hva vi tror på*. Čálliidlagádus. 2008

Solbakk, Aage: *Naturen leger*. Čálliidlagáduš. 2010
Solbakk, Aage, *Deatnu-Tana*. Čálliidlagáduš. 2013.
Turi, Johan: *Muitalus sámiid birra*. Čálliidlagáduš. 2011.
Vorren, Ørnulv: *Samiske oldski*. Nordkalottforlaget. 1995.

Čáppagirjjálašvuohta

Sámi máinnas- ja muitalusgirjjit leat dievva muitalusain main sáhtta oahppat ollu dan birra mo olbmot birgejit luonddus ja sin jurddašemi ja filosofijja. Máinnas- ja muitalusgrijiin gávdnojit muitalusat bivddus, dálkkiid birra, birgemis, elliid ja lottiid birra, luondduovdagiid birra, historjjálaš dáhpáhusain, olmmošlaš gaskavuodaid birra, ja ollu eará.

Muhtin girjjit maidda leat ollu muitalusat ja máidnasat čohkkejuvvon:

Boađe lohkat
Giellavealgu
Loga eambbo
Beaive álgu
Muitalus sámiid birra
Juffá ja su fearánat
Árbevirolaš muitalusat ja máidnasat (CD)
Qvigstad: Máidnasat sámis. CD

Filmmat

<http://ovttas.no/> neahttasiiddus gávdnojit filmmat maid sáhttibehtet luoika. Čále ohcansáni: Árbevirolaš máhttu. Das ihtet ollu filbmaevttohusat iešguđet árbevirolaš doaimmaid ja ealáhusaid birra.

Fágalaš duogášdieđut

Árbevirolaš máhttu

Árbevirolaš máhttu lea dat máhttu maid din guovllu álbmot lea hutkan, ovddidan ja oahppan luonddu ja birgema birra áiggiid čađa dan guovllus gos sii ássat ja álo leat ássan. Sis lea erenoamáš máhttu guovllu duovdagiid, šattuid, jogaid, elliid, guliid, lottiid, muoraid, dálkkiid, siivvuid, duoji, dálkkodeami ja ollu eará luonddufenomenaid ja reaidduid birra, go sii leat daid áican ja čuvvon agi beaivve. Dán máhtu árbet mii sis geat dan hálddašit. Dan ii leat goasse oahppan ollásit. Árbevirolaš máhtu ferte muhtin muddui máhttit jos galgá birget dan guovllus ássá. Ođđa teknologijja lea árgabeaivvi mángga dáfus álkidan árgabeaivvi. Ollugat eai beroš hállat ja ovddidit sámezielamáhtu, go dasa ii leat dárbu. Servodat lea rievdan ja mii oahppat ja vádlit atnui eará ja ođđa reaidduid ja vugiid čoavdit hástalusaid. Visot dát váikkuhit dan láhkai ahte iežamet árbevirolaš máhttui ii leat šat dárbu, ja dat lea jávkamin. Mii eat dárbbáš máhttit ja dovdat visot muohtasiivvuid, go mi eat šat čuoigga jođe meahcis ja bivdde. Dan beaivve go teknologijja ii leat šat, de mii fertet máhttit árbevirolaš máhtu jos galgat birget luonddus ja min álbmot seailut.

Lea leamaš hui deatalaš sámiid birgemis

Sámi sevodagas *árbevirolaš máhttu* lea leamaš hui deatalaš birgemis. Dát máhttu lea áimmahuššojuvvon buolvvas buolvii. Dat lea ovddiduvvon, ja belohakkii rievdan dađistaga go servodat lea rievdan. Árbevirolaš máhttu lea addán sápmelaččaide eallit iešguđetlágan ássanguovlluin árbevirolaš birgenlági mielde. Lea sáhka mearrabivddus, johkaluossabivddus, meahcásteamis ja boazodoalus. Daidda gusket maiddái duddjondáidu, juoigan ja guvlláruššan/álbmotmedisiinnalaš dáidu. Oanehaččat daddjon: Árbvierut gusket buot beliide eallimis. Sámi giella dahje suopmanat leat hui guovddáš oassi árbevieruid seailuheamis.

Mearragátti- ja johkasámiid birgenlágat

Ledje omd. meahcástanrájit gaskal gáikegottiid/giliid, ja muhtun guovlluin maiddái sogaid dásis, gohčoduvvon *sohkaenan*. Ledje čálakeahtes njuolggadusat mo báikegottit/gilit ja bearrašat juogadedje ja geavahedje luondduburiid. Ledje doarvái luonddubuorit buohkaide. Galgai meahcásit ja guolástit dan veardde man luondu gierddai. Ii galgan stajidit luondduburiid, vai boahttevaš buolvvat ge sáhttet návddašit dáid buriid.

Ollu reivdan mañemuš 40 jagi

Ollu lea rievdan mañemuš 40 jagi. Datte ain deatalaš oasit árbevieruin leat geavahasas dahje áimmuin ollu sámi guovlluin. Verddevuolta boazosámiid ja mearrasámiid gaskkas doaimmá ain muhtun guovlluin. Deanučázadaga luossabivddu árbevierut leat ain seailumin, erenoamážit buođđun mii lea hui boares luossabivdovuohki. Bivdovuohki lea seilon ovdežis, dušše bivdobiergasat leat dađistaga ođasmahttojuvvon.

Sámis leat ain ceavzilis sámegeiel báikegottit/gilit mat geahččalit áimmahuššat árbedieđuid ja -vieruid ja mat galggašedje leat ávkin boahttevaš buolvvaide. Muhtun oassi lea dahkkon árbedieđuid čohkkenbargguin. Muhto ollu lea dagakeahtta. Danne leat sámi institušuvnnat ja ásahusat álggahan bargguid čohkket, dokumenteret ja systematiseret sámegeiel sániid ja doahpágiid mat govviidit sámiid luondduáddejumi ja luonddugeavaheami. Ulbmilin lea ahte čohkkejuvvon sánit ja doahpagat galget geavahuvvot ásahit sátna/doabavuorkká mii dađistaga galgá dahkkot almmolašvuhtii ávkin.

Metodalaš evttohusat

Árbevirolaš máhtu ii sáhte dušše girjjiid bokte oahppat. Dan ferte duohta eallimis ja barggus áicat ja dađis ieš oassálastit iešguđetlágan doaimmain ja ealáhusain.

Oahpaheaddji berre guorahallat ja šiehtadit guovllu ángiris ja máhtolaš olbmuiguin geat máhttet iešguđetlágan doaimmaid ja bargguid. Sáhtta maid leat vuogas ovttá oasi ain hávilis oahppat/bargat. Skuvlla jodheaddjit berrejit leat fárus ja mielas dákkár prošeavttaide ja oaidnit árvvu dain.

Plánet dákkár oahpahusa lea gáibideaddji áiggi dáfus, go dat ferte dahkkot báikkálaš ja jahkodagaid eavttuid mielde. Dákkár barggut ja doaimmat eai álo čuovu skuvllaáiggi, muhto baicce jáhkodagaid, dálkkiid ja siivvuid. Nu ahte fleksibilitehta ja áddejupmi dasa gáibiduvvo. Skuvlla jodheaddjit sáhttet movttidahtti teamaid ráhkadit plánaid das

makkár osiin oahppit galget oassálastit daid iešguđet cehkkiin. Muhtin váhnemat mielas vulget fárrui ja háliidit oahppat ja oasálastet áinnas mánáideaset mielde. Earáin fas ii leat vejolašvuohta, áigumuš ja miella. Oahppit sáhttet govvet, filbmet ja blogget vásihuid birra ja dan birra maid leat oahppan. Lea dehaláš ahte leat čielga ja definerejuvvon oahppoulbmilat ja gáibádusat ohppiide.

Muhtin evttohusat:

- Oahppit sáhttet leat mielde njuovvamin bohcco, gápmasiid goikadit, fáskut ja goarrut nuvttuhiid.
- Oahppit sáhttet ráhkadit bohccobierggus mállásiid olgun dollagáttis dahje lávus
- Oahppit sáhttet bohccočoarvvis duddjot čiŋaid, gálgganiid ja nállogođiid
- Oahppit sáhttet oahppat cegget lávu ja hárjehallat lávvonamahusaid
- Oahppit sáhttet oassálastit luossabivddus, jávrebivddus, mearrabivddus, rievssabivddus, juoŋasteamis, biigálusain, mearkumis,
- Oahppit sáhttet muoraid ávnnastit ja dain duddjot muorraávdnasiid
- Oahppit sáhttet muhtináigge badjel muohtasiivvuid registreret ja iskat mo dat doibmet sabeiiguin ja sabeiid haga.
- Oahppit sáhttet čohkket šattuid ja gávnnaht daid ávkki dálkkasin dahje borramuššan.
- Oahppit sáhttet ráhkadit borramuša/menya mas leat beare guovllu šattut, biergu/guolli, guobbarat.
- Oahppit sáhttet johtit lagasbirrasis ja registreret luondduovdagiid namahusaid ja báikenamaid mearkkašumi.

Fasit “Muittát go?” gažaldagaide

Fasit “Muittát go?” s 315

1. Dieđut mat leat čuvvon álbmoga buolvvas bulvii.
2. Lonuhsgávpi gaskkal dálonsámiid ja badjesámiid.
3. Mo mearkkat mitaluvvojit. Vuos daddjojít váldosánit, de smávvasánit.
4. Lihtti man sisa bohče bohccomiellki.

Fasit “Muittát go?” s 325

1. Buodđun lea čuolddaid darvvihit vuogas sadjái johkii ja dasa organiseret ja giddet fierpmi nu ahte dat hástala luosa vuodjat ja darvánit dasa.
2. Golgadeapmi lea fatnasis suohput fierpmi johkii ja doallt dan ja suhkat ja stivret fatnasa nu ahte dat golgá. Fierpmis lea namma golgadat ja dat lea

- njuolggofierbmi.
3. Oaggun lea bivdut stáckuin dahje stávráin, suga dahje šlivggu.
 4. Nuohttun lea gáttis suohput fierpmi johkii.

Fasit “Muittát go?” s 329

1. Lávva lei erenoamáš buksahápmi.
2. Gálssohat, nuvttohat ja gállohat.
3. Ruoššagiela *kaften*-sánis ja suomagiela *kauhta*-sánis.
4. Ruoššagiela sánis: *sjapka*. (Dat mearkkaša vuollegis čiehkagahpir)
5. Alla nissonolbmogahpir. Sisa sáhtte bidjat suinniid, muora, ulluid ja čoarvvi vai galggai bissut ceaggut.

Fasit “Muittát go?” s 334

1. Veahkehit, omd olbmo gii lea buohccán.
2. Duovlun lei cahkkehit mihtin ávdnasa maid bidje rupmašii gokko lei bávččas. Dán láhka buollin galggai váldit bákčasiid eret. Sii *duvle* bávččassaji.
3. Guhppen lei njammat čoarvvi čađa liikkii dassá go dat ráiggstuvia ja varra bođii olggos.

Kopijjaoriginálat

6.1.1 Borramušráva

6.1.2 Mitalus geatkki birra

6.1.3 Bealljemearka

Oahppi sáhtta hutkat iežas bealljemearkka ja čilget dan sániiguin

6.1.4 Jahkejuvla

6.1.5 Oanehisvástádusiskkus

6.1.6 Guhkesvástádusiskkus